

iktisat

dergisi

AYLIK DERGİ

Ocak-Subat 1987 • Sayı: 266-267 • 500 TL (KDV Dahil)

Piyasa Sosyalizmi Para Teorisi Gen Mühendisliği

Ercan Eren
Sıtkı Gözlü
Laurence Harris
İshak Reyna
Alaeddin Şenel
Kadir Yerci

İÜ İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayın Organıdır

Uluslararası standartlara uygunluğun birinci şartı: **Borusan'dır...**

Gıda teknolojisinden petrol taşımacılığına, mobilya yapımından madencilığe, inşaatten tekstil imalatına...

Endüstrinin her alanına hizmet veren BORUSAN, dev üretim kapasitesini ve dünya pazarlarında kazandığı tartışılmaz başarısını, ürünlerinin uluslararası

kalite standartlarına uygunluğuna borçludur.

Bugün, BORUSAN'ın hizmet verdiği alanlarda, uluslararası standartlara uygun üretimin birinci şartı, BORUSAN mamul ve yarı mamullerinin kullanılmasıdır. Güvenle, gururla...

BORUSAN

I.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayın Organıdır

İÇİNDEKİLER

İKTİSADİ ETKİNLİK SORUNU: O. LANGE VE AVUSTURYA OKULU (Ercan Eren)	3
GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE KALİTE KONTROL SORUNLARI VE TÜRKİYE İMALÂT SANAYİİ (Sıtkı Gözlü)	21
BIYOTEKNOLOJİ: UFUKTA BİR TEKNOLOJİK DEVRİM Mİ? (Alaeddin Şenel)	30
GELENEKSEL İKTİSAT ELEŞTİRİLERİ (II): EKONOMİDE PARANIN ROLÜ (Laurence Harris)	53
ARAP HARFLİ TÜRKÇE SİYASAL İKTİSAT KAYNAKÇASI (1852-1928): (II) (Kadir Yerci)	70
YAŞADIĞIMIZ DÖNEM BAĞLAMINDA ÜNİVERSİTER EĞİTİM, İKTİSAT FAKÜLTESİ'NDE EĞİTİM SÜRECİ VE «YARATTIKLARI» (YA DA «KÖKLERİMİZ KENDİ ÇİÇEKLERİNDEN ÜRKÜYOR») (II) İshak Reyna	80

DANIŞMA KURULU

Asaf S. Akat — Erdoğan Alkin — Toktamış Ateş — Nihat Batur — Ayhan Bermek
— Natık Buda — Kemal Civelek — Nusret Ekin — Mehmet Emanet — Seyfettin
Gürsel — Akın İlkin — Gülten Kazgan — Kemal Kurtuluş — Saim Kurul — Esin
Kuyulu — Erol Okuyan — Alp Orçun — Talat Orhon — İzzettin Önder — Şeref
Özgencil — Selçuk Sancar — Orhan Sofuoğlu — Ramazan Sönmez — Zafer Tun-
ca — Osman Ulagay — Reşad Umur — Yüksel Ülken — Salih Yardımcı.

Sahibi :

I.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları
Cemiyeti Yönetim Kurulu Başkanı
Ahmet C. Özkan

Sorumlu Yayın Yönetmeni :
Nail Satlıgan

Kapak :

Ömer Ükenciler

YÖNETİM YERİ :

Cumhuriyet Cad. No: 27/6
Taksim - İSTANBUL
Tel.: 150 50 34 — 150 16 42

Yazı Kurulu :

Taner Berksoy, İshak Reyna
Nail Satlıgan ve Hakan Türkkuşu

Dergideki yazılar Cemiyet'i bağlamaz;
görüşler yazarlarına aittir.

ABONE KOŞULLARI

Yıllık 6.000.— TL. (Öğrenci 5.000.— TL.)
6 Aylık 3.000.— TL. (Öğrenci 2.500.— TL.)

Yurt Dışı :

Yıllık 7.000 TL.
6 Aylık 3.500 TL.

Banka Hesap No.

AKBANK Taksim Şb. (4700)
T. İŞ BANKASI Beyoğlu Şb. (4678)

REKLAM TARİFESİ

	Siyah-Beyaz	Renkil
Arka Kapak	: 250.000.—	350.000.—
Kapak İçleri	: 200.000.—	250.000.—
İç Sayfalar	: 100.000.—	150.000.—

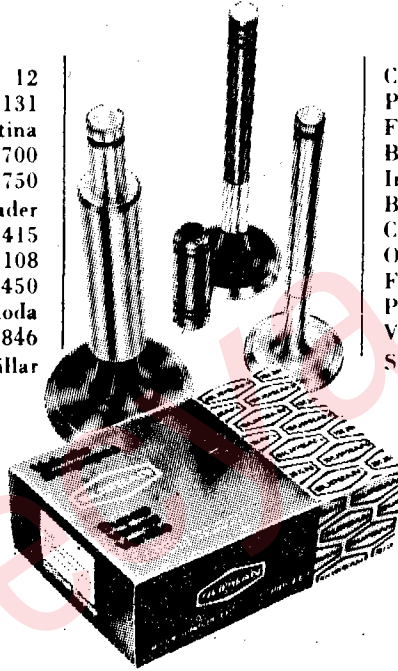
Basıldığı yer :

YENİLİK BASIMEVİ
Tel.: 143 55 72 — 145 32 48

Eksik sayılarınızı 500 TL.'lik posta pulu karşılı adresimizden sağlayabilirsiniz.

WE MANUFACTURE ENGINE VALVES, GUIDES & HALF CONES FOR THE FOLLOWING MAKES OF VEHICLES

Renault 12
Fiat 124, 131
Ford Cortina
Ford Transit 1600, 1700
Ford Truck D 1210 - D 750
Thames Trader
Fiat tractor 480-640, 415
Hatz motor E 80, E 89, E 108
Lombardini LAP 250, LDA 450
Skoda
Man Do 026 MG - 0846
Daimler-Benz, Caterpillar

Chrysler 225 inch 3
Perkins 6-354, 4-203, 3-152
Ford tractor 3000-5000-3600
BMC 5, 1-5, 7-98
Inter 1800-205s TR 654-s TR 444
Bedford 330, 381, 214 inch 3
Chevrolet 230 250.235
Opel
Ford 12M, 17M, 20M,
Peugeot 504
Volkswagen EA 489-1200/1300
Steyr, Hillman

MOTOR SUPAPLARI SANAYİİ VE TİCARETİ A.Ş.

HALKALI CAD. - SEFAKÖY/İSTANBUL Tel : 79 07 40 - 79 07 41 Telex : 23475 Cable : SUPSAN-İSTANBUL

İktisadî Etkinlik Sorunu : O. Lange ve Avusturya Okulu

Ercan EREN

Dr. Eren'in «Sosyalizm, Piyasa ve Demakrasi : Wladzimierz Brus» başlıklı yazısı dergimizin 242. (Ocak 1985), «Prof. Dr. Sabri Ülgener ve Yöntem Sorunları» başlıklı yazısı ise 252. (Kasım 1985) sayısında yayımlandı.

1930'lar, Avusturya Okulu ve Piyasa Sosyalizmi taraftarı iktisatçılar arasında, sosyalizmde etkinlik sağlanıp sağlanamayacağı doğrultusunda yoğun tartışma yıllarıdır. Çalışma piyasa sosyalizmine Mises ve Hayek'in getirdiği eleştirileri metadalaşık özde incelemeyi denemektedir. Haber alma ve riske bağlı olarak «dengesizlik» piyasa sosyalizmine getirilen eleştirilerin temelini oluşturmaktadır.

GİRİŞ

1930'lu yıllarda yoğun olarak tartışılan piyasa ve sosyalizm ilişkisi (Piyasa sosyalizmi) son yıllarda teori ve uygulama alanı olarak tekrar gündemde. (*) Yugoslavya ve Macaristan'da taraftar ve uygulama olanağı bulan «Piyasa sosyalizmi» son yıllarda Çin'de oldukça büyük rağbet görmektedir. Sovyetler Birliği'nde de «klasik» plânlama anlayışından uzaklaşarak piyasa ilişkilerine daha fazla yer verme eğilimi görülmektedir. Ayrıca Polonya'da Dayanışma hareketinin «piyasa» istemi bilinmektedir.

«Sosyalist» ülkelerde bu gelişmeler olurken liberalizmin «devresel» yükselişi çerçevesinde bütün dünyada piyasa ilişkileri favorî duruma geçmektedir.

Piyasaya artan rağbetin nedeni nedir? Soruyu birbirine bağlı olarak iki açıdan cevaplandırmak olanaklıdır : iktisadi ve siyasi. Piyasa ve demokrasi arasında var olduğu ileri sürülen yüksek korelasyon konunun bir yönünü oluşturmaktadır. «Sosyalist» ülkelerdeki tek parti, katılımcılığın sağlanamaması gibi nedenler bu savı destekler görünmektedir. Yalnız, piyasa ilişkilerinin egemen olduğu ülkelerde demokrasinin gerçekliği ayrı bir tartışma alanıdır. Sorunun bu yönü bizi çalışmamızda **ikincil** olarak ilgilendirecektir.

(*) Çalışmamızın nihai biçimini almasında makaleyi akuyup eleştiren Prof. Dr. Halil Seyidağlı ve Turan Yay'ın katkıları büyüktür. Teşekkür ederim. Hata ve yanlışlardan yalnız benim sorumlu olacağım açıktır.

Kanımızca sorunun daha belirleyici yönü iktisadidir. Zannediyorum 1870 sonrası şu eğilimi saptamak olanaklıdır: Büyüme dönemlerinde piyasa sorunları daha **ikincil** olurken, bunalım dönemlerinde etkinlik ön plâna çıkmaktadır. 1970'lerden bu yana yaşanan bunalım, farklı bağlamlarda da olsa etkinlik sorununu gündeme getirmiştir. İktisadi açıdan «piyasa» tartışmalarının artmasında etkinlik sorununun belirleyici olduğu düşünülebilir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında «sosyalist» ülkelerde gerçekleşen «hızlı» büyüme iktisadi etkinlik tartışmasını ikincil plâna düşürmüştür. Her ne kadar süreç içinde «aşırı» merkezîyetçi plânlamadan ademi merkezîyetçi plânlamaya doğru gidiş varsa da (Dobb, 1977) (merkezi) plânlama durumunu korumuştur. Kapitalist ülkelerde de büyüme ve adil gelir paylaşımı için plânlamanın gerekliliği genellikle kabul görmüştür. Karşı savlar fazla rağbet bulmamış, etkili olmamıştır.

1970'li yıllardan itibaren yaşanan iktisadi bunalımın 1929 bunalımına benzer biçimde «farklı», «yeni» teorilerin ortaya çıkmasına neden olduğu ve kavram kargaşasının arttığı gözlenmektedir. 1929 bunalımı sonuçlarından farklı olarak plânlamaya ağırlık veren politikalar yerine, **bunalıma özgü** «piyasa için müdahale» anlayışını savunan politikalar ve büyüme yerine etkinlik önem kazanmaktadır.

Piyasa ve etkinlik sorununun uygulama yönünden çok bizi teorik tarafı ilgilendirmektedir. Bu açıdan plânlama mı, piyasa mı tartışmalarından öte, piyasaya yönelik değerlendirmeleri inceleyeceğiz. Çalışmamız 1920 yılında L. von Mises'in ileri sürdüğü «sosyalizmde iktisadi hesaplamanın (etkinliğin) olanaksız olduğu» savı doğrultusunda 1920-1945 arasındaki sosyalizmde piyasa tartışmalarını betimlemekle sınırlı olacaktır. Çalışmamızın alanını genişletmemek endişesiyle günümüzdeki «piyasa sosyalizmi» tartışmaları ile ilgilenmeyeceğiz. Yalnız 1930'lar-

da piyasa sosyalizmine Avusturya Okulu iktisatçıları tarafından getirilen eleştirileri, günümüzdeki piyasa sosyalistlerinin de kucaklamak ve cevaplamak durumunda olduklarını belirtmek istiyoruz. Bu açıdan 1930'lar ve günümüzdeki piyasa sosyalizmi anlayışında bazı ortak noktalar ve farklılıklar dikkati çekmektedir. «Eski» ve «yeni» piyasa sosyalistlerini iki açıdan değerlendirmek olanaklıdır : demokrasi ve denge sorunu.

İktisadi demokrasinin gerçekleştirilmesi ortak nokta olarak dikkati çekmektedir. 1930'lardaki piyasa sosyalistlerini değerlendirirken F.A. Von Hayek bireysellik ve demokrasi ilişkisini belirtmektedir. Hayek. (1940:142, 145; 149; 1971: 30) merkezi plânlamada olduğu gibi piyasa sosyalizmde de bürokrasiden kurtuluş olmadığını ileri sürmekle beraber, rekabetçi sosyalizmin ortaya çıkışının asıl nedeni olarak merkezi plânlamada özgürlüğün yok olacağı endişesi ve «etkin bireyciliğin» (Dickinson) sosyalizmde gerçekleşebileceği amacının rol oynadığına işaret etmektedir. Gerçekten de, örneğin O. Lange (Lippincott, 1964:24; Lange, 1964:95; Bergson, 1967:671) hemen her çalışmasında aşırı merkezîyetçilik ve bürokrasi sorununa değinmiştir; böyle bir sistem demokratik değildir ve sosyalist ideallerle uyumsuz. Fakat Lange'de demokrasi sorunu tüketici tercihlerine indirgenmektedir (1).

Demokrasi sorununa daha sonraki piyasa sosyalistlerinde özel bir önem verilmektedir. Örneğin 1950 sonrası piyasa sosyalistlerinden W. Brus'da (Brus, 1972; 1973; Eren, 1985: 51-57) ademi-merkezîyet ve iktisadi katılımcılık birbirini tamamlamaktadır. Brus ve sonrasında dikkati çeken bir nokta, piyasa, tüketici tercihleri ve iktisadi (ve siyasi) katılımcılık (iktisadi demokrasi) ilişkisinde «neyin üretileceği» kararına daha fazla yer verilmesidir. Piyasa, katılım ve demokrasi birlikteliğine piyasa sosyalizminin önemli savunucularından G. Hodgson'da (1984.2,11)

özellikle işaret edilmektedir; demokratik ekonomi siyasal çoğulculuk kadar iktisadi çoğulculuğu da kapsamalıdır. Bu açıdan demokrasi araç değil, amaçtır.

Kanımızca eski ve yeni piyasa sosyalistleri arasında fark özellikle denge analizinde odaklaşmaktadır. 1930'lardaki piyasa sosyalistlerinde hemen dikkati çeken bir nokta, piyasa sosyalizminin, çoğunda Walrasgil genel denge modeli üzerine kurulmasıdır. Neoklasik statik denge vardır (Waughn, 1980: 535, 537). Walrasgil genel denge analizinin sosyalizme uyarlanması sonucu olarak haber alma (bilgi)nin piyasadan (kısmi bilgi) çok, tek elde toplanması (merkezi bilgi) söz konusudur. Walras'daki müzayedeci (tallal)nin yerini Lange örneğinde **Merkezi Plânlama Kurulu** almaktadır. Yeni piyasa sosyalistleri gerek Avusturya, gerekse Keynesci iktisadın etkisiyle denge yerine «dengesizlik»e, bilginin tek elde toplanması (dikey haber alma) yanında kısmi bilgiye (piyasa, yatay haber alma) önem vermektedirler. Bilgisayar teknolojisindeki gelişmelerin piyasanın yerini alabileceği konusunda kuşkulara sahiptirler (Lindbeck, 1985: 32-33).

Piyasa sosyalizminin önemli isimlerinden J. Kornai'ye (1975: 17) göre «Genel Denge Analizi» bütünüyle entelektüel deneydir (2). Denge analizine eleştiri J. Robinson, G.L.S. Shackle gibi Neo ve Post Keynesci (Crotty, 1985: 20-25) iktisatçılardan destek görerek, kısmen de Avusturya Okulu'nun 1980'de etkisiyle G. Hodgson'da (1984: 15, 155, 158-170, 171) merkezi bir yer tutmaktadır. Hodgson ölçülebilirlik (risk) karşısında ölçülemezliği (belirsizlik) savunmaktadır. Yalnız hemen belirtelim ki, Hodgson merkezi haber almayı bütünüyle reddetmemektedir.

Son birkaç on yıldır tekrar canlanan piyasa sosyalizmi tartışmalarının Türkiye'de de arttığı görülmektedir (Akat, 1980; Gürsel, 1984; Yıldırım, 1985; Savran, 1986)

Çalışmamız üç ana bölümden oluşmak-

tadır. İlk önce O. Lange çerçevesinde «Piyasa sosyalizmi» açılacaktır. Daha sonra savununu ve eleştiride temel olan metodolojik yaklaşımlar özetlenecektir. Son olarak Avusturya Okulu'ndan hareketle piyasa sosyalizmi ne getirilen eleştiriler incelenecektir.

PIYASA SOSYALİZMİ

Piyasa Sosyalizmi Nedir?

Piyasa-sosyalizminin ne olduğu konusunda açık bir cevap vermek olanaklı değildir. O. Lange ve Avusturya Okulu tartışmalarında, piyasa sosyalizminden ne anlaşılmaktadır diye sorulduğunda cevap biraz kolaylaşmaktadır (3).

Lange tarafından önerilen piyasa sosyalizmi özel mülkiyetin olmadığı bir toplumda tüketim malları ve emek hizmeti fiyatının piyasada rekabet halinde belirlenmesidir. Diğer fiyatlar arz ve talep eşitlenecek biçimde sabitleşir. Üretim kararlarına $MM = (\text{Sabit}) P$ (Marjinal Maliyet = fiyatlar) olacak biçimde endüstri idarecileri karar verir (Machlup, 1976: 35, Waughn, 1980: 540).

Tartışmanın Tarihi

Sosyalizmde iktisadi etkinlik tartışması ilk defa L. Von Mises'in 1920 (1935)'de (4) yazdığı sosyalizmde iktisadi hesaplamanın olanaklı olmadığı yolundaki makalesiyle gündeme gelmiştir. Tartışmanın temelinde hangi malların nasıl üretileneğine karar verilmesi yatar. Tartışma teoriktir ve etkinlik için kapitalizmin gerekli vasıflarının tanımlanmasında odaklaşır. (Halm, 1935: 145; Murrell, 1983: 93-94).

Gerçekte sosyalist toplumda iktisadi etkinlik sorununu Wieser (1889) ve Pareto (1897)'ya kadar götürmek olanaklıdır. Wieser ve Pareto'ya göre (Schumpeter, 1972: 986)

ideal bir sosyalist toplumda, Muhasebe fiyatları vasıtasıyla iktisadi etkinlik sağlanabilir. Hemen belirtelim ki, Hayek (1940: 125, 126) Pareto'nun bu biçimde yorumlanmasına karşıdır; Pareto bunun için binlerce matematiksel denklemin gerektiğini, denklemlerin çözülmesinin olanaksız olduğunu söylemiştir.

Pareto'dan sonra Lozan Okulu'na bağlı E. Barone 1908 (1935) yılında İtalyanca yazdığı makalede matematiksel olarak iktisadi etkinliğin olabilirliğini göstermektedir (5). İktisadi etkinlik konusunda asıl tartışmayı başlatan ortodoks bir iktisatçı olan F. Taylor (1929, (1964))'dır. O. Lange analizini Taylor üzerine inşa etmiştir.

1930'lar tartışmanın yoğunlaştığı yıllardır. H.D. Dickinson, A. Lerner, E.F. Durbin, M. Dobb, O. Lange ve Hayek tartışmada dikkati çeken isimlerdir.

Lange ve Hayek (ve Mises) dışı görüşleri tartışmada ana konumda olmamaları nedeniyle incelemeyip, kısaca birkaç kelime ile özetleyeceğiz. Dickinson'un (1933: 237-250) önerisi (6). O. Lange'ye çok yakındır. Tüketim mallarında paranın kullanımını içerecek biçimde fiyat oluşumu ve maliyetin belirlenmesi önerilmektedir. Tüketim mallarında üretimin organizasyonu otonom kararlar sonucudur.

Durbin (1936: 677-690) ve Lerner (1937: 253-270; 1977: 255-239)'in (7) önerileri birbirine yakındır. Durbin marjinal verimlilik yönünden soruna yaklaşmaktadır; marjinal verimliliğe göre fiyatlar belirlenmelidir. Lerner ise her üretim biriminde marjinal maliyet kuralının geçerli olduğundan hareketle $MM = P$ önerisini ileri sürmektedir (8).

Dickinson, Durbin, Lerner, Barone ve Taylor iktisadi etkinliğin sosyalizmde, kapitalizmdeki gibi, hatta daha iyi işleyeceğini belirtip Neo-klasik iktisat temelinde öneride bulunurlarken, M. Dobb (1933: 588-958; 1935: 717, 728; 1975), Mises ve Hayek'den farklı bir

yaklaşımla piyasa temelinde sosyalizme karşı çıkmıştır. Dobb 1930'lardaki çalışmalarında piyasa sosyalizmine karşı katı bir tutum içindedir. Daha sonraları az da olsa piyasaya yer vermektedir. Dobb'a göre piyasa sosyalizmi önerilerinde iktisat teorisinin ana önermelerinin aynen sosyalizmde de geçerli olacağı iddiası vardır. Tarihi gündem dışı bırakmaktadırlar. Dobb, evrensel geçerliliği kabul etmeyerek plânlı ekonominin Laissez-faire ekonomisi gibi kendi yasalarına sahip olduğunu belirtmektedir; piyasa sosyalizmi kapitalizmden daha istikrarsız olur. Ayrıca şu eleştirileri ileri sürmektedir :

a) Böyle bir ekonomide faiz istikrar mekanizması sağlamaz, b) $MM = P$, istihdamın korunmasında zıt yönde işler, c) yatırım oranı, ücret düzeyi ve tüketim malları fiyat düzeyi bağlantısına veya kaynakların tam istihdamını garanti eden yeterli koşullara dikkat edilmemektedir (veya az dikkat edilmektedir) d) beklenti, gelirin ne olduğu gibi sorunlar vardır, e) sermayenin ölçülmesi, üretkenliği sorunları geçerliliğini korumaktadır, f) $MM = P$ kuralının işlemesi bölünmezlikler, dışsal etkiler, fazla kapasite, kısa-uzun dönem ayrımında sorunlar içermektedir.

Kısacası, Mises ve Hayek dışında genellikle (Neo-klasik) iktisatçılar piyasa sosyalizminde iktisadi etkinliğin gerçekleşebileceğini en azından teorik anlamda savunmuşlardır. Yalnız M. Dobb, Mises ve Hayek'den farklı bir yaklaşımla plânlamanın gerekliliğini ileri sürmüştür.

Lange'nin Çözümü

Lange, Marxist emek-değer teorisi yerine Neo-klasik iktisat aletleriyle çalışmaktadır. Lange'ye göre (Lippincott, 1964: 3; Lange 1964: 142) sosyalizmin iktisadi olarak çalışmasının olanaklı olmadığı, teşebbüs ve yenilik için insanları teşvik etmeyeceği doğ-

rultusundaki eleştiriler, bir anlamda sosyalistlerin Ricardocu iktisat çerçevesinde düşünmelerinin sonucudur. Yalnız marjinal analiz sorunu çözmede yardımcı olur.

Tartışma sosyalizmin ne olduğu ile ilgili değildir; Lange tipi sosyalizm (Roberts, 1971: 563) söz konusudur (9). Tartışma modelin mantıksal tutarlılığı ile ilgilidir; model etkinlik sağlar mı? Dengeye gelir mi? Dinamik koşullarda ne gibi sonuçlar doğar? v.b.

Lange'nin analizinin temeli (Roberts, 1971: 563, 564, 566; Hayek, 1940: 127) sosyalist ekonomide de değerlerin kapitalizmdeki gibi aynı faktörler tarafından belirlendiğidir. Çözümün özü (Murrell, 1983: 97) Merkezi plânlama Kurulu'nun (CPB), Walrasgil tatonnement sürecinde tellalın işlevini yerine getirerek fiyatları deneme yanılma yöntemiyle merkezi olarak tesbit etmesidir.

Çözümün arkasındaki varsayımlar şunlardır (Lange, 1964: 72-74; Bergson, 1967: 65; Hayek, 1940: 133):

a. Tüketici gelirine bağlı olarak istediği malı seçebilmektedir (tüketici özgürlüğü),

b. İş seçiminde tam bir serbesti söz konusudur;

c. Tüketici tercihi, üretimde ve kaynakların tahsisinde yol gösterici kriterdir. Bağlı olarak,

d. Tüketim malları ve emek hizmetlerinde kurumsal anlamda gerçek piyasa vardır (piyasa fiyatları),

e. Sermaye malları ve emek dışı üretim araçlarında piyasa yoktur,

f. Sermaye malları ve emek dışı üretim araçlarında fiyatlar CPB tarafından belirlenen sabitleşen (fixing) fiyatlardır.

Lange'nin analizinin temelinde yatan bir başka etmen faktör fiyatının tanımlanması ve işlevi hakkındadır (Lange'ye göre Mises' de fiyatların doğasını açıklamada karışıklık vardır). Fiyatlar iki anlama sahiptir: a) Olağan anlamda; piyasadaki iki malın değişim oranı, b) genelleşmiş anlamda; üzerinde al-

ternatiflerin önerildiği koşullar (Terms on which alternatives are offered), muhasebe fiyatları. Kaynak dağılımı sorununu çözmek için önemli olan geniş anlam, yani ikincisidir (Lange'ye göre, Mises dar anlamda kullandığından piyasanın gerekliliğini ileri sürmektedir). İktisadi sorun alternatifler arasında seçim olduğuna göre, (Lange, 1964: 59-61) a) seçim faaliyetlerine yol gösteren başlangıç tercih ölçeği, b) kaynakların miktarı hakkında elde bilgi mevcutsa üretim fonksiyonları (üretimin teknik koşulları) yoluyla muhasebe fiyatları hesaplanabilir. Muhasebe fiyatları anlamında piyasaya gerek yoktur.

Lange'nin analizinde bir diğer önemli araç özerk idarecilerin varlığı ve işlevleridir. Lange iki idareci tanımlı vermektedir; fabrika ve endüstri idarecisi (Bergson, 1967: 656). Fabrika idarecisi, özellikle cari işlemlerden, endüstri idarecisi büyük yatırımlardan sorumludur. Üretim için gerekli girdi ve çıktı miktarlarını serbestçe belirleyebilirler.

Son olarak açılması gereken nokta muhasebe fiyatlarıdır. Sermaye malları ve emek dışı üretim faktörlerinin fiyatları, nisbi kıtlık hesaba katılacak biçimde CPB tarafından belirlenmektedir. CPB Walrasgil tellalın işlevini yerine getirerek, deneme yanılma yöntemiyle fiyatları tesbit ederek sabitleştirir. İktisadi ajan ve bireyler arasında malların transferi bu fiyatlar yoluyla gerçekleşir. Sabitleşen fiyatlarda arz talepten büyükse fiyatlar düşürülür veya tersi. Arz ve talepteki değişimleri fiyatlardaki ayarlama gecikmeli olarak izler.

Kısacası, tüketim mallarında piyasa, sermaye mallarında muhasebe fiyatları üretim kararlarında yol göstericidir.

Denge nasıl sağlanır? Ekonomiye katılan bireyler (tüketiciler, emek hizmet sahipleri, fabrika ve endüstri idarecileri, emek dışı kaynak idarecileri —sermaye ve doğal kaynaklar—) belirli ilkelere göre karar verir-

ler. Buna göre (Lange 1964: 72-73, 77-78; Bergson 1967: 656-657; Murrell 1983: 97) gerek piyasa, gerekse muhasebe fiyatları her metanın arz ve talebinin eşit olduğu koşuluna bağlı olarak tespit edilir. Amaç veri çıktıda minimum ortalama maliyeti sağlamak ve $MM = P$ olduğu noktada çıktı miktarını belirlemektir. Bu amaç yalnız fabrika değil, endüstri idarecileri için de geçerlidir. Böylece tam rekabet piyasası ve endüstriye serbest giriş ve çıkış koşulunda sağlanan minimum ortalama maliyet ve $MM = P$ ilkesi gerçekleşir. Veri amaca bağlı olarak her fabrika ve endüstrinin üretim faktörleri toplam talebi belirlenir. Üretim faktörleri talebi tüketim malları ve emek hizmetinde piyasa fiyatlarının oluşumuna olanak sağlarken, diğer mal ve hizmetlerin fiyatı CPB tarafından sabitleştirilir. Veri CPB fiyatlarında ürünlerin arz ve talebi yeni bir dengeye ulaşır. Talep arzdan az veya çoksa CPB sabitleştirdiği fiyatları ayarlar. Yeni fiyatlarda arz ve talep eşittir. CPB Walrasgil tellalın işlevini yerine getirir ve sistem tüketici tercihlerine cevap vererek dengeye ulaşır. Yani gelir bölümü bir yana, tam rekabetteki gibi etkinlik sağlanır ve kaynaklardan optimum faydalanılır.

CPB'nin fiyatları belirleme dışında bir diğer görevi vergi veya dividontı dağıtmaktır. Vergi (veya dividant) bir yanda yatırım harcamaları, hükümet harcamaları ve ücretsiz olarak dağıtılan diğer malları, öteki yanda idarecilerin kazandığı kâr, faiz ve ödenilen kira bedeli arasındaki farklılığa karşılık gelmektedir (10).

Kapitalizm ve sosyalizmde amaç tam rekabet piyasa dengesine ulaşmak ise niçin sosyalizm? Lange'ye göre sosyalizm kapitalizme göre çeşitli üstünlüklere sahiptir:

a. Sosyalizmde CPB doğru denge fiyatlarını daha kısa zamanda bulur. Çünkü CPB (Lippincott, 1964: 18) daha geniş, fazla bilgiye sahiptir. Bu avantaj görüleceği gibi Hayek tarafından yatay bilgi akımının (kısmi bilgi)

önemi nedeniyle şiddetle eleştirilecektir.

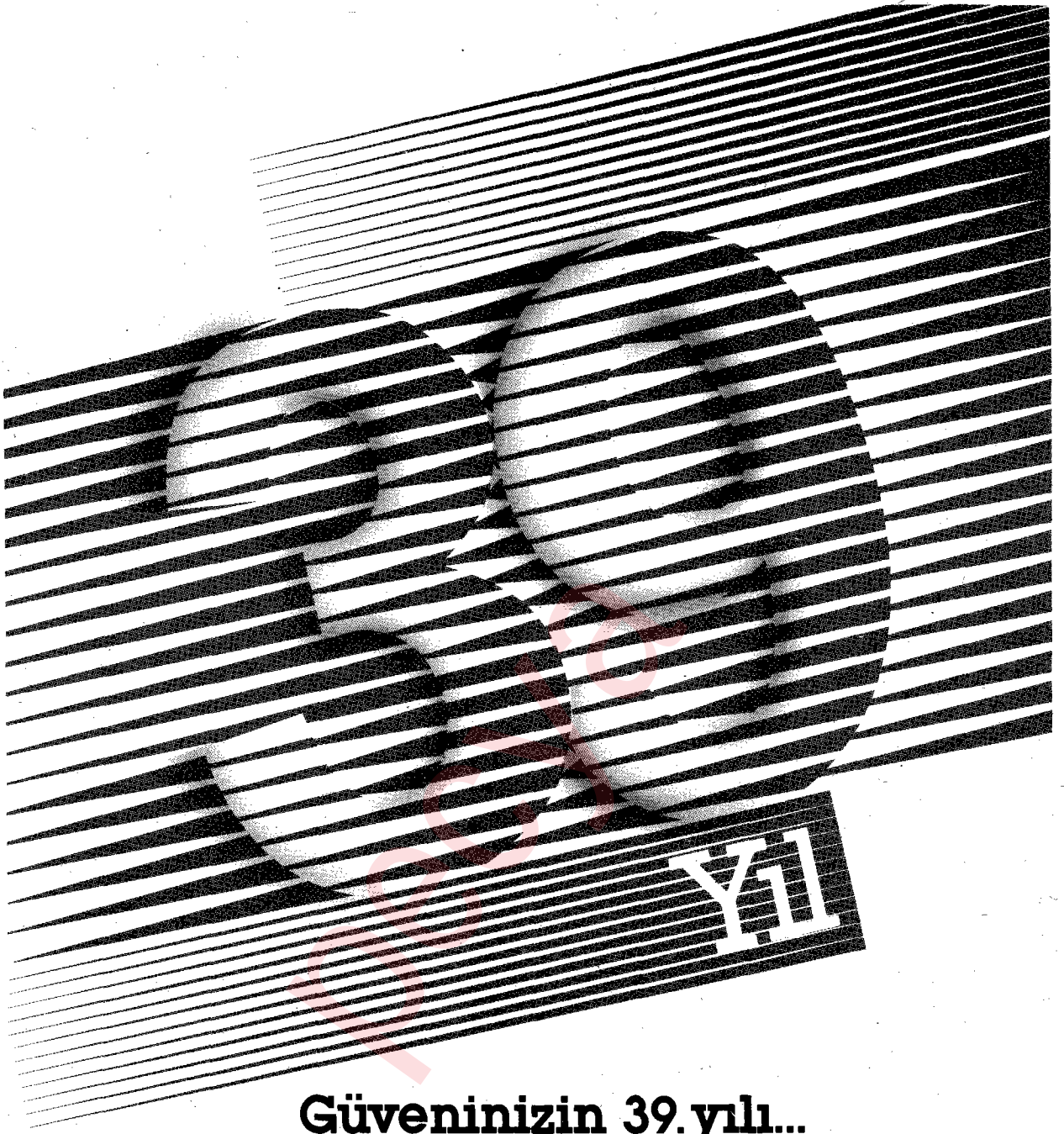
Lange'ye (1964: 105) göre benzer avantaj **daha geniş bilgi** nedeniyle endüstri idarecilerinin müteşebbislere nazaran yatırım fırsatlarını değerlendirmelerinde de sözkonusudur. Kapitalizmde firma ortalama maliyetler fiyata eşit olacak biçimde üretimde bulunur. Dışsalıklar gözönüne alınmaz. Sosyalizmde ise olay endüstri çapında olduğu için dışsalıklar otomatik olarak hesaba katılarak, endüstri çapında $MM = P$ gerçekleştirilir.

b. Sosyalizm konjonktür dalgalanmalarına karşı fazla duyarlı olmayacaktır. (Lippincott, 1964: 19; Lange, 1964: 105).

c. Bir diğer avantaj bölüşüm sorunları ile ilgilidir (Lippincott, 1964: 20-21; Lange, 1964: 83-84). Bilindiği gibi kapitalizmde gelir piyasa işlemlerinin sonucunda doğar. Lange' de bu durum eşitsizlik değil, fırsat eşitliği avantajına dönüşür. Bireyin geliri (genellikle hanehalkı geliri olarak algılanması gerekir) emek geliri ve sosyal dividanttan oluşur. Sosyal dividant öyle dağıtılmalıdır ki, iş seçme özgürlüğü ve emeğin marjinal ürün değeri = marjinal zahmet (disutility) bozulmasın. Eşitlik gerçekleşmezse emek hizmetlerinde optimalite sağlanamaz. Doğal olarak, değişik endüstrilerin marjinal ürün değeri ve marjinal zahmeti farklıdır. Amaç, sosyal dividant dağıtıldıktan sonra farklılıkların değişmeden kalmasıdır.

Sosyalizmin avantajı, gelirin sosyal refahı maksimize edecek biçimde bölüştürülmesidir. Farklı tüketiciler arasında gelirin marjinal faydası aynı olduğundan, teklif edilen talep fiyatı aynı ihtiyaç zorunluluğunu (urgency) temsil eder. Halbuki kapitalizmde özel mülkiyet ve gelir eşitsizliği nedeniyle gelirlerin marjinal faydası değişiktir.

Eşitliği mutlak anlamda düşünmemek gerekir. Kişiler arasındaki gelir farkı, değişik işler arasındaki emeğin marjinal ürün değeri farklılığı = marjinal zahmet farklılığını yan-

Güveninizin 39. yılı...

Bankacılıkta temel unsur "güvence"dir. Tasarrufların iyi yönlendirilmesi, tam verimlendirilmesi, doğru değerlendirilmesidir.

30 Ocak 1948'de Adana'da Akbank bu bilinçle kuruldu. Tasarruflara gerçek güvenceyi sağladı, halkımızın sevgisini ve güvenini kazandı. Bu güven sayesinde, kısa sürede hızla gelişti. Ülkemizin önde gelen özel sektör bankası olmayı başardı.

39. yıl önce ülkemiz bankacılığına açılan ilk Akbank, bugün, 120 milyara ulaşan sermayesi, 70 milyarı aşan ihtiyatları, ciddi ve

istikrarlı yönetimi, dengeli plasman politikası, güçlü iştirakleri ve çağdaş bankacılık anlayışıyla yurdun dört bir yanında 610 Akbank olarak, gücüyle, güvencesiyle yanlılara açılıyor.

Akbank, güveniyle, emeğiyle Akbank'ı Akbank yapanlara, sayın halkımıza ve değerli çalışanlarına bir kez daha teşekkür ediyor.

AKBANK
"Güveninizin eseri"

T.C. ZİRAAT BANKASI
"Gücüne erişilmez"

sıtacak biçimde gerçekleştirilir. Çünkü daha düşük parasal gelir getiren iş, aynı zamanda daha düşük zahmet demektir.

d. Bir diğer avantaj teknik yeniliklerin yaşama geçirilmesi ile ilgilidir. Kapitalizmde firma eski yatırımları amorti etmeden yeni teknikler uygulamaz. **Finansal kapitalizm** çağında değeri korumak kaygusu daha da fazla geçerlidir. Sosyalizm ise, yatırımlar endüstri düzeyinde olduğundan ve $MM = P'$ den dolayı teknik ilerlemeye daha çok elverişlidir. (Lange, 1964. 112-115).

e. Kapitalizmde tekelcilik, sınırlamacılık artmaktadır. Bu da sosyalizm yoluyla engellenebilir (Lippincott, 1964: 28).

Sonuç olarak Lange, özel mülkiyetin olmadığı bir toplumda tam rekabet piyasa dengesinin mükemmel olarak gerçekleşebileceği görüşündedir. Böyle bir toplumda etkinlik sağlanırken, aynı zamanda gayri adil gelir bölüşümü, tekelcilik gibi yıkıcı unsurlar da engellenebilecektir. Bu anlamda (Neo-klasik) iktisat ilkeleri evrensel geçerliliğe sahiptir.

YÖNTEM SORUNLARI

Lange'nin önerdiği piyasa sosyalizmini gerek kendi, gerekse eleştirel açıdan değerlendirebilmek için yöntem sorunlarını incelemek gereklidir. Lange ve Avusturya Okulu'nun yöntemi bu çalışmayı aşmaktadır. Fakat kanımızca **merkezi rolü** nedeniyle yöntem sorunlarına kısa da olsa değinmek faydalı olacaktır.

O. Lange; Mantıksal Pozitivizm

Lange'nin metodolojik tutumunu kendi düşünce sisteminin gelişimi içinde ikiye ayırmak olanaklıdır: a) Mantıksal pozitivizm ve b) mantıksal pozitivizm-diyalektik maddecilik sentezi (11). Lange, «Piyasa sosyalizmi», tartışmasına katıldığı yıllarda, a prio-

rizme karşı, a posteriorizme, amprizme büyük önem veren bir kişi olarak dikkati çekmektedir. Bu açıdan Neo-klasik iktisat **nesnelliği, bilimsel hakikatı** temsil etmektedir. Sistem sorunu onun dışındadır. İktisat ilkeleri her iki sisteme de uygulanabilir. Amaç kaynakların optimal dağılımını sağlamaktır. Kapitalizmde adaletsizliğe neden olan «her üretim faktörü üretime katkısı kadar üretimden pay alır» ilkesi, sosyalizmde **eşitliğe** dönüşmektedir. Lange, daha sonraki düşünce sistemi içinde tarihselliğe de yer vermektedir. Kanımızca, o zaman da mantıksal pozitivist tutum daha belirgindir. Bu açıdan kendi gelişim çizgisinde, mantıksal pozitivist yönden Lange'yi değerlendireceğiz.

Chicago Okulu'nun gelişimi ve ekonometrinin öncü kurucularından birisi olarak önemli bir konuma sahip olan (Reder, 1982: 1-38) Lange, T.W. Hutchison, T.C. Koopmans gibi pozitif iktisatçılarla fikir birliği içindedir.

Lange'ye göre (1973: 4-5; 1975: 137) iktisat, kaynakların idaresinde genel tam benzerlik (uniformity) kalıplarını anlamaya çalışır. İktisadi yasalar, diğer bilimsel yasalar gibi koşullu ifadelerdir. Genelde, doğal bilimlerdeki yasalarla aynıdır. Arada derece farkı vardır. Aynı yöntem geçerlidir. Ona göre, iktisadi yasalar nedensel, fonksiyonel ve birlikte oluşma (yapı) yasalarıdır. Asıl önemli nedenselliktir. Yasalar (Lange, 1975: 76-78, 82-85, 141-143) a) nesneldir, b) istatistikse, c) insanların bilinç ve ifadesinden bağımsızdır.

Lange, daha önceki yaklaşımında evrensellikten söz ederken, daha sonra **tarih içinde evrenselliğe** eğilim duymuştur. Toplumsal gelişim içinde yasalar değişebilmesine rağmen sistem içi (feodalizm, kapitalizm, sosyalizm gibi) evrenselliğe sahiptir. Lange'de dikkati çeken bir nokta, böyle bir durumda da, örneğin piyasa yasalarında (arz-talep, fiyatların oluşumu) olduğu gibi çeşitli toplumsal kuruluşlarda ortak olan yasalar vardır. Yani

yalnız belli bir tarihsel duruma özgü olmaya-bilirler. Ayrıca tarihsel değişim, iktisadi yasaların nesnel olmaması demek değildir. (Lange, 1975: 98, 114).

İktisatta daha çok öndeyiciliğe ağırlık verilmektedir (Lange, 1973: 4,5). Fakat be-timleyicilik de gözardı edilmemektedir.

Bir başka nokta, varsayımların gerçek-liliği, tündengelim ve tümevarım sorunuyla ilgilidir. Lange'ye (1973: 5, 18; 1975: 143-144) göre iktisat teorisi amprik bilimdir. Bu çer-çevede varsayımlar veya postülarlar amprik gözlemlerin yaklaşık (approximative) genel-lemeleridir (12). Yani basitleştirme yöntemi geçerlidir. Bu anlamda varsayımlar a priori varsayım değil, amprik varsayımdır. Amprik gözlemlerle varsayımların geçerliliği görü-lebilir. Lange'de varsayımların gerçekliliği görüşü, tümevarım çıkarsamalarının tünden-gelim önülleri olduğu yaklaşımından kay-naklanmaktadır.

Lange'ye (1973: 5, 6; 1975: 147, 166, 170) göre iktisadi önermeler doğrulanır veya red-dedilir. Ekonometri bu açıdan önemlidir. Bu çerçevede ölçülebilirliğe verilen öneme bağılı olarak istatistiki doğrulamaya büyük değeri verilmektedir. Daha sonra evrenselliği «tarih içinde evrensellik» olarak anlama sonucu o-larak, istatistiki doğrulama yanında, ölçüle-bilirlik yoksa, tarihsel doğrulama da analize katılmakta ve birbirini tamamlayıcı olarak görülmektedir. İstatistiki doğrulama olasılık hesapları temelinde yapılır.

Lange, üç bilimsel yöntem olduğunu be-lirtmektedir; tümevarım, tündengelim ve in-dirgeme (soyutlama, ilerici somutlama ve gerçekleştirme -doğrulama-). İktisat bunların üçünü de barındırır. Bu, bütün bilimler için ge-çerlidir. Barındırma ayrı ayrı olmak değil, üç yöntemin birlikteliği anlamındadır. Tündengelimci bölümde mantık ve matematik kul-lanılır. Tündengelim önülleri tümevarım-ın çıkarsamaları, sonuçlarıdır. (Lange, 1975: 182) (13).

Öznelliğe şiddetle karşı çıkarak iktisadi yasaların nesnelliğini savunan Lange, iktisat-çılar arasında anlaşmazlıkların çıkabileceğini de teslim etmektedir. Ona göre anlaş-mazlık nedenleri şunlardır (Lange, 1973: 8; 1975: 374, 384-385, 392).

1. Toplumsal amaçlar üzerinde anlaş-mazlık. Toplumsal amaçlar kesinlikle belirti-lirse anlaşmazlık ortadan kalkar.

2. Gerçekler hakkında anlaşmazlık. Da-ha fazla gözlem ve amprik çalışma ile çözülür.

3. Mantık, tanımlar ve doğrulama ku-rallarına uymakta başarısızlık. Kurallara uy-makla sorun çözülür.

Görüldüğü gibi Lange'de bilimsel nes-nelliğin görüş ayrılıklarını kaldıracak yaklaşımı egemendir; tarihsel veya istatistiki doğ-rulama ile nesnel bilgiye ulaşılır. Bu çerçe-vede **hakikat** ve/veya **tümevarım sorunu** kendini bütün boyutlarıyla hissettirmektedir. Ona göre «bilim için bilinemez şeyler yok-tur».

Denge analizi Lange (1973: 12) için te-meldir. Kurumlararası eşgüdüm, a) plânla-ma (özel veya kamu) ve b) piyasa (para) yolu ile sağlanır.

Lange'de rasyonellik postülası önemli bir yer tutmaktadır. Rasyonellik postülası te-örük analizin basitleştirilmesi için güçlü bir araçtır. Firmalar kâr, hanehalkı fayda, sos-yal rasyonellik kamu refahının maksimizas-yonunu amaçlar. Ona göre rasyonellik var-sayımı a priori değil, amprik varsayımdır. Amprik gözlemlerle geçerli olduğu görülebi-lir. Muhasebe teşebbüs çabasının tam geliş-miş rasyonelliğini anlatır. İktisadi rasyonel-liğin bütünüyle işlemesi için **toplumsal mül-kiyet** zorunludur. (Lange, 1973: 17-19; 1975: 208, 221).

Mantık ve matematik amprik evrenle, dış evrenle değil, düşünce yollarıyla uğraşır. Bu konuda mantıksal pozitivistlerle tam bir u-yum içindedir.

Lange a priorizme karşıdır. Bilimsel nesellik, ölçülebilirlik ve doğrulamaya verdiği öneme bağlı olarak öznelliği kabul etmemektedir. Bağlı olarak (Lange, 1975: 144, 238, 272, 276) L. Von Mises tarafından ileri sürülen iktisadın prakseolojinin parçası olduğu görüşünü şiddetle eleştirmektedir; iktisat tercih mantığına indirgendiğinde ampririk bir bilim olmaktan çıkmaktadır.

Ölçülebilirliğe verilen değer çerçevesinde ekonometri Lange'de çok önemlidir.

Lange'ye göre bilimsel bilgi, yeni gözlem ve deneylerin sonuçlarını var olan bilimsel görüş ve teorilerle karşılaştırma yolu ile ilerler.

Özetle, Lange'de hakikata, nesnel bilgiye ulaşmak asıldır. Var olan nesnel bilgi çeşitli sistemlere uygulanabilir.

Avusturya Okulu; Öznellik ve Bireyselcilik

Avusturya Okulu yöntemini Mises ve Hayek'e ağırlık vererek inceleyeceğiz. Mises ve Hayek yöntem sorunlarında çoğu noktada anlaşılır. Fakat Hayek'de 1937 sonrasında, özellikle K. Popper'in etkisiyle a priori yerine a posteriori yaklaşım daha egemendir. Mises için iktisat sui generis bir bilim iken, Hayek ortak bir metodolojiden hareket ederek doğal ve toplumsal bilimler arasındaki **ayrımların** üstünü çizmektedir.

Kabaac Avusturya Okulu üzerine şunları söyleyebiliriz: a priorist, tümdengelimci, uygulama yerine teori, öznelci, yöntemsel ve siyasal bireyselcilik, ölçülemezlik. Okul dışı Neo-klasik iktisatçılarla kıyaslandığında marjinalite ilkesi dışında klasik geleneğe daha yakındırlar. Özetle (L. chmann, 1976: 54-62; Hutchison, 1983; Simpson, 1983: 15-28; Mckenzie, 1981: 1-18; Dugger, 1983: 75-92; Paque, 1985: 412-434; Gunnig, 1986: 79-91; Shenfield, 1976. 61-72),

a. Nesnel dünya teorik yapılarında ö-

zel bir rol oynamaz. Öznellik ve birey öne çıkarılmaktadır.

Yöntemsel bireyselcilik sonucu olarak mikro iktisat vardır. Kollektivizmi reddedişle birleşerek makro iktisada karşı çıkılmaktadır. Onlara göre, toplumsal bilimler bağlamında nesnellik, kolektivizm ve tarihselcilik (bilimcilik) bütünleşir.

b. İktisat miktarı değildir ve ölçmez. Toplumda sürekli değişim amprik teste olanak tanımaz. Bu bağlamda «dengesizliğin dengesini» yaparak durağan denge analizine ve ekonometriye karşı çıkmaktadırlar.

Ölçülemezliğe önemli bir neden insan faaliyetlerinin (insan tasarımı değil) niyet edilmeyen, beklenmeyen sonuçlarıdır.

GNP, fiyat endeksi gibi makro ekonomik büyüklüklere derin şüphe ile bakmaktadırlar.

c. Öndeyi yerine açıklama önemlidir. Öndeyi yerine seçiş mantığı, prakseoloji önemlidir.

d. Doğal ve toplumsal bilimlerin yöntemi farklıdır. Bu konuda Dilthey-Weber geleneğinden etkilenmektedirler.

(a priorizmden hareketle) varsayımların kanıtlanmasını önemli bulmazlar.

e. Kurumların evriminde insan faaliyetlerinin **niyet edilmeyen** sonuçları çok önemlidir. Piyasa da bu faaliyetlerin sonucudur. Bu aynı zamanda müdahaleciliğe karşı çıkmanın ve kurumların **kuruluvermesine** (piyasa gibi) karşı çıkmanın önemli gerekçesi olmaktadır.

f. Piyasaya bir süreç olarak bakılır ve bilgi bu süreç içinde elde edilir. Süreç içinde sürekli değişim, bilgide de değişimi içerir. Dolayısıyla merkezi bilgi yerine, kısmi bilgi çok önemlidir.

Özellikle Hayek'deki önemi ve Hayek'in piyasa sosyalizmine getirdiği eleştirinin belkemiği olması nedeniyle piyasa ve bilgi ilişkisini biraz daha açmak istiyoruz (Hayek, 1937: 33-54; 1945: 519-530; Lachmann, 1971: 89-108; Machlup, 1976: 13-59; Waughn, 1980: 536-537, 540). Hayek denge analizini eleştir-

mekte ve bir ilk yaklaşım olarak görmektedir. Piyasa devamlı değişen bir süreçtir. Süreç plânlanamayan, beklenmeyen değişmeyi de içerir. Bu açıdan bilgi (kapasite, teknoloji, zevkler hakkında bilgi) **tek elde** toplanamaz ve merkezi otoritenin hesaplamalarında kullanım için elde mevcut değildir. Çünkü merkezî otoritenin milyonlarca kişinin kafasındaki bilgiyi bilmesi olanaklı değildir. Bilgi işlem, iletişim araçlarındaki gelişmeler piyasanın sağladığı bilgideki etkinliği sağlayamaz. Piyasa süreci, kısmi bilgiler arasındaki iletişimin eşgüdümünü gerçekleştirir. Piyasa, bireylerin diğer bireylerin faaliyetlerine bakarak kendi faaliyetlerini ayarlamalarını sağlar. Bireylerin tepkisi haber alma ve ileriye görme üzerine kurulur. Bilgi (haber alma) piyasa sürecinde elde edilir ve öngöründe bulunulur. Piyasa ve dolayısıyla (endüstriler arası ve endüstri içi) rekabet bilgi kalıbındaki sürekli değişimleri yansıtır. Bu ise, beklenti ve beklentilerin sürekli değişmesi, anlamına gelmektedir. Yeni haber alma aynı zamanda bilgi gelişimi ve önceki hataların düzeltilmesini sağlamaktadır (14).

Hayek, anlaşma olması ve özellikle müteşebbislerin beklentilerinin doğru çıkması durumunda dengeye doğru bir yöneliş olacağını belirtmektedir. Fakat süreç analizinin sonucu, bilgi sürekli değişmektedir. Bu açıdan gerçek dünyada dengenin sağlanabileceği konusunda şüpheye sahiptir (15).

Yukarıdaki metodolojik temelden hareketle Avusturya Okulu'nda iktisadi etkinlik koşullarını kısaca incelemek istiyoruz. Onlara göre toplumsal gelişmenin dayanağı işbölümüdür. Bilgi de iş bölümü içinde incelenmektedir. Toplumsal gelişme, işbölümü ve mülkiyet ilişkisi liberalizmin tanımını vermektedir. Liberalizm her şeyden önce, üretim araçlarında özel mülkiyetin işlevini açıklar; mallar, nasıl kullanacağını en iyi bilenlerin eline verilmelidir. İşlevin tam yerine getirilmesi ancak her türlü korumacılık ve müda-

halecilğe karşı çıkararak sağlanabilir. Bireysel özgürlüğü sınırlamadan, doğrudan kontrol yerine gönüllü anlaşma gereklidir (Hayek, 1971: 27-28, 44-45).

Bireyselciliğin temeli bencillik değil, bireyin kendi faaliyetlerine olanaklı olduğu ölçüde egemen olmasıdır. Bu ancak, iktisadi kararlarda bireylerin (tüketicilerin) tercihlerinin yansıdığı (neyin üretileceğine karar veren) tüketici demokrasisi olan kapitalizmde gerçekleşebilir (Hayek, 1971: 42; Mises, 1969: 442-450).

İktisadi etkinlik için gerekli araçlar nelerdir? Mises'e göre (Haim, 1935: 145; Murrell, 1983: 94) bir ekonominin işlevini yerine getirebilmesi iktisadi hesaplama araçlarına sahip olmasına bağlıdır. Çünkü iktisadi hesaplama bugünkü ve gelecekte beklenen koşullar üzerine inşa edilen değerleri sağlar. İktisadi hesaplama başarısız olduğunda kaynaklar etkin olarak kullanılamaz. Yani iktisadi hesaplama ve etkinlik sorunu aynı şeydir. İktisadi hesaplama iktisat biliminin doğuşuyla ortaya çıkmıştır (Mises, 1969: 11-25). İktisat biliminin temeli ise paradır. İktisadi rasyonelizm para kullanımı üzerine inşa edilir. Bütün iktisadi faaliyetler rasyoneldir. Tersî de doğrudur; bütün rasyonel faaliyetler iktisadidir. Rasyonel faaliyet ise her şeyden önce bireyseldir.

Rasyonellik için ilk koşul değişimdir. Kullanım değeri ölçülemediğinden değişim ekonomisinde değişim değeri nesnel hesaplama birimi olur. Bunun üçlü avantajı vardır:

a. Bir bireyin öznel değerlendirmesi diğer bireylerin öznel değerlendirmeleriyle doğrudan kıyaslanamaz. Değişim değeriyle bu olanaklı olur.

b. Hesaplama birimiyle üretim araçlarının uygun kullanımı kontrol edilir.

c. Değişim değerleri temel alınarak yapılan hesaplamalar, değerlerin ortak bir birime dönüştürülmesini sağlar. Para ekonomisinde bu birim paradır.

Paraya bağılı olarak hesaplama yapılabırsa iki koşulun yerine getirilmesi gerekir; a) Yalnız tüketim malları değil, bütün mallar değişimde olmalıdır. Yoksa değişim ilişkileri sistemi doğmaz. b) Genel değişim ölçüsü, para, kullanımda olmalıdır. Para üretim mallarının diğer mallara değişimine aracı olarak hizmet etmelidir. Aksi takdirde, bütün değişim ilişkilerini ortak bir paydaya indirgemek olanaklı değildir. Yalnız tüketim mallarında değişim ilişkilerinin geçerli olmasıyla iktisadi hesaplama yapılamaz. İktisadi hesaplama için üretim araçları ve üretim mallarında serbest fiyatlar ve özel mülkiyet zorunlu koşuldur. Mises'e göre üretim araçlarında özel mülkiyet ve para kullanımından her uzaklaşma rasyonel iktisadi faaliyeti terk için atılan adımdır. Emek dahil bütün üretim faktörlerinin fiyatları para ile ölçülemezse, para iktisadi hesaplamadaki rolünü oynayamaz. Bu da yalnız rekabetçi piyasa fiyatlandırma süreciyle gerçekleşir. Statik denge analizinde sorun çözülemez; belirsizlik, risk (spekülasyon), değişme, insiyatif yoktur. Asıl olan dinamizm içinde «dengeye ulaşmadan» iktisadi etkinliğin sağlanmasıdır (Mises, 1969: 119; Hayek, 1935: 33; 1945: 519; Waughn, 1980: 534).

Kısacası, yalnız tüketim mallarında değil, üretim araçları ve mallarında da özel mülkiyet ve piyasa (Para) olmadan iktisadi etkinlik sağlanamaz. Bu açıdan plânlama veya piyasa sosyalizmi tartışmanın özünü değiştirmez (16). Metodolojik yaklaşımın (yöntemsel bireysellik) değişmesi önemli değildir. Bireyselliğin (özel mülkiyet ve tüketici tercihi) gerçekten egemen olması gereklidir. Bürokrasi yerine tüketici istemlerine cevap verme savındaki piyasa sosyalizmi, **bireysellik aletlerine özünde sahip olmadığı için tüketici tercihlerini (demokrasi) karşılayamaz.**

LANGE'NİN ÇÖZÜMÜNE ELEŞTİRİLER

Genel Bazı Eleştiriler

Mises ve Hayek tarafından piyasa sosyalizmine getirilen eleştirileri üç başlık altında toplamak olanaklıdır (Waughn, 1980: 535): a) Uyum sürecinin müteşebbissel doğası, b) Ademli-merkeziyetçi haber almanın önemi, c) teşviklerin rolü. Birincisi Mises, ikincisi Hayek açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu açıdan ilk ikisini ayrıca inceleyeceğiz. Sonuncusu beraberinde diğer eleştirileri de getirmektedir.

Lange'nin modeli üzerine genel bir değerlendirme statik denge modeli olmasıdır (Murrell 1983: 97). Çözümde yatırımlar yer alır, fakat gelecek, beklentiler, beklentilerde değişme analize katılmadan bugünkü koşullar tarafından belirlenir.

Dinamik koşullarda çözümün etkinliğine girmeden önce Hayek'den kaynaklanan eleştirilere dikkati çekmek istiyoruz (Hayek, Avusturya iktisatçıları arasında Lange'nin çözümünü doğrudan ilgilenen iktisatçıdır). Hayek'in eleştirilerini üç grupta toplayabiliriz (Hayek 1940: 125-144): a) Önerilen toplumda piyasa ilkelerine ne kadar uyulur? Rekabetçi çözümde plânlamanın egemenliği gerçekten kalkmış mıdır? b) Teklif edilen süreç ne kadar soruna cevaptır? Fiyat sabitleştirme yöntemi, veri fiyat ile bireysel firmalar ve tüketiciler arasındaki arz-talebe uyum sağlayabilir mi? Önemli olan gecikme olmadan fiyatların nasıl gereken düzeye ayarlanabileceğidir. Uzun periodlarda değişebilen bir fiyat sistemi bulunsaydı sorun çıkmayabilirdi! Fakat gerçek dünyada sürekli değişme vardır. Çok değişik endüstri ve alanlarda çok hızlı ve birbirini etkileyen biçimde ayarlama, hipotetik olarak olanaklı olsa bile somutta zordur. c) Ne kadar uygulanabilir? Rekabetin standartizasyonu istenilen bir durum mudur? Rekabetin standartizasyonu olanaklı değildir. Teoride sunulan «mükemmel rekabet» söz konusu olamaz. Sabitleşen fi-

yatlar yolu ile arz ve talep eşitlenemez. Piyasada, potansiyel üreticilerin piyasa konusunda plânları vardır. Aynı ürünler üretilmez. Potansiyel tüketicilerin beklentileri vardır. Bütün bunlar fiyatları etkiler. Fiyatlar merkezi otorite tarafından sabitleştirirse, potansiyel arz ve talep edenlerin de sabitleştirilmesi gerekir. Bundan dolayı, oluşan muhasebe fiyatları tüketici tercihlerini yansıtmaz. Fiyatlar, arz ve talebe **anında** tepki gösteremediğinden rasyonel hesaplama için temel olamazlar.

Hayek'in eleştirdiği bir diğer konu idarecilerin rolü ile ilgilidir. İdareciler, veri (sabit) fiyatlarda ne kadar ve nasıl üretileceğine karar vermektedirler. Bu da minimum ortalama maliyet ve $MM = P$ koşullarının yerine getirilmesiyle sağlanır. İdarecilerin başarı veya başarısızlığı nasıl ölçülecek? İdareciler arz ve talep edenleri teşvik insiyatifine sahip değildir. Bir diğer sorun, çözüm statik olduğundan, fiyat beklentilerini içermemesinden kaynaklanır. Beklentiler analize katılırsa, başarısızlık durumunda kim sorumlu olacak? Çünkü fiyatlar ve faiz haddi CPB tarafından ayarlandığından beklentiler gerçekleşmezse sorumlu idareciler mi, yoksa CPB midir? Başarıyı ölçmekte bir diğer sorun, başarı kontrolünün merkezi otorite tarafından yapılmasıdır. Kontrolde yalnız fiilen yapılan değil, ne yapılmalıydı ve ne yapılabilirinin de ölçülmesi gerekir. Minimum ortalama maliyet ve $MM = P$ de bu zordur. Ayrıca kontrol endişesiyle idareciler risk almaktan kaçınacaktır (17).

Spekülasyon (Risk) ve Ademi-Merkeziyetçi Bilgi

Mises ve Hayek'in Lange'ye asıl eleştirileri çözümün statik denge modeli olmasıdır; dinamik koşullarda etkinlik sağlanamaz. Etkinlik için üretim araçlarında özel mülkiyet ve paranın kullanımda olması zorunludur.

Mises'e göre iktisadi hesaplama durağan değil, dinamik koşulların sorunudur. Somut dünyada durağanlık yoktur. Bugünkü koşullar üzerine inşa edilen fiyatlar yolu ile elde edilen iktisadi hesaplama, **gerçek** iktisadi hesaplama değildir. Önemli olan değişime tepki yeteneğidir ve etkinlik budur.

Mises'de (1969: 196-205) iktisadi dinamizm dört başlık altında incelenmektedir: a) nüfusta değişimler, b) talepte değişimler, c) sermaye miktarında değişimler, d) spekülasyon. Özellikle sonuncusu merkezi bir yer tutmaktadır. Çünkü bir iktisadi sistemde bütün iktisadi faaliyet değişme süreci, belirsiz gelecek üzerine kurulur. Riske bağlıdır. Bunun da adı spekülasyondur.

Spekülasyon ve/veya risk neden önemlidir? Halkın çoğu tahmin yeteneğine sahip değildir. Bir kısmı ileriye görebilir. Piyasa onları başarısından dolayı kârla ödüllendirir. Bu «selektif süreç» Mises'in teorisinin kalbidir (Murrell, 1983: 96). Selektif süreçte tüketici tercihleri nihai belirleyicidir. Tüketicilerin **acil** isteklerini görenler başarılı olur. Herkes gelecek hakkında farklı bilgiye sahiptir. Aynı haber alısta bile farklı değerlendirmelerde bulunulur. Değişmeyi gerçekten algılayan başarılı olur.

Mises'de görülen fakat tam açık olmayan bilgi (Haber alma) konusu, Hayek'de (18) açık ifadesini bulmaktadır; ademi-merkeziyetçi haber alma etkinliğin ve dinamizmin temelidir. Hayek aynı zamanda, «Bilgi Ekonomisi»nin öncüsüdür (Hirschleifer, 1973: 3) (19).

Hayek'in analizinin temeli tek tek bireylerin **bütün** bilgiye sahip olmadıkları, genellikle bilgilerin birbirleriyle çeliştiğidir. Bilgi çeşidine göre bilgi sahiplerinden bazıları diğerlerine avantaj sağlayabilir (Hayek, 1945: 520-522, 524). Yer ve zaman konusundaki bilgi ve ondaki değişimlere hızlı adaptasyon, merkezle kurul (CPB) tarafından bilginin dağıtımı sürecinde sağlanamaz. Merkezi otorite bütün bilgileri toplar ve sonra çözüme gi-

der. Sorunun çözümü için daha çok bilgi ister. Halbuki ademi-merkeziyetçi (piyasa) bir sistemde **bütün** bilgiye gerek yoktur.

Mises ve Hayek'e göre beklentilerin oluşumu ve iktisadi sonuçları incelenmeden iktisadi sistemin analizi yapılamaz. Beklentilerin oluşumuna verilen değer nedeniyle, özellikle Mises'de (Murrell, 1983: 95, 98, 99) müteşebbise çok büyük önem verilir. Öyleki kapitalist sistemin analizinde merkezi yer müteşebbise ayrılır. Çünkü gelecek belirsizdir ve verilerin değişik yorumu söz konusudur. Ayrıca müteşebbisler, üretim faktörlerinin istihdamını doğrudan ve dolaylı olarak etkiledikleri gibi, başta fiyatlar olmak üzere, **veri** ve **koşullar** yaratarak iktisadi ajanların geleceğe ait beklentilerini etkilerler. Mises'e göre, halbuki piyasa sosyalizminde ise müteşebbisin işlevini gerçekten yerine getirebilecek bir karşılık yoktur. Çünkü kapitalizmde iktisadi ajanlar mülkiyet haklarının doğası gereği gerekli biçimde motive olur ve servetleri riske karşı duyarlıdır. Piyasa sosyalizminde ise idarecileri ödüllendirecek bir mekanizma, belirsizlik analizi yoktur. Herşeyden önce başarıyı ödüllendiren, başarısızlığı cezalandıran **selektif süreç** yer almaz. Dolayısıyla sistem değişmeye duyarlı değildir.

Mises'de piyasa sosyalizmini etkinlikten uzaklaştıran bir diğer nokta, müteşebbisler arası rekabetin olmamasıdır. Rekabet, a) selektif süreç yoluyla başarının testini sağlar, b) değişik kaynaklardan yeni bilginin elde edilmesine öncülük eder, c) ondan, müteşebbisler faaliyetlerinde yararlanırlar. Buna karşılık, müteşebbisin sosyalizmde işlevsel karşıtı olan endüstri idarecileri arasında rekabet yoktur. Bu durum yalnız tekelci davranış tehlikesini getirmez, aynı zamanda bilginin etkin olmayan kullanımına neden olur. Rekabet yokluğu, tüketici tercihlerinin yansımaya engel çıkartır (Murrell, 1983: 96, 99).

Piyasa sosyalizminde etkinlik sağlana-

mamasının bir diğer nedeni sermaye piyasasının yapısıyla ilgilidir (Mises, 1969: 140, Murrell, 1983: 96, 99, 100). Üretim faktörlerinde **sunî** piyasa yaratarak meta alınıp satılması ile iktisadi etkinlik sağlanamaz. Mal piyasasının kapitalistlerin sermaye arzı, müteşebbislerin sermaye talebinden etkilenmemesi olanaklı değildir. Sosyalizmde devlet, **en yüksek getirinin** olduğu yere sermayeyi yönlendirse de etkinlik gerçekleşemez. Çünkü **en yüksek getiri** ileriye görmektir ve riskle iç içedir. Sermaye piyasası risk, spekülasyon demektir. Sermaye piyasası yokluğunda bütün fiyatlar geleceği idraktan çok, bugünkü koşulları açıklar. Gerçekte sermaye piyasası olsa da, üretim araçlarının toplumsal mülkiyeti nedeniyle, bireyler kendi mülklerini ticaret etmeyeceklerinden belirsizliğe «doğru» adapte olmayacak, haber almaya gerekli önemi vermeyeceklerdir. Bir diğer değişle, «sermaye piyasası» sistemin geri kalanı için «yanlış» veri sunacaktır.

Kısacası, Mises ve Hayek'e göre **gerçek** iktisadi etkinlik **yalnız** üretim araçlarının özel mülkiyetiyle gerçekleştirilebilir.

SONUÇ

Mises ve Hayek tarafından ileri sürülen iktisadi etkinliğin doğasına ilişkin açıklama ve eleştiriler Lange'ye oldukça **yabancıdır**. Mises ve Hayek'de «bir başlangıç» olan Neoklasik denge analizi, Lange modelinin temelini oluşturmaktadır.

Kanımızca ayrılığın asıl nedeni metodolojiktir. Lange'nin hareket noktası (mantıksal) pozitivizmdir. Ölçülebilirlik ve nesnel bilgi temeldir. Öznellik kabul edilmek şöyle dursun, şiddetle eleştirilmektedir. Mises ve Hayek'in **derin bir şüphe** ile baktığı ekonometri, Lange'de önemli bir gelişmedir. İktisadi yasalar üzerine iktisat politikaları önerilir.

Hayek ve özellikle Mises'de iktisat **sui generis** bilimdir. Öznellik asıdır. Nesnel bilgiye şüpheyile bakılmaktadır. Beklentiler, analizde merkezi bir konuma sahiptir. İktisadi faaliyetler ölçülemez, çünkü niyet edilmeyen sonuçlara neden olabilirler ve sürekli değişme vardır.

Metodolojik farktan hareketle, Mises ve Hayek **bilinen** Neo-klasik «Genel Denge ve Refah Teorileri»ne oldukça uzaktırlar. Denge analizi pratik geçerliliği olmayan bir ilk yaklaşımdır (20). Asıl olan değişmedir «dengesizliktir»; kâr oranlarının dengede sıfır olduğu («normal kâr») kapitalist toplum düşümlenemez. Değişim için temel araçlar özel mülkiyet ve müteşebbistir. Bu araçlar selektif süreç içinde **en iyiyi** belirleyecektir.

O. Lange tarafından sunulan piyasa sosyalizmi klasik genel denge analizine yönelik çözümdür. Birikim, teknolojik yeniliklerin uygulanması gibi «dinamik» unsurlar taşısa da model statiktir. Bilgi işlem teknolojisindeki gelişmelerle CPB «piyasadaki» gelişmelere daha hızlı tepki gösterebilir. Fakat muhasebe fiyatlarının, özellikle Mises'deki fiyatların oynadığı rolü yerine getirmesi zordur. Mises ve Hayek'te fiyatlar bilgi kaynağı olduğu gibi yeni bilgidenden de etkilenirler. **Daha geniş** bilgiye göre merkezi olarak ayarlanacak muhasebe fiyatları bu işlevi yerine getirmekte güçlüklerle karşılaşacaktır. Lange'nin çözümü öznellik yerine nesnel dış dünyanın daha egemen pozisyonda olduğu Neo-klasik iktisatta (özellikle Walrasgil analizde) işleyebilir.

Bütün bunlardan öte, **aynı paradigma**-dan (Neo-klasik iktisat) hareketle piyasa sosyalizminin, kapitalizmdaki **dinamizm** için gerekli olan unsurları taşıması zordur. Kapitalizme dinamizm kazandıran piyasa-müteşebbis ilişkisinin **suni** olarak sosyalizmde inşası olanaklı görünmemektedir. Mises ve Hayek'de yalnız yatay bilgi akımını içerdiği için eleştirilebilecek piyasa anlayışı Lange'de

yoktur. Lange'de (muhasebe) fiyatları dikey bilgi akımını içermektedir. Lange anlamında, ekonomiyi dalgalanmalardan olanaklı olduğu ölçüde korumak için dikey olarak müdahalenin gerekliliği savunulabilir. Fakat bu bilgi, **niyet edilmeyen sonuçlara neden olsa da** yatay bilgi akımından elde edilebilmelidir. Bu da piyasanın gerçek anlamda varlığını gerekli kılmaktadır. Gerçek anlamda piyasa ilişkileri için ise Mises ve Hayek tarafından belirtilen araçlar zorunludur. Piyasa sosyalistleri bu noktada oldukça zorlanacaklardır; **Neo-klasik iktisat aletleriyle** Avusturya Okulu'nun getirdiği eleştirileri cevaplandırmak kolay görünmemektedir.

15 Ekim 1986

NOTLAR

- (1) Lange'de dikkati çeken bir nokta, iktisadi etkinlik ve demokrasi sorunun birbirinden «bağımsız» oluşudur; pekalâ piyasa veya merkeziyetçilikte de iktisadi hesaplama (etkinlik) olanaklıdır. Yalnız piyasa sosyalizminde tüketici tercihleri yol gösterici iken, diğerinde bürokrasinin tercihleri belirleyicidir (Lange, 1964, s. 9).

Günümüzdeki «piyasa» taraftarlarından A. Lindbeck açısından ise, rekabet ve etkinlik birbirinin olmazsa olmaz koşuludur; «...ekonomik etkinlik açısından rekabet iki yönlü bir rol oynamaktadır: (1) hem üretim faktörlerinin hem de ürünlerin fiyatlarının üretim maliyetlerini («fırsat maliyetlerini») yansıtan düzeylere kadar inmesinin nedeni rekabettir. (2) Aynı şekilde, firmaların piyasa sinyallerine yanıt vermelerinin nedeni de rekabettir» (Lindbeck, 1985: 82).

- (2) Kornai, denge yerine dengesizliği öne çıkarmakla birlikte metodolojik açıdan Avusturya Okulu'ndan çok (mantıksal) pozitivistme yakındır. Bu açıdan diğer piyasa sosyalistlerine nazaran O. Lange ile daha fazla uyum içindedir. Kornai'ye göre mantıksal-matematik bilimlerde hakikat bir mantıksal kriterdir. Yani totolojidir. Reel (doğal ve toplumsal) bilimlerde ise hakikatin tek kriteri deneydir. Gerçek ile savların karşılaştırılmasıdır. Bu çerçevede Kornai varsayımların gerçekliliğine büyük önem vermektedir. Kornai'nin metodolojik açıdan betimleyici bir tavır aldığı

söylenbilir.

- (3) Çalışmamızda tartışılan Lange'nin önerdiği piyasa sosyalizmidir. Dolayısıyla tanımı verilmiş olmaktadır. Bu demek değildir ki, sosyalizm ve piyasa sosyalizmi bu tanımlama dışında tartışılmaktadır. F. Machlup (1976: 35)'un belirttiği gibi Hayek'de beş ayrı sosyalizm vardır. Örneğin piyasa olmasa da gölge fiyatları yoluyla sanki piyasa varmış gibi iktisadi kararlar alınabilir.

Gerçekte Avusturya Okulu açısından tartışılan, piyasa sosyalizminden çok plânlama temelindeki sosyalizmdir. Onlar için piyasa sosyalizminin önemi, sonuçları açısından plânlamadan farklı olmamasıdır; iktisadi etkinlik ve demokrasi sağlanamaz.

Burada bir noktayı daha belirtmek gerekmektedir. Lange tarafından önerilen ve tartışılan «piyasa sosyalizmi» 1936-1937'de açıklanmıştır. Modelde «Merkezi Plânlama Kurulu» önemli yer tutmaktadır. Lange'nin daha sonraki yapıtlarında «daha çok» plânlama lehinde olduğu söylenebilir. Önerdiği toplum plânlama temelinde aşırı «merkeziyetçiliği, idari plân ve yönetimin bürokratik yöntemlerini geride bıraktığı» bir toplumdur. Çünkü «...ayrıntılı bir plân milli ekonominin yönetimini güçleştirmektedir... Bu hususların, günlük kararları veren yönetim birimlerine bırakılması daha uygun düşer, bu da tabiatıyla plândan başka bir şeydir» (Lange, 1966: 343-345).

- (4) Aynı sorun Mises 1922 (1969) de daha ayrıntılı olarak incelendiğinden atıflar ikinciye yapılacaktır.
- (5) Mises'in 1920, 1922 yıllarındaki çalışmalarında Barone'den söz etmemesi, Barone'yi okumadığı eleştirisine neden olmuştur. Daha sonraları Mises, Barone'nin çözümünün kendi eleştirisini etkilemediğini belirtmiştir.
- (6) Dickinson'un konuyla ilgili olarak 1939'da **The Economics of Socialism** adlı kitabı yayınlanmıştır.
- (7) Lerner'in 1944'de **The Economics of Control: Principles of Welfare Economics** kitabı yayınlanmıştır.
- (8) $MM = P$ kuralı Polonya'da 1950'lerde reform talepleri çerçevesinde tekrar gündeme gelmiştir.
- (9) **Lange tipi** sosyalizmin temelinde L. Walras olduğu söylenebilir. İlk piyasa sosyalisti olarak adlandırabileceğimiz (Walras, Marxist değildir) toprak ve doğal kaynaklarda özel mülkiyete, çalışanlardan vergi alınmasına karşıdır. Üretimde Laissez-faire'yi, bölüşümde toplumsal

reformları savunmuştur. (Crillo, 1980: 295-303). Lange'de ise bölüşümde de (Neo-klasik) iktisat ilkeleri geçerlidir.

- (10) Lange'de bütün kaynakların sosyalizasyonuna gerek yoktur. Küçük ölçekli endüstri ve çiftçilikte özel mülkiyet kabul edilmektedir.

Lange'de (1964: 85) bir diğer nokta faiz haddi ile ilgilidir. Tasarrufların değerlendirilmesi sözkonusu olmakla birlikte, birikim sorunlarından dolayı faiz haddi CPB tarafından belirlenmektedir. İdareciler cari işlemler ve yatırım için kredi alabilirler.

- (11) Lange 1945-1946'da (**Review of Economic Studies**'de yayınlanan makale) pozitif iktisadın tam bir savunucusunu görüyoruz. 1959'da (Polonya dilinde, Türkçe 1975) yayınlanan **Ekonomi Politik**'de ise ikinci tutum görülmektedir.

- (12) Burada ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi M. Friedman'da en çok tartışılan noktalardan bir tanesi «hipotezlerin varsayımlarından çok, öndeyilerin gerçekliliğine» önem verilmesidir. Friedman, Lange'nin «Price Flexibility and Employment, (1944)» adlı yapıtını değerlendirirken, onun aşırı basitleştirmelerle biçimsel mantık içinde olduğuna işaret ederek teoristin reel dünya ile ilgili olmadığını belirtmektedir.

Bir diğer ilginç nokta, Lange'nin varsayımların gerçekliliğine önem verirken, varsayımlarının (ve çıkarsamalarının) reel dünyayı kucaklamadığı eleştirisi olmasıdır (Friedman, 1953: 277-300).

- (13) Bu son nokta, iktisatta Yönetim Sorunlarının önemli bir tartışma alanıdır. Öncüller ve çıkar-samaların birbirini yerine geçebilmesi üst düzey (varsayımlar, postülalar) ve alt düzey (çıkar-sama, sonuç) önermelerin geçişli olduğunu gösterir. Yani bir önermenin öncülü, bir diğer önermenin çıkarsaması olabilir. Bu aynı zamanda alt ve üst düzey önermelerin (tekil ve genel önermeler) amprik içeriklerinin aynı olduğu anlamına gelir. (Allessi, 1971: 867-881; Wong, 1973: 312-325).

- (14) Hayek'deki bilgi konusunu çeşitli açılardan eleştirmek olanaklıdır. Her şeyden önce, elde edilen bilgi (haber alma) yatay bilgi akımının sonucudur. Dikey bilgi akımını içermemektedir. Daha çok fiyatlar üzerine bilgidir. Örneğin patates fiyatının artışı arz esnekliğinden mi, talep artışından mı, ikame malları fiyatının yükselmesinden mi, kalitesinin artmasından mıdır? Cevabı yoktur. (Hollis ve Nell, 1978; Hodgson, 1984: 73-75).

- (15) Dengenin gerçekleşmemesini «bilginin mükem-

- mel olmaması nedeniyle tam rekabette bile denge durumu yoktur» (Richardson, 1973: 7-26) anlamında değerlendirmek olanaklıdır. Kısmi bilgi dinamizm kazandırırken aynı zamanda niyet edilmeyen sonuçlara da kaynaklık etmektedir. Eksik bilgi, mükemmel bilgi ayrımı nesnel bilginin olanaklı olduğu anlamında alınabilir. Kanımızca böyle bir yorumlama «Hayek'de hakikat sorunu devam etmektedir» anlamına gelir. (Bu biçimde bir yorum için bkz. Boland, 1978; 1982).
- (16) Halm'a (1971: 76) göre Mises merkezi planlı ekonominin bütünüyle işlemeyeceğini asla söylemektedir. O yalnızca fiyat ve maliyet hesaplamaları olmaksızın «kelimenin bizim (Mises) kullandığımız anlamda» iktisadi davranışın olmayacağını belirtmektedir.
- (17) Lange modeline Neo-klasik iktisat temelinde başka eleştiriler de (Bergson, 1967: 657-663) vardır. Çalışmamız Mises ve Hayek'le sınırlı olduğundan diğer eleştirileri incelemeyeceğiz.
- (18) Hayek (1954)'de bilgi (knowledge) haber alma (information) anlamında kullanılmaktadır. Hayek bilgidir, özellikle **yer ve zaman** konusunda haber almayı anlamaktadır. Örneğin bilimsel bilginin üretilmesinden söz edilmemektedir. Gerçekte çoğu iktisatçı bilgi (akım) ve haber almayı (stok) birbirini içerecek biçimde aynı anlamda kullanmaktadır. (Bilgi ve bilgi üretimi konusunda bkz. Machlup, 1980).
- (19) Bilgi ekonomisindeki gelişmeler ışığında Neo-klasik iktisatın bilinen klasik varsayımları yeni yeni «terkedilmektedir»: a) dengede birden fazla fiyat olabilir, b) firmalar fiyat kabul eden kimseler gibi hareket etmezler, c) fiyatlar aynı zamanda haber alma taşırlar, d) fiyatlar satın alınan miktara bağımlı olabilir, e) haber alma mükemmel olmadığından rekabetçi denge ve Pareto optimalitesi gerçekleşmeyebilir. Fiyat sistemiyle ekonomi yeni bir duruma tepki gösterir. Fiyat sistemi, haber alma sağlar ve farklı kişilerin değişik haber almasını derneştirir. Bunlar Paretoyu optimal kaynak dağılımında tartışılmaz. Halbuki tekil akıl **bütün** bilgi yerine **kısmi** bilgiye sahip olduğundan denge analizi faydalı olmakla birlikte, pratik sorunlara uygulandığında hatalı inanışlara neden olur. Denge analizi bir giriş çalışmasından başka bir şey değildir. (Grosman ve Stiglitz, 1976: s. 246; Stiglitz, 1977; 389).
- Bilgi ekonomisinin gelişimi çerçevesinde yukarıda belirtilenler büyük bir kısmı ayrıntılı olmamakla birlikte Hayek (1945)'de vardır. Avusturya Okulu'nun yöntemi tartışılırken belirtildiği

gibi, bilgi ekonomisi bağlamında tartışılan eksik bilgi-mükemmel bilgi, **hakikat sorunu** ile yakından ilgilidir. Hayek'i «kısmi bilginin rasyo-nelliği» çerçevesinde yorumlamak olanaklıdır. O zaman hakikat sorunu aşılabılır. Bu durum Neo-klasik iktisattaki «bilimsel nesnellikten» farklı bir durumdur.

- (20) Yılmaz Akyüz'ün (1984: 7) haklı olarak eleştirdiği geleneksel mikroiktisat (denge), makro iktisat (dengesizlik) arasındaki çelişkiye Mises ve Hayek daha 1920'li, 1930'lu yıllarda dikkat çekmişlerdir.

K A Y N A K Ç A

- Akat, A.S. (1980); **İktisadi Analiz**, İ.Ü.İ.F.
- Akyüz, Y. (1984); **Fiyat Mekanizması ve Makro Ekonomik Dengesizlikler**, Yurt Yayınları.
- De Alessi, L. (1971); «Reversals of Assumption and Implications», **Journal of Political Economy** 79, (41): 867-879.
- Barone, E. (1935); «The Ministry of Production in the Collectivist State», **Collectivist Economic Planning** içinde, ed. F.A. Von Hayek, Roudledge (Orijinal basım 1908, İtalyanca).
- Bergson, A. (1967); «Market Socialism Revisited», **Journal of Political Economy** 75: 655-673.
- Boland, L.A. (1978); «Time in Economics vs Economics in Time : the «Hayek Problem», **Canadian Journal of Economics**, XI (2): 240-262.
- (1982); **Foundations of Economic Method**, London: G. Allen and Unwin.
- Brus, W. (1972); **The Market in a Socialist Economy**, London: Roudledge and Kegan Poul.
- (1973); **The Economics and Politics of Socialism: Collected Essays**, London: Roudledge and Kegan Poul.
- Crillo, R. (1980); «The «Socialism» of Léon Walras and His Economic Thinking», **American Journal of Economics and Sociology**, 39 (3): 295-302.
- Crotty, J.R. (1980); «Post-Keynesian Economic Theory: An Overview and Evalution», **American Economic Review, papers and proceedings**, 70: 20-25.
- Dickinson, H.D. (1933); «Price Formation in a Socialist Economy», **Economic Journal**, 43: 237-250.
- Dobb, M. (1933); Problems of Socialist Economy», **Economic Journal**, 43: 588-598.
- (1936); «A Note on Saving and Investment in a Socialist Economy», **Economic Journal**, 46: 713-728.
- (1975); **Welfare Economics and the Economics of**

- Socialism**, Cambridge University Press (İlk basım 1965).
- (1977); **Socialist Economic Planning : some Problems**, Lawrence and Wishart Ltd.
- Dugger, M. (1983); «The Twists in Economic Methodology: Positivism and Subjectivism», **American Journal of Economics and Sociology**, 42 (1): 75-91.
- Durbin, E.F.M. (1936); «Economic Calculations in a Planned Economy», **Economic Journal**, 46: 677-690.
- Eren, E. (1985); «Sosyalizm, Piyasa ve Demokrasi: W. Brus», **İktisat Dergisi**.
- Friedman, M. (1953); «Lange on Price Flexibility and Employment: A Methodological Criticism», **Essays in Positive Economics** içinde, ed. M. Friedman, Chicago University Press.
- Grosman, S.J. ve Stiglitz, J.E. (1976); «Information and Competitive Price Systems» **American Economic Review**, 66 (2): 246-253.
- Gunning, J.P. (1986); «The Methodology of Austrian Economics and Its Relevance to Institutionalism», **American Journal of Economics and Sociology** 45 (1): 79-91.
- Gürsel, S. (1984); «Yaşasın Piyasa», **Yeni Gündem**, Sayı 3.
- Halm, G.N. (1935); «Further Considerations on the Possibility of Adequate Calculations in a Socialist Economy», **Collectivist Economic Planning** içinde, ed. F.A. Von Hayek.
- (1971); «Will Market Economics and Planned Economies Converge», **Roads to Freedom «Essays in Honour of F.A. Von Hayek** içinde, ed. E. Streissler, Newyork: Augustus M. Kelley Publishers.
- Hayek, F.A. Von (1935); «The Nature and History of Problem» **Collectivist Economic planning** içinde, ed. F.A. Von Hayek, Roudledge.
- (1935); «The Present State of the Debate», **Collectivist Economic Planning** içinde, ed. F.A. Von Hayek, Roudledge.
- (1937); «Economics and Knowledge», **Economica**, 4: 33-54.
- (1940); «Socialist Calculation: The Competitive Solution», **Economica**, 7: 125-144.
- (1945); «The Use of Knowledge in Society», **American Economic Review**, 35 (4): 519-530.
- (1971); **The Road to Serfdom**, Roudledge and Kegan Poul Ltd. (İlk basım 1944).
- (1978); **Studies in philosophy, politics and Economics**, Roudledge and Kegan Poul Ltd. (İlk basım 1967).
- Hirshleifer, J. (1973); «Where are we in the theory of Information», **American Economic Review**, 63: 31-34.
- Hodgson, G. (1984); **The Democratic Economy «A New Look of Planning Markets and Power»**, Penquin Books.
- Hollis, M. ve Nell, E. (1978); **Rational Economic Man**, Cambridge University Press.
- Hutchison, T.W. (1983); **The politics and philosophy of Economics**, Basil Blackwell.
- Kornai, J. (1975); **Anti-Equilibrium**, North-Holland Publishing Company.
- Lachmann, L.M. (1971); «Methodologic Individualism and the Market Economy» **Roads to Freedom «Essays in Honour of F.A. Von Hayek** içinde, ed. E. Streissler, Newyork: Augustus M. Kelley Publishers.
- (1976); «From Mises to Schackle: An Essay on Austrian Economics and the Kaleidic Society», **Journal of Economic Literature**, XIV (1): 54-62.
- Lange, O. (1964); «On the Economic Theory of Socialism», **On the Economic Theory of Socialism** içinde, ed. B.E. Lippincott, McGraw Hill (İlk basım 1936, 1937 **Review of Economic Studies**).
- (1966); «Sosyalist Bir Ekonomide Planlamanın Rolü», Çev. E. Günce, **İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar** içinde, ed. M. Berk vd., ODTÜ yayınları.
- (1973); «The Scope and Method of Economics», **Readings in Price Theory** içinde, ed. R.E. Weel, South-Western Publishing Company (İlk basım 1945-1946 **Review of Economic Studies**).
- (1975); **Ekonomi Politik**, Çev. M. Şeref, May yayınları.
- Lerner, A.P. (1937); «Statics and Dynamics in Socialist Economies», **Economic Journal**, 47: 253-270.
- (1977); «Marginal Cost Pricing in the 1930», **American Economic Review Papers and proceedings**, 67: 235-239.
- Lindbeck, A. (1985); **Piyasa Ekonomisi ve Demokrasi «Yeni Sol'un İktisadi Görüşlerinin Eleştirisi**, Çev. Ş. Alpay, Birey ve Toplum yayınları.
- Lippincott, B. (ed.) (1964); **On the Economic Theory of Socialism**, McGraw Hill (İlk basım 1938).
- Machlup, F. (1976); ««Hayek» Contribution to Economics» **Essays on Hayek** içinde, ed. F. Machlup, Newyork University Press.
- (1978); **Methodology of Economics and other Social Sciences**, Academic Press.
- (1980); **Knowledge and Knowledge Production**, Prenceton University Press.
- McKenzie, R.B. (1981); «The Neoclassicalists vs. the Austrians: A Partial Reconciliation of Competing World Views», **Southern Economic Journal**, 47 (1): 1-13.
- Mises, L. Von (1935); «Economic Calculation in the Socialist Common Wealth» **Collectivist Economic Planning** içinde, ed. F.A. Von Hayek, Roudledge.

- (1969); **Socialism**, İng. Çev. J. Kahane (İngilizce ilk çeviri 1932 Almanca basımdan 1936, Almanca ilk basım 1922).
- Murrell P. (1983); «Did the Theory of Market Socialism Answer the challenge of Ludwig Von Mises? A Reinterpretation of the Socialist Controversy», **History of Political Economy**, 12: 93-105.
- Paque, K.H. (1985); «How far Vienna from Chicago», **Kyklos**, 38 (3): 412-432.
- Reder, M.W. (1982); «Chicago Economics: Permanence and Change», **Journal of Economic Literature**, XX: 1-38.
- Richardson, G.B. (1973); «Planning versus Competition», **Readings in Applied Microeconomics** içinde, ed. L. Woger ve N. Baltazzi.
- Roberts, P.C. (1971); «Oscar Lange's Theory of Socialist Planning», **Journal of Political Economy**, 79: 562-577.
- Savran, S. (1986); «Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriyi Doğru» 11. Tez, 10-40.
- Schumpeter, J. (1972); **History of Economic Analysis**, G. Allen and Unwin. Ltd. (İlk basım 1954).
- Shenfield, A. (1976); «Scientism and the study of Society», **Essays on Hayek** içinde, ed. F. Machlup, New York University Press.
- Simpson, D. (1983); «J. Schumpeter and the Austrian School of Economics», **Journal of Economic Studies**, 10 (4): 15-28.
- Stiglitz, J.E. (1977); «Symposium of Economics of Information: Introduction», **Review of Economic Studies**, 389-391.
- Taylor, F. (1964); «The Guidance of Production in a Socialist State», **On the Economic Theory of Socialism** içinde, ed. B.E. Lippincott, Mc Graw Hill (ilk basım 1929, **American Economic Review**).
- Waghn, K.I. (1980); «Economic Calculation Under Socialism: The Austrian Contribution», **Economic Inquiry**, XVIII: 535-554.
- Wong, S. (1973); ««F-twist» and Methodology of Paul Samuelson», **American Economic Review**, 63 (3): 312-325.
- Yıldırım, N. (1985); «Macaristan'da Economic Reform», **Yeni Gündem**.

Gelişmekte Olan Ülkelerde Kalite Kontrol Sorunları ve Türkiye İmalât Sanayii

Sıtkı GÖZLÜ

Dr. Gözlü İ.T.Ü. İşletme Fakültesi'nde
öğretim görevlisidir.

GİRİŞ

İstikrarlı bir iktisadi gelişme, kaliteyi devam ettirmenin ve aynı kalitede üretim yapabilmenin temel koşullarından birini oluşturmaktadır. Diğer yandan kaliteli ürünler de gelişmiş ekonomilerde ortaya çıkmaktadır.

Bir ülkenin ekonomisi gelişme gösterdikçe kalite sorunu da daha karmaşık hale gelmekte, tüketilen sınai ürünler gerek nicelik ve gerekse nitelik yönünden gelişme göstermektedir. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin sonucu olarak karmaşık ürünlerin ortaya çıkması ve üretim için kullanılan teçhizatın, mekanize olmuş otomatik işlemlerin uygulanmasını zorunlu kılması, üretim sürecinin de karmaşık hale gelmesinin nedeni olmaktadır.

Kalite, üretim ve tüketim mallarının düzeyini belirlemede tümleşik bir değerlendirme faktörüdür. Kalite kontrolü ise, bir teknolojik süreç veya üretim sisteminde etkinlik sağlayan en önemli etkenlerden bir tanesidir. Bu nedenle kalite kontrol sistemleri, işletmelerin verimlilik düzeylerini artırma çalışmalarında önemli bir rol oynamaktadır. Kalite kontrol teknikleri ile denetim altında tutulan üretim süreçlerinde kusurlu ürün miktarı en aza inmekte ve böylece üretimin verimliliği ile firmanın rantabilitesi artmaktadır (1).

Tanınmış uzmanlardan J.M. Juran kusurları iki ayırımda ele alarak operatörün kontrol edebileceği kusurlar ve yönetimin kontrol edebileceği kusurlar olmak üzere sınıflandırmaktadır. Tüm kusurlardan sadece % 20'sinin operatör tarafından kontrol edilebilir olduğunu ve böylece geri kalan % 80'inin de yönetim tarafından kontrol edilebilir olduğunu ifade etmektedir (2).

Gelişmekte olan ülkelerde firma yöneticileri genel olarak kalite kontrolünün önemini kavramış olmakla beraber uygulamada, gerek teknik ve gerekse mali yönden çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu nedenle ka-

lite kontrolu gerektiği gibi yapılamamakta veya çok az sayıda kuruluş tarafından gerçekleştirilebilmektedir.

Sanayide Kalite Kontrolunun Benimsenmesi

Çağdaş işletmelerde ürün kalitesinin kontrol edilmesi ve geliştirilmesi, temel olarak istatistiksel kalite kontrol tekniklerinin uygulanmasıyla mümkün olmaktadır. Diğer yandan bozuklukların önlenmesi suretiyle denetleme faaliyetleri azaltılmakta ve kontrol maliyetlerinde indirimler elde edilmektedir. Kalitenin geliştirilmesi sonucu olarak ıskarta maliyetlerinde düşüşler sağlanmaktadır.

Kalite kontrol tekniklerinin imalat sanayinde etkin olarak uygulanması suretiyle ek sermaye yatırıma gerek kalmadan ulusal gelir artırılmakta ve sınai gelişme hızlandırılmaktadır. Yüksek kusurlu mal yüzdesinden kaynaklanan mal kayıpları, ulusal geliri olumsuz yönde etkilemektedir. Türkiye İmalat Sanayi'ndaki kayıpların diğer ülkelere göre ulusal geliri daha fazla etkilediği hususu pek sık ileri sürülmektedir (3).

Bununla beraber ulusal kalite düzeyinin yükseltilmesi, kısa dönemde gerçekleşebilecek bir hedef olarak görülmemelidir. Eldeki olanakları en iyi şekilde değerlendirerek bulunulan noktadan istenen düzeye bilimsel yöntemlerle ve mümkün olan en kısa zamanda ulaşmanın çareleri araştırılmalıdır.

Kalite kontrolunun sanayi tarafından bir sorun olarak benimsenebilmesi için belli bir baskı ve güdülenmenin bulunması temel koşuldur. Sanayileşmiş ülkelerde dahi istatistiksel kalite kontrolunun gelişmesi ancak örneklem kuramının geliştirilmesinden sonra mümkün olmuştur. Bunun ise sadece yetmiş ilâ seksen yıllık bir geçmişi vardır. A.B.D.'de istatistiksel kalite kontrolunun sanayi işletmelerinde kullanılmaya başlanması 1920 yıllarından biraz öncesine kadar gitmektedir. İstatistiksel kalite kontrolunun sanayi tarafın-

dan benimsenmesi başlangıçta yavaş olmuş ve 1935'lere kadar sürmüştür. İkinci Dünya Savaşının ortaya çıkardığı güç koşullar ve yarattığı baskı nedeniyle sanayi, aldığı malzemenin ve ürettiği malların kalitesi üzerinde titizlikle durmak zorunda kalmıştır. Bu gelişmelerden sonra istatistiksel kalite kontrol teknikleri tüm sektörlere yayılmıştır (4).

Kalite ve Verimlilik İlişkisi

Yüksek duyarlılıktaki makineler daha yüksek kalitede hammadde ve daha nitelikli işgücü gerektirmektedir. Buna bağlı olarak kalitenin geliştirilmesi için yalnız yatırım maliyeti yükselmekle kalmayıp aynı zamanda işletme maliyeti de artmaktadır. Maliyetleri artırmadan kaliteyi yükseltmek ancak üretimde yüksek verimlilik elde edilmesi suretiyle mümkün olabilmektedir. Bugün Türkiye'deki sınai işletmelerde en önemli darboğazlardan bir tanesi, verimliliğin düşük olmasıdır.

Çağımızda hiçbir ülke üretimde verimliliği göz ardı edecek kadar zengin değildir. Gelişmekte olan ekonomiler açısından ise verimliliğin artırılması, en hayati sorunlardan biri olarak ele alınmak zorundadır. Kalite geliştirmenin de verimlilik artışları ile eşdeğer önemde bir etmen olarak düşünülmesi gerekmektedir.

A.V. Feigenbaum, «verimlilik artışları ve kalite geliştirilmesi için teknolojik gelişmelerden yararlanılmasının, Amerika'nın sanayileşmesindeki temel öğelerden biri olduğunu» belirtmektedir (5). Yeni ve daha gelişmiş ürünlerin ortaya çıkarak iç ve dış pazarlarda kalitesiz ürünlerin yerini alması, teknolojinin hızla ilerlemesiyle mümkün olmaktadır.

Verimlilik çok genel olarak üretimden elde edilen çıktıların, üretimde kullanılan girdilere oranı olarak tanımlanmaktadır. Herhangi bir işi ya da ürünü en az emek kullanarak, en düşük maliyetle ve en kısa zamanda yaparak

tüketiciye sunmak ve tüketicinin elinde uzun ömürlü olarak kalmasını sağlamak ancak verimliliğin artırılabilmesiyle mümkün olmaktadır.

Kalitesi yüksek ve fiyatı uygun olan ürünlerin elde edilmesi için hammadde bitmiş ürüne kadar tüm aşamalarda kaliteye ilişkin faaliyetler arasında eşgüdüm sağlanması temel koşuldur. Bu eşgüdüm faaliyetleri, «tüm kalite kontrol» olarak adlandırılan çağdaş kalite kontrol anlayışıdır (6).

Sermaye verimliliğini artırmaya yönelik çalışmalarda temel amaç, daha çok ürünün daha kaliteli üretilmesinde elde mevcut makine ve teçhizatı daha az süre ile kullanmak için gerekli önlemlerin alınmasıdır. Teknolojik gelişmelerin sonucunda ise donanımlar daha da karmaşık hale gelmektedir. Bu makine ve teçhizat ile gerçekleştirilen üretim daha kısa süre gerektirdiğinden sonuç, verimlilik artışları olmaktadır.

Üretim teçhizatının yetersizliği, gelişmekte olan ülkelerde ürünlerin düşük kalitede olmasına yol açan en önemli etkenlerden bir tanesidir. Kullanma ömrü kısa olan düşük kaliteli ürünler de ulusal ekonomide (7) sermaye ve diğer kaynakların israfına yol açmaktadır.

Türkiye İmalat Sanayi'nde sınai ürünlerin istenen kalite düzeyinde olmamasına yol açan en önemli etkenlerden bir tanesi hammadde ve üretimde kullanılan diğer girdilerin düşük kalitede olmasıdır. (8) Hammadde ve malzeme verimliliğini artırmaya yönelik çalışmalarda, belli hammadde girdilerinin nicelik olarak azaltılması ve kalitesinin yükseltilmesi amaçlanmaktadır. Ancak bazı durumlarda, makine parçalarında çelik yerine plastiklerin seçilmesi gibi daha düşük nitelikli hammadde ikamesi ile verimliliği artırmak mümkün olabilmektedir.

İktisadi alt yapının yeterli düzeyde gelişmemiş olması dolayısıyla Türkiye'de ucuz ve bol miktarda enerji bulunmaması, kaliteli mal

üretimini etkileyen bir başka etmendir. Çıktı sabit kaldığı sürece tüketilen enerji miktarının azaltılması veya daha düşük nitelikli enerji kaynağı kullanarak daha fazla çıktı elde edilmesi, enerji verimliliğini artırmaya yönelik çalışmaları kapsamaktadır.

Düşük emek verimliliği, Türkiye İmalat Sanayi'nde kaliteli mal üretimini önemli ölçüde etkilemektedir. Bilgi ve deneyim birikimi arttıkça, sınai kalkınma hızlanmaktadır. Teknolojik ilerlemeler sonunda ise iş bölümü artmakta ve firmalar arasında uzmanlaşma ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak emek verimliliğinde gelişmeler görülmektedir. «Süreç içinde öğrenme», emek verimliliğinin daha da yükselmesine yol açmakta ve yönetim becerisindeki gelişmeler, kalite kontrol uygulamalarına boyut kazandırmaktadır.

Ancak verimlilik artırma çalışmalarından istenen yararın elde edilebilmesi için daima toplam verimlilik denkleminin temel alınması gerekmektedir. Kısmi verimlilik değişimlerinin birbirleriyle bağımlı olmaları nedeniyle birinin artırılması, diğerinin azalmasına yol açabilmektedir.

Kalite Yönetimine İlişkin Sorunlar

Gelişmiş ülkelerdeki işletmelerde uygulanan kalite kontrol yöntem ve tekniklerinin, gelişmekte olan ülkelere uygulanması sırasında çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunlar arasında işgücü ve malzeme farklılıkları, yerel standartlar ile olan uyumsuzluk, yerli piyasa koşulları altındaki imalat kalite kontrol, güvenilirlik ve standart eksikliklerini saymak mümkündür. (9)

Rasyonel tüketiciler genel olarak yaptıkları harcamalar sonunda tükettikleri mal ve hizmetlerden azami yararı sağlamak isterler. Bunun için de kesin bilgi edinmelidirler. Dolayısıyla talebi büyük ölçüde ürünlerinin kalitesine bağlı olan işletmeler için kalite büyük önem kazanmaktadır.

Gelişmiş ülkelerde tüketiciler yüksek güvenilirliğe sahip ve uygun bir fiyatla sağlanabilen üstün kaliteli mal ve hizmetler talep etmektedirler. Gelişmekte olan ülkelerin tüketicileri ise alım gücü yetersizliği veya bilgisizlik nedeniyle düşük kaliteli mal ve hizmet tüketmektedirler.

Ürünlerin kalitesi büyük ölçüde ülkenin ekonomik, sosyal ve teknolojik düzeyine bağlı bulunmaktadır. Teknolojideki ilerlemeler ve ekonomik gelişmeler sonucunda tüketiciler, daha kaliteli mal ve hizmetlere talep yaratabilmektedirler.

Kalite yönetiminin görevleri yeni tasarımın, gelen malzemenin ve ürünlerin kontrolü ile özel proses incelemelerinden oluşmaktadır. Kalite yönetimi bu görevlerin kapsam ve sınırları içinde insan ilişkilerini, işlemleri ve süreçleri planlayan, düzenleyen, denetleyen ve sonuçlarını izleyen bir sistemdir. Günümüzde kalite kontrol sisteminin hedefi, kusurlu üretimdeki hataları kaynağında gidererek önlemektir.

Bir ürünün kalite özellikleri tasarımcılar, malzemeciler ve imalatçılar tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla kalite kontrol örgütünü tek başına kaliteden sorumlu tutmak doğru bir görüş olmayacaktır. Çünkü kalite sadece işletmenin sorunu olmayıp tüm ekonomiyi ilgilendiren bir konudur. Kalite kontrol örgütü eldeki olanaklar çerçevesinde kaliteyi denetim altında tutarak tüketicinin eline istenen kalitede malın geçmesini sağlar ve tüketicinin kaliteden doyum elde etmesini amaçlar.

Diğer yandan kalite kontrolünün etkin olarak gerçekleştirilmesi sonucunda yönetimde karşılaşılan bir çok sorun çözüm bulmakta ve işletmenin değişik bölümleri arasında uyum sağlanabilmektedir. Kalite kontrol faaliyetlerinin aksamaması durumunda ise işletmenin bölümleri arasında suçlamalar başlamakta ve çeşitli uyumsuzluklar, anlaşmazlıklar ortaya çıkmaktadır. Kalite kontrol

faaliyetlerinde iyi bir kontrol, üretimin ve işyerinin güvenliğini artırıcı etki yaparken gereksiz kontrol, üretimin hızını yavaşlatmakta ve maliyetleri yükseltmektedir.

Sanayi işletmelerindeki yöneticilerin sorumluluğu, satın alınan hammadde ve yarı mamul maddelerin kalite özelliklerinin ölçülmesi ve üretim sırasında kontrolün yapılması ile bitmemektedir. Üretim sonrası satışa sürülen malların pazardaki performanslarının saptanması için de yetkin bir örgütün kurulması gerekmektedir.

Kalite kontrolü teknik bir işlem olmayıp temelde bir iktisadi faaliyettir. Türkiye'deki sanayi işletmelerinde kalite kontrol örgütünün çoğunlukla imalat müdürlüğüne bağlı olduğu görülmektedir. Oysa geri besleme işlevini yerine getirebilmesi için kalite kontrol örgütünün imalat müdürlüğünden bağımsız olması ve doğrudan tepe yönetimine karşı sorumlu tutulması gerekmektedir.

Değişmeyen istikrarlı bir kaliteyi devam ettirmek ve halen mevcut kalite düzeyini geliştirmek ayrı ayrı ele alınması gereken konulardır. Japon firmaları, kalite geliştirmede Amerikan firmalarına göre daha başarılı olmaktadır. Japon firmalarının bu başarısı, kalite yönetiminin değişik yönlerini ve öğelerini birleştirerek tümleşik bir sistem oluşturabilmelerine dayanmaktadır. (10)

Kaliteye İlişkin Ekonomik Sorunlar

Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik yapılarındaki farklar, kalite düzeyini ve kalite kontrol faaliyetlerini tüm yönleriyle etkilemektedir. Kalite kontrolün önem kazanması ve uygulama alanı bulabilmesi için arzın yani üretimin artması temel koşullardanır.

Gelişmekte olan ülkelerde yaygın olan küçük ölçekli işletmelerde yöneticiler, kalitenin gerekliliğine inanmakla beraber maliyetleri önemli ölçüde artıracığı endişesiyle böyle bir örgütlenmeye girmekten kaçın-

maktadırlar. Ancak işletmeler belli bir ölçek büyüklüğüne eriştikten sonra üretimde uygulanan kalite kontrol teknikleri sayesinde ek yatırıma gerek kalmadan üretim artışı sağlanmakta, işletme verimliliği artmakta, üretim faktörlerinden tasarruf elde edilmekte, malların kusurlu üretilme riski azalmakta ve boyutlarda daha yüksek bir duyarlılık sağlanması mümkün olmaktadır.

Belli kalite özelliklerine sahip olan bir ürünün meydana getirilebilmesi ancak belli teçhizat, malzeme ve üretim tekniğinin kullanılmasıyla mümkündür. Günümüzde kaliteli ürünlerin üretilmesi için kullanılan ileri teknolojiler, büyük ölçekli sermaye yoğun teknolojilerdir. Bir yandan düşük tüketici gelirleri dolayısıyla iç pazar boyutunun küçük olması ve diğer yandan ise sermaye birikiminin yetersizliği nedeniyle küçük ölçekli üretim, gelişmekte olan ülkelerde kalitenin geliştirilmesinde önemli bir engel oluşturmaktadır.

Ekonomide küçük ölçekli üretim birikimlerinin bulunması, ileri teknolojilerin uygulanmasını engellemesi yanında dışsal fayda yaratan ekonomilerin gelişmesini de engellemektedir. İktisadi anlamda talep yaratılamaması durumunda yan sanayiler de gelişmemektedir. Hacim olarak arz kadar parça ve aksamın çeşit olarak arzı da istenen teknik ve ekonomik kalitenin elde edilmesinde önemli bir etken olmaktadır. İstenen teknik ve ekonomik kalitede parça ve aksamın çeşit olarak arzı, sanayileşmede uzmanlaşmanın artmasıyla mümkün olmaktadır. Değişik firmaların, son ürünü oluşturan ana maddeler ve parçaların üretilmesinde uzmanlaşması, kalitenin gelişmesini etkilemektedir.

Arz kısıtlamaları veya maliyet yükselmeleri gibi etkenler karşısında firmalar, kaliteyi düşürmek zorunda kalmaktadırlar. Büyüyen talep karşısında arz yeterli düzeyde artırılamadığı takdirde pazar, kaliteyi gözden kaçırarak temin edebileceği herşeyi kabule

hazır hale gelmektedir. Bunun sonucu olarak birbirlerine parça ve aksam üreten diğer sanayi dalları ile yan sanayilerde kalite zincirleme olarak düşmekte ve giderek ekonomide daha büyük zararlara yol açılmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde temel ve ara mallar üreten sını sektörlerin yeterli düzeyde gelişmemiş olması nedeniyle nihai mamul üreten imalat sektörlerinin üretim girdileri büyük ölçüde ithalat yolu ile karşılanmaktadır. Gelişmiş ülkelere göre daha küçük ölçekle çalışan Türkiye İmalat Sanayi için ithalat yolu ile sağlanan üretim girdilerinin maliyeti çok yüksek olmaktadır. Buna bağlı olarak mevcut pazar koşullarında yüksek fiyatlarla satışa sunulan malların talebi düşük kalmakta ve üretimde küçük ölçeğe rağmen atıl kapasite ortaya çıkmaktadır. Atıl kapasite ise verimliliği olumsuz yönde etkileyerek maliyetlerin daha da yükselmesine yol açmaktadır.

Diğer yandan talebin çok yüksek olması nedeniyle arz yetersiz kaldığı takdirde imalatçılar ürettikleri malları kolaylıkla satabildiklerinden ek maliyetlere katlanmak istememekte ve kaliteye gereken önemi vermemektedirler. Üretim miktarının talebin altında kalması nedeniyle tüketiciler de kalite ögesini gözden uzak tutmakta ve bulabildiği ürünle yetinmek zorunda kalmaktadırlar. Bazı sanayiciler ise artan hayat pahalılığı ve düşük tüketici gelirleri nedeniyle ürünlerini ucuzlatmak için kaliteden ödün vermektedirler.

Standartlaştırma Sorunları

Gelişmekte olan bir ülkenin sını kalkınmasında kaynakların optimum kullanılması yanında sanayi mühendisliği tekniklerinin uygulanması çerçevesinde standartlaştırma ve kalite kontrol tekniklerinden yararlanılması da büyük önem taşımaktadır.

Sanayileşmenin ilerlemesi sonucu olarak

ortaya çıkan iş bölümü ve uzmanlaşma, iktisadi faaliyetlerde pek çok yararlar sağlamıştır. Bir işletmenin kullandığı herşeyi kendisi imal etmesi yerine bu parçaları diğer firmalardan almasının bazı durumlarda daha iktisadi olduğu görülmüştür. Bu gelişmeler, sanayi standartlarının hazırlanmasını gerekli kılmıştır.

Standartlar, tüketicilerin ve imalatçıların çıkarlarını uzlaştırmak ve değişik sını sektörlerin teknik gereksinimlerinin birleştirilmesini olanaklı hale getirmek suretiyle ürünlerin optimal kalitesini de garanti etmektedir. Kalitenin garanti edilmesi yanında standartlaştırma, uluslararası ticaretin geliştirilmesinde ve teknoloji transferinin kolaylaştırılarak teknolojik ilerlemenin hızlandırılmasında gerekli olmaktadır.

İktisadi kalkınma bir makro faaliyet, standartlaştırma ise bir mikro araçtır. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerin iktisadi kalkınmalarında teknolojik ilerleme düzeyinin belirlenmesinde ve ulusal ürünlerin kalitesinin geliştirilmesinde standartlaştırmanın çok önemli bir işlevi bulunmaktadır. Standartlaştırmanın planlanması ve denetlenmesi suretiyle sını üretimin kalitesi de planlanabilmekte ve denetlenebilmektedir.

Bununla beraber standartlaştırmanın olumlu sonuçlarının ortaya çıkması ve ürün kalitesinin geliştirilmesi zamanla mümkün olan bir süreçtir. Dolayısıyla ulusal standartlaştırma çalışmaları ile ulusal kalkınma planları arasında eşgüdüm sağlanması, büyük önem taşımaktadır.

Kalite kontrol yöntem ve tekniklerinin başarılı olarak uygulanabilmesi, uygulayıcı uzman kadronun güçlü ve yetkin olmasına bağlı olduğu kadar kabul edilen spesifikasyon, standart ve normların tutarlı ve geçerli nitelikte olmalarına da bağlıdır.

Bir ülkenin standartlaştırma kuruluşunun yapısını katı kurullarla saptamak çeşitli sakıncalara yol açmaktadır. Standartlaştır-

ma çalışmalarında, sanayileşmenin durumu ile ekonomik ve sosyal düzeni gözönünde bulundurarak hükümet, eğitim ve araştırma kurumları, ticaret ve sanayi kuruluşları ile tüketiciler gibi tüm ilgili tarafların istek ve eğilimlerinin uzlaştırılması gerekmektedir.

Standartların üreticiler tarafından uygulanıp uygulanmadığı zorunluluğu yanında optimum gelişme, verimlilik, minimum stok saklama, rasyonel satın alma ve satış verilerine ulaşılabilmesi için nerelerde uygulanmaları gerektiği veya uygulanabilecekleri önem taşımaktadır. Özellikle kablo sanayinde görüldüğü üzere bazı sını ürünlerde standartlara uyum sağlamak suretiyle iskarta miktarının azaltılması mümkün olabilmektedir. (11)

Standartlarla tasarlanan kalite düzeylerinin dinamik bir yapıya sahip olmaları büyük önem taşımaktadır. Standartlaştırma, belgelerinde ve kalite kontrol faaliyetlerinde gelişmiş ülkelerin deneyimleri, gelişmekte olan ülkeler için yol gösterici olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde standartlaştırma, sını büyümede katalizör işlevi görmektedir.

Büyük ve temel sanayilerde standartlaştırmanın uyarlanması oldukça kolay olmakla beraber sanayileşme ilerledikçe farklı imalatçıların farklı standartlarını uzlaştırmak daha güç olacağından standartlaştırma programının sanayileşmenin ilk aşamalarında başlatılması daha uygundur. Sanayi henüz küçük işletmeler halindeyken standartlaştırma çalışmalarını örgütlemek ve sanayileşme ilerledikçe bu örgütü genişletmek daha kolaydır.

Standartlaştırma ve kalite kontrol çalışmalarının başarı kazanabilmesi için en önemli koşullardan bir tanesi, ülkenin kalkınma planında iktisadi altyapının kurulması ve güçlendirilmesinin temel hedeflerinden biri olarak öngörülmesidir.

Halen erişilmiş bir kalite düzeyini hedef alan bir standart, sını ilerlemeyi engelleyici yönde etki yapmaktadır. Bu nedenle bir stan-

dart oluşturulurken ileride oluşacak koşulların da gözönünde bulundurulması gerekmektedir. İleriye dönük standartlaştırma, zamanla değişen kalite endekslerini de dikkate alan standartlaştırmadır. Ulusal ekonomi geliştikçe, belli bir ürüne kazandırılması istenen kalite özelliklerini sağlamak olanaklı hale gelecektir. (12)

İleriye dönük standartların hazırlanmasında planlama örgütü ile işbirliği yapılması ve söz konusu plan dönemi sonunda optimal olacak teknik gereksinimelerin ve kalite endekslerinin belirlenmesi önem taşımaktadır. İleriye dönük standartlaştırma çalışmaları sonucunda standartlar, kalitenin önceden tahmin edilmesi ve planlanmasında bir araç olmaktadır. Bu nedenle optimum kalitenin saptanması için optimum özellikleri içeren optimum standardın belirlenmesi gerekmektedir.

Standarda uygun bir mal, minimum kalite niteliklerini taşımakla beraber her standart mal, mutlaka en yüksek kalite niteliklerine sahip mal değildir. Diğer yandan kalite düzeyi çok yüksek olan bir mal ise ölçülerde uygunluk göstermediği takdirde belirlenen standarda uygun olmamaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde kalite standartlarını çok yüksek bir düzeyde belirlenmesi durumunda bu ülkelerin iktisadi olanakları zorlanmış olmaktadır. Gelişmiş ülkeler için de belirlenen standartların mevcut üretim olanaklarının düzeyini aşmaması önem taşımaktadır. Çünkü kalite standartlarının üretim olanaklarının çok ötesinde belirlenmesi, ekonomide kaynak israfına yol açmaktadır.

Standartlaştırma ve kalite kontrol sistemlerinin planlanması, örgütlenmesi ve uygulanmasının ilk aşamalarında karşılaşılan temel sorunlar arasında nitelikli personel azlığı, teknik bilgi eksikliği, laboratuvar ve pilot işletme yetersizliği ve genel düzeyde standartlaştırma ve kalite kontrolünün, ikti-

sadi gelişmenin bugünkü aşamasında gereken işlevi kazanmamış olması sayılabilmektedir. Türkiye İmalat Sanayi'nde kalite kontrol uygulamalarını incelemek amacıyla yapılan bir araştırmada, işletmelerin büyük çoğunluğunda TSE standart föylerinin takım halinde bulunmadığı bildirilmektedir. (13)

Türkiye'de standartların tarihçesi çok eski dönemlere kadar gitmekle beraber çağdaş anlamda standartlaştırma, uluslararası pazarlara girmek zorunda kalınmasıyla ortaya çıkmıştır. Türk standartları öncelikle ihraç malları için hazırlanmış ve daha sonraları kurulmuş ya da kurulmakta olan sanayilerin ürünlerini de kapsamına almıştır. Bugüne kadar Türkiye'de 4000 dolayında standart hazırlanmış olup halen sadece 650 kadar ürünün standardı zorunlu uygulamadadır. (14) Ancak bu ürünlerin pek çoğunun üretimi ve satışı standartlara aykırı olarak yapılmaktadır. Cezaların azlığının bunun tek nedeni olduğunu belirtmek doğru değildir.

Türkiye'de standartlar genellikle yabancı standartlardan çeviri yoluyla hazırlanmış olduğundan uygulamada pek çok sorunla karşılaşmaktadır. Standarda uygun mal üretmeyen imalatçılarla yapılan görüşmeler ve diğer araştırmalar sonunda bazı standartların ülke koşullarına uygun olmadığı, bazı standartların teknolojik gelişmeleri çok geriden izlediği ve bazılarının ise belirli firmaların özelliklerine göre hazırlandığı saptanmıştır. (15)

Sonuç

Türkiye İmalat Sanayinde kalite kontrolü ve standartlaştırma faaliyetlerinde karşılaşılan gerek teknik ve gerekse ekonomik sorunlar zaman içinde çözümlenecektir. Dolayısıyla ulusal kalite politika ve hedeflerinin belirlenmesinde değişik sektörlerin kalkınma hedefleri gözönüne alınarak gelecek yıllarda erişilmek istenen kalite düzeyinin kısa ve

uzun dönemli amaçlara göre saptanması gerekmektedir. Buna bağlı olarak ülkenin iktisadi kaynaklarının optimum dağılımının dikkate alınması önem kazanmaktadır.

Eldeki olanakların en iyi şekilde değerlendirilerek bulunulan noktadan istenen kalite düzeyine en kısa zamanda ulaşmak amacıyla ulusal kalite politika ve hedeflerinin belirlenmesinde gözönüne alınması gereken etmenleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- (a) Sanayileşmenin önündeki teknik engellerin aşılması ve teknoloji transferinin kolaylaştırılması.
- (b) Üretim tesis ve teçhizatının günün teknolojisine uygun hale getirilmesi.
- (c) Girdi maliyetlerinin düşürülmesi ve dışsal fayda yaratacak ekonomilerin gelişmesi için gerekli olan optimal üretim ölçeğinin saptanması.
- (d) Nitelikli insangücünün yetiştirilmesi.
- (e) Üniversite ve araştırma kuruluşlarının işbirliği ile sanayileşmiş ülkelerde uygulanan kalite kontrol tekniklerinin ülke koşullarına uyarlanması.
- (f) Dış ticarete karşılaşılan yasal sorunların çözülmesi ve dış pazar olanaklarının geliştirilmesi.
- (g) Ulusal pazarda tüketicilerin alım gücünün yükseltilmesi ve bilinç düzeyinin geliştirilmesi.
- (h) Gerekli yasal düzenlemelerin yapılarak tüketicilerin kalitesiz mal ve hizmetlere karşı korunması.

Ulusal pazardaki tüketicilerin kaliteden doyum elde etmesini sağlamak, dış pazarlarda Türk sanayi ürünlerinin satış olanaklarını geliştirmek ve böylece ulusal kalkınmayı hızlandırarak ulusal geliri artırmak amacıyla eğitim, araştırma ve üretim kuruluşlarının işbirliği yapmaları halinde saptan

nan politikanın uygulanması ve amaçlanan hedeflere ulaşılması kolaylaşacaktır.

NOTLAR

- (1) Kenneth S. Stephens, **Preparing for Standardization, Certification and Quality Control**, Asian Productivity Organization, Tokyo, 1979, s. 78-80.
- (2) Lennart Sandholm, «Kalite, Kalite Güdülenmesi, Güvenilirlik ve Tüketici», **Verimlilik Dergisi**, Çev. Bilge Ekin, MPM, Cilt 4, Sayı 2, Ocak-Mart 1975, s. 233.
- (3) Macit Karabay, «Kalite ve Kalite Kontrolü Kavramları ve Tanımlar İçin Kriterler», **Kalite Kontrolü Yöneticiler Toplantısı ve Sempozyumu**, MPM Yayınları: 177, Ankara, 1976, s. 66.
- (4) A.V. Feigenbaum, **Total Quality Control**, McGraw-Hill, 1961, s. 17-18.
- (5) Armand V. Feigenbaum, «Quality: The Strategic Business Imperative», **Quality Progress**, February 1986, s. 30.
- (6) Armand V. Feigenbaum, **Total Quality Control**, McGraw-Hill, Hill, 1961, s. 16-17.
- (7) J.C. Nwachukwu, «Quality Control Practice in Developing Countries: The Case of Nigeria», **Management International Review**, Vol. 25, 1985/4, s. 73.
- (8) Semih Yıldır, «Tekstil Sektöründe Kalite Kontrolünün Anlam ve Önemi-Karşılaşılan Güçlükler», **İ.Ü. İşletme Fakültesi Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, Nisan 1982, s. 284-285.
- (9) Çetin Salkök, «Elektromekanik Sanayindeki Kalite Kontrolüden Örnek: Northern Electric Telekomünikasyon A.Ş. (NETAŞ)», **Kalite Kontrolü Yöneticiler Toplantısı ve Sempozyumu**, MPM Yayınları: 177, Ankara, 1976, s. 289.
- (10) David A. Garvin, «Japanese Quality Management», **The Columbia Journal of World Business**, Vol. XIX, No. 3, Fall 1984, s. 4-6.
- (11) Serdar Tan, «Kalite ve Verimlilik», **Verimlilik Dergisi**, MPM, Cilt 14, Sayı 3, 1985/3, s. 11.
- (12) V. Koukhar, «Kalite ve Standardizasyon», **Verimlilik Dergisi**, Çev. Bilge Ekin, MPM, Cilt 6, Sayı 1, Ekim - Aralık 1976, s. 22-23.
- (13) Bülent Kobu, «Ulusal Kalite Hamlesi», **İ.Ü. İşletme Fakültesi Dergisi**, 1980 (Kasım), Cilt 9, Sayı 2, s. 59.
- (14) Yılmaz Koçak, «Türkiye'deki Kalite Kontrol ve Standart Uygulamaları», **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 18, Sayı 1, Mart 1985, s. 117.
- (15) Yılmaz Koçak, a.g.e., s. 118-120.

K A Y N A K L A R

- Feigenbaum, Armand V., «Quality: The Strategic Business Imperative», **Quality Progress**, February 1986.
- Feigenbaum, Armand, V., **Total Quality Control**, McGraw-Hill, 1961.
- Garvin, David A., «Japanese Quality Management», **The Columbia Journal of World Business**, Vol. XIX, No. 3, Fall 1984.
- Karabay, Macit, «Kalite ve Kalite Kontrolü Kavramları ve Tanımlar İçin Kriterler», **Kalite Kontrolü Yöneticiler Toplantısı ve Sempozyumu**, MPM Yayınları : 177, Ankara, 1976.
- Kobu, Bülent, «Ulusal Kalite Hamlesi», **i.Ü. İşletme Fakültesi Dergisi**, 1980 (Kasım), Cilt 9, Sayı 2.
- Koçak, Yılmaz, «Türkiye'de Kalite Kontrol ve Standart Uygulamaları», **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 18, Sayı 1, Mart 1985.
- Koukhar, V., «Kalite ve Standardizasyon», **Verimlilik Dergisi**, Çev. Bilge F. Ekin, MPM, Cilt 6, Sayı 1, Ekim - Aralık 1976.
- Nwachukwu, J.C., «Quality Control Practice in Developing Countries: The Case of Nigeria», **Management International Review**, Vol. 25, 1985/4.
- Kontrolün Örneği: Northern Electric Telekomünikasyon A.Ş. (NETAŞ), «Elektromekanik Sanayindeki Kalite Kontrolü», **Kalite Kontrolü Yöneticiler Toplantısı ve Sempozyumu**, MPM Yayınları : 1977, Ankara, 1976.
- Sandholm, Lennart, «Kalite, Kalite Gütülenmesi, Güvenilirlik ve Tüketici», **Verimlilik Dergisi**, Çev. Bilge Ekin, MPM, Cilt 4, Sayı 2, Ocak - Mart 1975.
- Stephens, Kenneth S., **Preparing for Standardization, Certification and Quality Control**, Asian Productivity Organization, Tokyo, 1979.
- Tan, Serdar, «Kalite ve Verimlilik», **Verimlilik Dergisi**, MPM, Cilt 14, Sayı 3, 1985/3.
- Yıldır, Semih, «Tekstil Sektöründe Kalite Kontrolünün Anlam ve Önemi-Karşılaşılan Güçlükler», **i.Ü. İşletme Fakültesi Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, Nisan 1982.

Biyoteknoloji : Ufukta Bir Teknolojik Devrim mi ?

Alaeddin ŞENEL

A.Ü. S.B.F. eski öğretim üyelerinden
Dr. Şenel'in son yayımlanan kitabı **Siyasal Düşünceler**
Tarihi (2 B., 1986).

İktisat Dergisi'nin 251. sayısında «Sosyobiyo­loji: Yeni Bir Bilim mi?» başlıklı bir yazım çıkmıştı. Aradan geçen süre içinde biyotoknolojiyle ilgilendim. **Bilim ve Sanat** dergisinin, Kasım 1986 sayısında «Gen Mühendisliği» başlığı altında yayınlanan bir paneline katıldım. Wesleyan Üniversitesi'nin Mart 1982'de, Brookings Enstitüsü'nün Ocak 1985'te, rekombinant DNA, biyotoknoloji konularında düzenledikleri sempozyumlarda verilen bildirilerden seçmeler yapıp (arkadaşım Doktor Erhan Göksel ile birlikte) çevirdim (ki, «Biyotoknoloji, Genetik Mühendisliği ve İnsanlığın Geleceği» adıyla V Yayınlarınca yayına hazırlanmaktadır).

«Sosyobiyo­loji» başlıklı yazımda, gerekli gereksiz, yararlı, yararsız, zararlı olsun, büyük bir üretici güce sahip olduğuna kuşku bulunmayan ABD toplumunun düşünce ve bilim alanında üretip pazarladığı bazı «malların» hiç de tüketilmesi yararlı şeyler olmadığını göstermek istemiş­tim. Bu yazımla, biyoteknoloji örneğinde, aynı toplumun çok gerekli ve kötüye kullanılmaları önlenirse, çok yararlı bilgiler ve teknolojiler üretebildiğini göstererek, gerçekliğin öteki yüzünü de yansıtmış olacağımı düşündüm.

Önceki yazımda, «Sosyobiyo­loji: Yeni Bir Bilim mi?» sorusuna «hayır» yanıtını veriyordum. Bu yazımda, «Biyoteknoloji: Ufukta Bir Teknolojik Devrim mi?» sorusuna, rahatlıkla «evet» yanıtının verilebileceğini önceden söyleyebilirim.

Terimler

Geçtiğimiz son onyılıda, «biyoteknoloji», «biyoloji mühendisliği», «genetik mühendisliği», «gen mühendisliği», «rekombinant DNA» başlığı altında çeşitli kitaplar ve yazılar yayınlanmış bulunuyor. Nedir bunlar? Şimdilik, biyoteknolojinin, bu te-

rimlerin en geniş kapsamlısı olduğunu; biyoloji mühendisliğinin onunla anlamdaş olarak kullanıldığını; «genetik mühendisliği» ile «gen mühendisliği»nin, biyoteknolojinin gen manuplasyonu ile ilgili bölümünü dile getirerek, bazen anlamdaş sayıldıklarını, bazen de genetik mühendisliğinin genler yanı sıra kromozomlarla oynama, hatta çekirdek birleştirme vb. işlemleri de içererek (yalnızca genlerle oynama anlamına gelebilen gen mühendisliğinden) daha geniş kapsamlı bir terim olarak kullanılabildiğini; rekombinant DNA'nın ise, bu terimler içinde en dar kapsamlısı olup, farklı canlılardan koparılan genlerin birleştirilmesiyle yapay genler ve yapay organizmalar oluşturmakla ilgili teknikler için kullanıldığını belirtmekle yetineceğim.

Söz konusu kaynaklarda, «biyolojik devrim», «teknolojik devrim», «yeni bir endüstri devrimi», «yeni bir çağ», «müdahale çağı», «biyoteknoloji çağı» gibi terimlerle karşılaşırız. Bu terimlerin anlamları, kapsamları yazı boyunca ortaya çıkmış olacak. Burada, konunun önemini göstermeleri bakımından sıralamakta yarar gördüm.

Bilimler ve Birimler

Tarihte yapı teknolojisi «standart yapı taşları»nın, giderek onun yapay biçimi olan «kerpiç»in bulunmasıyla düzenli bir gelişme göstermeye başlamıştır. Gerçekten, tarihsel yapıların görkemini oluşturan yüksek düzgün duvarlar kadar kemerler ve kubbeler, standart kerpiçlerin özel biçimlerde dizilmeleriyle yaratılabilmişlerdir. Yapı ne kadar karmaşık görünürse görürsün, onun «yapıtaşları» sıvanın altındaki yalın yapı kerpiçlerdir. «Düzenli karmaşıklık» ve bu yolla «farklılaşmaları», «sistemleşmeleri», «organlaşmaları» yaratan, birimlerin, sonsuz «kombinezonlar»

yaratabilme niteliği taşıyan işte bu «yalınlıkları»dır. Dolayısıyla kerpiçin ve onun fırınlanmış biçimi olan tuğlanın yapı teknolojisinin «birimi» olduğu söylenebilir.

Bilimlerin gelişmesindeki durum da teknolojinin gelişmesinde görülen bu niteliğe benzerlik gösterir. Geometrinin, «arşın», «ayak», «parmak» gibi birimlerinin saptanmasına dek önemli bir gelişme şansı yoktu. Gelişme bu birimlerin ve zamanla onların yerini alan «santim», «metre» birimlerinin benimsenmesiyle gerçekleşti. Birimlerin saptanmasıyla ki teknoloji (bir yapının kaç tuğladan oluşacağı, bir duvarın kaç tuğla uzunluğunda olacağı gibi hesaplarla) «sayısal» bir nitelik kazandı. Aynı şey bilimler için de söylenebilir.

Doğa bilimlerinin ve özellikle onun «yaşam bilimleri» dalının gelişebilmesi için de «birim»lerinin saptanması gerekir. Geometri gibi formel bilimlerden farklı olarak, doğa ve yaşam bilimlerinin birimlerinin, üzerinde uyulaşmış herhangi bir standart olması yetmez. Söz konusu birimlerin, incelenen nesnenin (cansız ya da canlı doğanın) birimleriyle çakışması gerekir. Böyle bir çıkışma sağlanmadığı içindir ki, kimya «atom» biriminin bulunmasına dek daha çok bir «simya»; tıp, hücre biriminin bulunmasına dek, daha çok bir «sihirbazlık» olagelmıştır.

Bir doğa biliminin «temel birimi» yanı sıra, ikincil birimleri, ana birimin parçalarını oluşturan alt birimler ve ana birimin katlanmasıyla doğan üst birimler vardır. Doğa bir bütün oluşturduğu halde, bilimler onu, belli kesitlerini ele alarak kavramaya çalıştıklarından, aynı konuyu, örneğin cansız maddeyi inceleyen iki bilim dalının (diyelim ki fizik ve astrofizik) birimleri farklı olacaktır. Dolayısıyla fizik, kimyanın birimi olan «atom» kavramıyla ve atom kavramından gidilerek ortaya çıkarılan yasallıklarla «atomaltı» fiziği ince-

lenip geliştirilemez. Fizikten hiç anlamayan biri olmakla birlikte, atomaltı fiziğinin (nükleer fiziğin) «temel birimi»nin daha bulunmadığı yolundaki «kanımı» söylemeden edemeyeceğim.

Ama birimi «hücre» olan biyolojinin altdalı olan genetiğin (kalıtbiliminin) temel biriminin, yapısı ilkin 1953'te Watson ve Crick tarafından ortaya konan DNA olduğunu söylemek, kanıdan öte ilgili herkesce bilinip kabul edilen bir «gerçek»tir.

Bilimler ve Teknolojiler

Dar anlamıyla teknoloji insanın «bilimsel» bulguları ve verileri kullanarak (canlı, cansız) doğaya amacına uygun biçim verme girişimleri olarak tanımlanabilir. Teknoloji sözcüğü, geniş anlamıyla «teknikler sistemi», «teknikler toplamı» demeye gelebilirse de, etimolojik kökeni «bilime dayandırılan teknikler» biçimindeki dar anlamını destekler niteliktedir. Hangi anlamı benimsenirse benimsensin, teknoloji, bilime dayandığı, bilimsel bulgulardan yararlandığı ölçüde güçlü olur ve o ölçüde hızlı gelişir. Hele söz konusu bilimin, incelediği doğa kesitinin temel birimleriyle çakışan «birimi» ortaya konabilmişse, ve teknoloji bu birimle oynama (manuplasyon) olanaklarını sağlayan düzeye ulaşmışsa, doğaya egemen olma yolunda büyük bir atılımdan, bazen bir «teknolojik devrim»den söz edilebilir.

Temel birimi bulunmuş her bir bilim alanında, bu birimle oynama olanağı veren bir teknolojinin yaratılması, her zaman teknolojik bir devrim anlamına gelmeyeceğini, başka koşullarda da teknolojik devrimlerin doğabileceğini kabul ediyorum. Ancak, ileriki sayfalarda anlatılacağı gibi, bazı alanlardaki teknolojik buluşlar, çok çeşitli alanları etkileyecek bir konumda olmaları nedeniyle, teknolojik, hatta top-

lumsal devrim yaratacak sonuçlar doğurabilirler.

Biyoteknolojinin Geçmişi

Teknoloji, geniş anlamıyla «belli bir alanla ilgili teknikler toplamı, teknikler sistemi» olarak alındığında, biyoteknoloji, insanın (kendisini de içererek) canlılar üzerinde ve çoğu örnekte onların canlılık durumuna son vermeyen işlemlerle, o canlılara ya da onların etkileyeceği doğaya biçimler verme çabaları olarak görünür. Bu anlamda biyoteknolojinin tarihi, insan kadar eski «değildir». İnsanların bitkileri ve hayvanları evcilleştirmeye başladıkları on bin yıl kadar gerilere dayanır. Ondan önceki teknikleriyle insanlar canlılardan onları öldürmeden amaçlarına uygun biçimde yararlanamıyorlardı. Dolayısıyla bu tarihten önce biyoteknolojiden değil ancak (geniş anlamıyla) teknolojiden söz edilebilir.

Biyoteknolojinin ilk yöntemi bitkileri ve hayvanları evcilleştirerek üretme ise, ikinci yöntemi «seçerek üretme», üçüncüsü «çaprazlayarak» melezler üretmedir. Her üçünün de ilgili canlıların genetik değişimlere yolaçan işlemler olması ilginçtir (ilk evcil türler yabanılardan küçüktü). Ama insanlar bu işlemleri yaparlarken ne genlerden ne de «rekombinasyon»dan haberdirdiler. Yordamlamaya dayanan bir kalıtım bilgileri vardı o kadar. Bu yöndeki bilgi ve deneyimlerinin birikmesiyle insanlar çok çeşitli bitki ve hayvan cinsleri (ırkları) bir yazarın belirttiği gibi, saçmalık derecesine varan çeşitlilikte kedi ve köpek cinsleri yetiştirebilmişlerdir (1).

Böylece, geniş anlamıyla biyoteknolojinin içine, bitki ve hayvan ıslah yöntemleri, hamur, üzüm suyu, süt vb. çeşitli malyalandırmalar, doğum kontrolleri, zararlı

böcek ve zararlı ot ilaçları, ilaçlar, hatta zehirler vb. girmektedir.

Teknolojik Devrim

Öyleyse «biyoteknoloji» başlıklı birçok kitap ve yazıda «neden yalnızca yirminci yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilmiş yöntemlerden, özellikle de rekombinant DNA ile ilgili (1973 sonrası) gelişmelerden söz ediliyor?» dersiniz, bu, biyoteknolojinin buralarda sözünü ettiğim ikinci anlamı, dar anlamı ile kullanılmasından dolayıdır. Yani biyoteknoloji burada «bilime dayandırılan yaşam teknolojisi» anlamındadır. Endüstri devriminden önce de endüstri bulunduğu halde, «endüstri çağı» sözünün, endüstrinin, yoğunluk ve ağırlığını toplumda devrimci değişiklikler yaratacak derecede artırması üzerine doğuşuna benzer biçimde, «biyoteknoloji çağı», «biyoteknoloji devrimi» terimlerinin, rekombinant DNA ve benzeri yöntemlerle, yaşam teknolojisi alanında, hem bilimsel hem teknolojik bir devrim sayılabilecek, hem de toplumda birçok devrimci değişikliğe yolaçabilecek bir atılımın gerçekleştiğini vurgulamak için kullanıldığı söylenebilir. Kısacası, biyoteknoloji, günümüzde, genetiğin birimi olan DNA bilgisine dayanan ve bu birimle oynayarak rekombinant DNA'lar (rDNA) yaratan bir teknoloji olarak, teknolojik bir devrim niteliği kazanmış bulunuyor. Ve bu teknolojik devrimin, toplumun ekonomik, toplumsal, siyasal, hukuksal, bilimsel hatta felsefi ve ideolojik boyutlarında çok önemli değişikliklere yolaçması bekleniyor.

Birçok yazar biyoteknolojinin, mutasyon, rekombinasyon gibi başlıca yöntemlerinin, doğa tarafından rastlantısal olarak, önce insanlar tarafından rekombinant DNA'dan «yordamlama» ile uygulandığını, ama çağdaş biyoteknoloji yöntemleriyle

bu uygulamaların daha «bilimsel», daha «kesin», daha «etkili» ve daha «sonuçları önceden bilinebilir» biçim kazandığını belirtmektedir. (2). Öyleyse «endüstri devrimi» gibi bir «teknolojik devrim» ile karşı karşıya olduğumuzu ve gene endüstri devriminde görüldüğü gibi, biyoteknolojinin toplumda enine boyuna geniş etkiler yaratabileceğini söyleyebiliriz.

Birinci endüstri devrimi, insanın kol ve beden gücü ile yaptığı işlerde, insanın yerine makinelerin konması yönünde gelişmiştir. İkinci endüstri devrimi, makinelerin, insanın kafa gücünün desteklemesi, bazen onun yerine konması yolunda gelişmektedir. Sözünü ettiğimiz «yeni bir çağa» varacak yolda ilk adımların atıldığı devrime, makineler yerine mikroorganizmalar ve DNA gibi biyolojik birimler kullanıldığı için, «üçüncü endüstri devrimi» diyemiyoruz. Ama, üretimde insan (kol ve kafa) emeğini destekleyen makine'lerin kullanılması yaygınlık kazanmasına «devrim» diyebiliyorsak, «mekanik yöntemleri» destekleyen ve bazen onların yerini alabilen «organik yöntemlerin» üretimde yoğun biçimde kullanılmaya başlanmasını, neden bir «teknolojik devrim» saymayalım? Hatta ben bu devrime (yakında V Yayınları arasında çıkacak «Ütopyalar» adlı derlemedeki «Ozmoz Kronos» adlı ütopya denememde dediğim gibi) «organik devrim» denmesini öneriyorum.

Biyoteknolojik Devrime Varan Kilo-metre taşları

İnsanlığa, ufukta görünen, sözünü ettiğim teknolojik devrime götüren yolda geçtiğimiz kilometretaşları nelerdir? hızla bir gözetmekte yarar var.

✱ 1859'da Darwin'in **Türlerin Kökeni** adlı yapıtının yayınlanması, türlerin yaratıldığı görüşünün yerine, canlıların evrim

göstererek geliştikleri, kökenlerinin (dolayısıyla «birimlerinin») ortak olduğu, «yaratıcı güç»ün türlerin dışında, üstünde değil, canlıların içinde aranması gerektiği yolunda gelececek devrimci bilimsel düşüncelerin tohumunu atmış oldu. Darwin evrimin, yaşam savaşı, doğal ayıklanma ve kazanılmış yeteneklerin kalıtımla gelecek soylara geçirilmesi yoluyla işlediğini düşünüyordu. Eksiği, kalıtımın düzenliğini açıklayamaması, bununla bağlantılı olarak yanlıgısı, bir türün bireylerinin yaşamları boyunca kazandıkları yetenekleri (örneğin çeviklik, beyin gücü gibi «beden hücreleriyle ilgili» yetenekleri) geçirebildiklerini (ve elbette bunun tersine olarak yitirdiklerini geçiremediklerini) düşünmesiydi. Daha sonra yapılacak araştırmalar, «beden yolu» ile «tohum yolu»nun ayrı olduğunu, tohumların bedeni belirlediği halde, bedende görülen değişmelerin (örneğin bir sporcunun geliştirdiği kaslarının) tohumları, dolayısıyla gelecek kuşakları (doğrudan) etkilemediği birçok bilim adamı, bu ara Weismann tarafından gösterilecekti. (3) August Weismann'ın (1834-1914) yirmi kuşak boyunca kuyruklarını kestigi farelerden yirmibirinci kuşakta gene normal kuyruklu fareler doğacaktı.

✱ 1865'te Mendel manastırının bahçesinde yetiştirdiği bezelyeler üzerinde «bezelye tohumlarına» dayanarak yaptığı araştırmalarının sonuçlarını yayınlıyor; bu yazısında kalıtımın tohumlarda bulunan, spesifik olarak saptayamadığı ama «faktör» adını verdiği öğelerce denetlendiğini otaya koyuyor ve kalıtımın yasalarını formüleleştiriyordu. Böylece, daha sonra «gen» adı verilecek olan faktörlerin, varlığını yordamlama ile kavrayıp, genetiğin (kalıtımın) «birim»inin nerede aranması gerektiğini göstermiş oluyordu.

✱ 1865 — 1900 arasında geçen yıllar

boyunca Mendel'in bu buluşunun önemi kavranamadı ve ancak 1900 dolaylarında değeri anlaşılacak, yapıtı günışığına çıkarılabildi. Geçen bu süre içinde yapılan çalışmalar «hücre» kuramının yerleşip durulaşmasına yol açmıştı. (4) Bu gelişmelerle, genetiğin olmasa bile biyolojinin temel birimi ele geçirilmiş oluyordu ve hücre kuramı, genetiğin biriminin hücrenin içinde aranması gerektiğini gösteriyordu.

✱ 1903 yılında Hollandalı Hugo de Vries, «mutasyon» kuramını ortaya attı. (5) Bu kuramla, «faktörlerin» değişmez olmayıp, mutasyona (değişmeye) uğrayabilecekleri, böylece ilgili canlı türlerinde değişikliklere, giderek evrime yolaçabilecekleri gösterilmiş oluyordu.

✱ 1909'da W. Johannsen, gen, genotip, fenotip kavramlarını tanımladı. Gen Mendel'in «faktör» dediği maddeydi; genotip, bir canlının genlerce belirlenen özelliklerinin toplamı; fenotip, nedeni genetik olsun olmasın, görünürdeki (fenomenal) özelliklerinin toplamı. Genotip-Fenotip ayrımı, ırkların kalıtsal sandıkları birçok özelliğin kalıtsal olmadığını, buna karşılık, insanlar, ırklar arasında görünüşteki önemsiz farklılıklara karşın (ilk anda göze çarpmayabilen) pek çok ortak özelliğin bulunduğunu göstermesi bakımından önemliydi (6).

✱ 1910 - 1925 yılları arasında, T.H. Morgan, A. Sturtevant, H.J. Muller, W.S. Sutton, C.B. Briges gibi ünlü Amerikan genetikçiler «kromozom» kuramını geliştirdiler (7). Kromozomlar kalıtımın «temel birimi» değilse de üst birimi idiler ve kromozom kuramı, genetikçilere, genleri arama yolunda spot ışıklarını, hücre, çekirdek yerine, kromozomlara yönelterek gittikçe

daraltma, hedefe gittikçe daha fazla yaklaşma olanağını sunuyordu.

✱ 1925 yılında, G.A. Nadson, G.S. Filippov (ve 1932'de V.V. Sakarov) adlı Sovyet bilginleri, fizik ve kimyasal etkilerin kalıtsal değişikliklere, yani mutasyona yol açabildiğini gösterdiler.

✱ 1927 yılında N.K. Kol'tsov, genlerin biyokimyasal nitelik taşıyan kalıtım molekülleri olduklarını ortaya koyuyordu.

✱ 1944'te Oswald Avery DNA'nın («deoksiribonükleik asit»in) kalıtımın kimyasal temeli olduğunu buldu (8).

✱ 1950'ye kadarki bu gelişmeler, (bazı araştırmalar ilgili teknolojilerin geliştirilip kullanılmasını gerektirmişse de) daha çok «bilimsel» nitelikliydi. Bundan sonraki (1970'li yıllara dek görülen) gelişmeler de bilimsel nitelik taşımakla birlikte (basic research = temel araştırma alanında olmakla birlikte) teknolojik bir bir devrime yolaçacak yönde (applied research = uygulamalı bilim araştırmalarına uzanacak yönde) hızla gelişmeye başladı.

✱ 1951 yılında, bilimsel bir rastlantı, genetik mühendisliğine varacak yolu açtı. Salvador E. Luria ve Marry Homan, bakteriler üzerinde yürüttükleri bir araştırmada, bir bakteri kültüründe ürettikleri bakteri yiyen bir bakterinin (bakteriyofajın), kültürün öteki bölgelerinde bekledikleri biçimde ürerken, belli bir noktada üremediğini görerek, bunun nedenini araştırdılar. Oraya bir başka bakterinin girdiği ve üretmek istedikleri bakterinin (bakteriyofajın) o yabancı bakterinin içine girince (üremesini sağlayan) gemin kimyasal yoldan bölünüp kopması nedeniyle üre-

yemediğini anladılar. Bilim adamları bu olgunun üzerine yürüdüler ve başka bakterilerde benzeri ve durumu daha da açıklığa çıkarıcı (genelleştirici) sonuçlar aldılar (9). Geçen süre içinde DNA'nın yapısı (1953'te) ortaya konmuştur. Bu bulgulardan yararlanılarak, bazı enzim türlerinin DNA'ları kopardıkları (her bir enzim türü kesinlikle belli bir noktadan olmak üzere DNA'ları böldükleri) ortaya konur. Ne var ki bu enzimler yıllar sonra, ancak 1960'ların başında (O. Smith ve Daniel Nathans tarafından) yalıtılabileceklerdir.

✱ 1952 yılında, bir başka alandaki çalışmalarıyla Amerikalı kimyacı Stanley L. Miller, önemli bir buluşu gerçekleştirdi. Canlıların oluşumu döneminde ilkel atmosferde bulunduğu ileri sürülen maddeleri biraraya getirip, bunları mutlak steril (her türlü canlıdan arınmış) bir ortamda (güneşin, yıldırımların etkisini anımsatır biçimde) haftalarca elektrik deşarjı altında tuttu. Sonuçta tüpte, koyduklarından çok daha karmaşık moleküllerin, gerçekten, canlı doku'nun temel maddesi olan proteinleri oluşturan aminoasit moleküllerinin çökrediğini gördü (10). Böylece aminoasitlerin yalnızca genetiğin (kalıtımın) değil, yaşamın da temel (ortak) birimi olduğunun (ileride) anlaşılmasına varacak kapıyı aralamış oldu.

✱ 1953 yılında, artık çok iyi bilindiği gibi, James D. Watson ve Francis Crick, DNA'nın yapısıyla ilgili kuramsal bir model geliştirdiler (11). Bu model DNA'nın dev bir deoksiribonükleik asit molekülü olduğunu ve «çifte sarmal» biçiminde bir örgütlenişi olan bu molekülün, kendisini oluşturan yalın moleküllerin bulunduğu ortamda, onları kendi kopyasını oluşturacak biçimde yapısına alacak bir dizilişe sahip bulunduğunu gösteriyordu. Böylece

ilkine eklenen yeni DNA molekülü de kendi kopyasını yapacağına göre, «üreyen molekülün» (üreyen maddenin) gizemi anlaşılmış oluyordu. Crick ve Watson DNA'ya «yaşamın master molekülü» sıfatını taktılar. Master İngilizce'de «kopya kalıbı» anlamı yanı sıra «efendi», «sahib» gibi anlamlarıyla, aynı anlama gelen, tanrıya da verilen «lord» sıfatını çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla bu adlandırmada, «yaratıcı güç»ün nerede aranması gerektiği yolunda bir ima da bulunmaktadır.

✱ 1966 yılında Sydney Brenner çekirdeğin içinde bulunan kalıtım birimi olan DNA'dan nasıl yetişkin bir canlının oluşabileceğini açıkladı: (12). Formül DNA → RNA → protein idi. Formülü kabaca açarsak, DNA kendi kopyasını çıkarırken, kendi molekül dizilişinin tersi (diyelim ki negatif) dizilişe sahip olan ve RNA (ribonükleik asit) denen bir molekül oluştuyordu. Çekirdekten dışarıya çıkan bu negatif kopya, hücre stoplazmasında bulunan molekülleri, kendinin pozitifini oluşturacak biçimde kendine çekip bağlıyordu, böylece «protein» sentezlemiş oluyordu. Bir RNA hangi tür DNA'nın (genin) negatif kopyasıysa, ona göre farklı bir protein ürettiyordu. Saçı denetleyen genden saçdoğu proteini (kalojen), deri rengini denetleyen genden, derinin rengini veren proteini.

✱ 1967'de A. Kornberg «sentezlenmiş» DNA'nın özgün DNA kadar işlevini yerine getirebileceğini kanıtladı.

✱ 1971 - 1973 yılları arasında ilginç araştırmalar yapıldı ve genetik mühendisliğinin temellerini atan bulgular gerçekleştirildi. Bunlardan biri DNA'yı belli noktalardan bölen birçok enzimin, «restriksiyon enzimleri»nin saptanıp yalıtılabil-

mesiydi. Bilim adamları her biri DNA'yı mutlaka belli bir noktasından bölen (başka noktasından bölmeyen) bulunanlarının sayısı bugün 200'e varan enzimlerle, onları kimyasal makaslar gibi kullanarak, DNA'yı istedikleri noktadan kesip bölebilecek duruma geldiler. Ki bu DNA'dan istedikleri geni koparıp alabilmeleri anlamına geliyordu (genler DNA'nın bölümleridir). Böylece (farklı canlılardan) elde edilen genler (DNA parçaları) bir araya getirilerek birleştirilebildi. Bu bileşikleri «ligaz enzimleri» denilen enzimlerle parçalarını birbirine perçinleyecek biçimde sağlamlaştırma olanağı bulundu.

Sıra, böylece oluşturulan «melez» DNA'nın yeniden hücreye sokulmasına ve orada işlevini göstermesinin sağlanmasına gelmişti ki bu konuda (1960'da bulunan) «plazmidler» yardıma yetişti. Plazmidler genellikle çekirdeksiz, tek hücreli organizmaların genetik malzemesidir (bugün bazı çokhücrelilerde de bulunabildiği anlaşıldı). (13) Çokhücrelilerin çekirdeğin içindeki DNA'larından farklı olarak, kendileri de deoksiribonükleik asit moleküllerinden oluşmakla birlikte, plazmidler sarmal değil çember biçimindedirler. Çember biçimindeki bu DNA'nın bir parçasının restriksiyon enzimleriyle kesilip çıkarılması, yerine çokhücreli ya da tek hücreli DNA'lardan koparılan parçaların konup, ligaz enzimleriyle, yeniden çember biçimini alacak şekilde «yapıştırılmaları» olanağı bulundu. Böylece oluşturulan «rekombinant DNA»nın bakteriye sokulması durumunda, plazmide eklenen genin işlevini görüp, şifrelediği proteini sentezlediği (ürettiği) görüldü. Böyle bir bakteri hücresinin 15 saatte 1.000.000.000 sayıya ulaşacak biçimde üremesi durumunda, rekombinant DNA'nın sentezlediği protein türü de bol miktarda elde edilmiş oluyordu. Kısacası bakteriler organik kimya fabrikaları gibi çalıştırıla-

bilecekler, kendilerinden hemen her türlü organik maddeyi sentezlemeleri istenebilecekti.

× İşte 1973 yılında Kaliforniya Üniversitesi'nden Herbert Boyer ile Stanford Üniversitesi'nden Stanley Cohen, ortak çalışmaları sonucunda farklı canlı türlerinden aldıkları DNA moleküllerini böyle birleştirerek ve yeniden bakteriye sokarak «rekombinant DNA» teknolojisini gerçekleştirmiş oldular (14).

× Gene 1973 yılında, ABD'de Gordon Research Nükleik Asit Konferansı toplandı. Bu konferansta DNA üzerine yapılan araştırmalar sağlanan gelişmeler gözden geçirilirken, bu tür melez canlılar yaratmaya varacak gelişigüzel araştırmaların yaratabileceği tehlikelere de değinildi (15).

× 1975'te, Kaliforniya eyaletinin Asilomar kentinde, 17 ülkeden 139 tanınmış DNA araştırmacısı biraraya gelip, rekombinant DNA alanındaki gelişmeleri, genetik mühendisliğinin olanaklarını ve sorunlarını tartıştılar. (16) Asilomar Konferansı olarak tarihe geçen bu toplantıya basın yakın bir ilgi gösterdi. Doğabilecek tehlikeler hakkında sansasyonel yazılar yayınlandı. Harvard Üniversitesi ya da MIT laboratuvarlarından kaçan rDNA canavarlarının kentte ve dünyada yaratabilecekleri tehlikeleri canlandıran senaryolar geliştirildi. Bunun üzerine NIH (National Institutes of Health = Ulusal Sağlık Kurumu) RAC'ı (Recombinant DNA Advisory Committee = Rekombinant DNA Danışma Komitesi'ni) kurup sorunu inceledi. RAC bazı araştırma türlerinin, güvenilirlik dereceleri anlaşılana dek durdurulmalarını, bazıları için yalıtılma önlemlerinin alınmasını öğütledi. NIH'nin bu yolda çıkardığı «rehber ilkeler» kendisinin araştırma fonu

verdiği kurumlar için zorunlu, ötekileri için gönüllü nitelikteydi. Ama öteki kurumlar ve yerden mantar bitercesine kurulan şirketler de ilkelere uyma sözü verdiler.

× 1976 yılında Struhl ve çalışma arkadaşları, içlerinde bira mayasının da bulunduğu bir tek hücreli organizmalar sınıfı olan mayadan çıkardığı DNA parçasını insan bağırsaklarında yaşayan zararsız bir bakteri olan *Escherichia coli*'nin (*E. coli*'nin) plazmidine eklediği gibi, eklediği genin yeniden sokuşturulduğu bakteride işlevini gösterip ilgili proteini ürettiğini kanıtladı (17).

× 1977 yılında se, Genentech adlı rDNA şirketi, şeker hastalarının kanındaki glikojen (şeker) oranını düşüren «insülin» adlı organik maddeyi ürettiğini, bu maddeyi şifreleyen genin insandan alınıp rDNA yöntemleriyle *E. coli*'ye sokulması üzerine, bakterinin, üremesiyle birlikte ürettiği insülini, daha sonra yalıtlayarak elde ettiğini duyurdu (18). İnsülini beş yıl içinde sayıları yirmiyi bulan öteki önemli organik maddelerin üretimi izleyecekti. 1979 yılında Harvard'dan W. Gilbert ve arkadaşları da insan insülinini ürettikleri, 1980'de Cenevre'de Weismann'ın, Tokyo'da Taniguchi'nin ise «inferforon»u ürettikleri bildirilecekti (19).

× 1978 yılında, restriksiyon enzimlerinin bulunuşunu anımsatan bir başka bilimsel rastlantıyla, Bochum Üniversitesi'nden Karl Essen, mantar hücrelerinde yaşlanmayı araştırırken, yaşlanmaya başlamış hücrelerde plazmidlerin varlığını buldu. Böylece bir yandan plazmidlerin yalnızca çekirdeksiz hücrelerde bulunacağı inancı sarsılırken, öte yandan çekirdekli hücrelerde (çok hücrelilerde) de bu plazmidler

kanalıyla gen sokuşturma olanakları doğuyordu (20).

✱ 1978 yılının 25 Haziran'ında, bir başka biyoteknoloji yöntemi olan IVF (in vitro fertilization = tüpte dölleme) ile İngiltere'de ilk tüp bebeği olan Louisia Brown'un doğduğu bildiriliyordu. Onu sayıları (1981'de) yirmiyi bulan çeşitli ülkelerde doğan tüp bebekle izleyecekti. İzlenen yöntem, özellikle kadının fallop borusu tıkalı olduğu için çocuk sahibi olamayan ailelerde, karıdan ve kocadan alınan tohum hücrelerinin tüpte birleştirilmesinden sonra, kadının rahmine yerleştirilmesiydi. Kocanın kısır olması durumunda ise, seçilen bir erkekten alınan sperm, hayvan damızlıkçılığında olduğu gibi, yapay olarak çocuk sahibi olmak isteyen kadının yumurtasını döllemede kullanılmaya başlandı; ki yalnız ABD'de bu yolla doğmuş 250 bin çocuğun yaşadığı biliniyor (21). Bu amaçlara hizmet için 1980'de Nobel Sperm Bankası kurulacak, onu ötekileri izleyecek, giderek zigot bankacılığında söz edilmeye başlanacaktır.

✱ 1980 yılında Yüksek Mahkeme «yeni yaşam biçimleri»ne patent hakkı tanınması kararını aldı. Karar dört farklı çekirdeğin birleştirilmesiyle oluşturulan bir mikroorganizma ile ilgili olarak alınmışsa da, (22) kuşkusuz rDNA yöntemiyle oluşturulan canlılar için de geçerli olacaktı. Bunun üzerine, çoğu üniversiteden ayrılan mikrobiyoloji, moleküler biyoloji, genetik uzmanlarınca özel rDNA araştırma şirketlerinin kurulması büyük bir hız kazandı. Şirketlerin sayısı kısa sürede (ABD'de) 150'ye yaklaştı. Bazıları, pazarlayabilecekleri (sağlık, tarım vb. ürünlerinin) satış şansını kanıtlayarak, milyonlarca dolarlık hisse senedi sürüp, daha tek bir malı pazara çıkarmadan, milyonlarca dolarlık

yatırımlara girişebildiler. Rekombinant DNA araştırmaları üniversite dışına taşıp iyice hızlandı. Ameikan akademik çevreleri ve kamuoyu, bu şirketlerin sunabilecekleri olanaklar ve yaratabilecekleri sorunlar üzerine yapılan tartışmalarla çalkalandı.

✱ 1981'de (başta İngiliz *Nature* ve Amerikan *Science* olmak üzere) bilim dergileri İsviçre'de fare klonlandığını bildiriyorlardı (23). Klonlama (**cloning**), başlangıçta tek bir bitki hücresinden, laboratuvarı, üreme ve «farklılaşma» koşulları sağlanarak, alındığı bitkinin üretilmesi olup, «doku kültürü» denen yöntemle üstün bitki cinsleri yetiştirme ve bilimsel araştırma amaçları yolunda kullanılmaktaydı. Bu yöntem, herhangi bir canlının herhangi bir hücresinde, o canlının tüm genlerinin bulunduğu varsayımına (ve olgusuna) dayanıyordu. Her hücrede tüm genler bulunmakla birlikte, daha açıklanamayan düzeneklerle, örneğin deri hücresinde öteki genler bastırılıp, yalnızca deri dokusuyla ilgili genler işlev gösteriyordu; kemik hücresinde kemikdoku genleri. Yapıları karmaşık olmayan bitki hücrelerinde klonlama büyük sorunlar çıkarmıyordu. Ama karmaşık yapılı hayvanlarda, kuramsal olarak, örneğin bir kan hücresinden eksiksiz bir insan oluşturmak olanağı bulunuyor idiyse de, bunun önünde çözülmesi gereken birçok teknik sorun vardı (24).

Bitkilerin klonlanmasından sonra sıra çokhücreli hayvanların klonlanmasına gelmişti. Bilim adamları önce kurbağa üzerinde deneylere giriştiler ve bir kurbağanın genetik bakımdan özdeşlerini üretmeyi başardılar. Bu başarı onları yüreklendirdi. Bu kez çok daha karmaşık yapılı (insan gibi omurgalı ve memeli) bir canlı olan fare klonlamaya kalktılar. Farenin yedi günlük embriyosunun hücrelerinden alınan çekirdekler, çekirdeği çıkarılmış yeni döl-

lenmiş fare yumurtalarına sokuldu. Sonra bu zigotlar farklı farelerin rahimlerine yerleştirildi. Ve sonuçta üç «özdeş» kardeş olarak fare yavruları yaşama gözlerini açabildiler. Bu başarı, insan klonlamanın önünde hiç bir kuramsal engel kalmadığını göstermesi bakımından, tam anlamıyla insanı «şoke edici» bir buluş oldu. Ama ya teknik ve etik engeller?

✱ 1982 Kasım'ında Amerikan Hükümeti Yayın Dairesi «A Report on the Social and Ethical Issues of Genetic Engineering with Human Beings» (İnsanlar Üzerinde Genetik Mühendisliği Uygulamalarının Toplumsal ve Etik Sorunları Üzerine Bir Rapor) adlı belgeyi **Splicing Life** adıyla yayımladı (25). Söz konusu rapor, Ulusal [Protestan] Kiliseler Kurulu, Amerikan Sinagogları Kurulu ve Birleşik Devletler Katolik Birliği (Conference) sekreterlerinin, 20 Haziran 1980 tarihli, zamanın ABD Başkanlığına (Carter'a), Senato Başkanı'na ve Temsilciler Meclisi Başkanı'na gönderdikleri ortak imzalı (rapora ekli) mektup üzerine, Başkan'ın (Reagan'ın) kurduğu komisyonca hazırlanmıştı.

Söz konusu mektupta, «genetik mühendisliğinde görülen hızlı gelişmelerin... yeni ve esaslı bir tehlike yarattığı» belirtiliyor; üstü örtülü biçimde, Tanrının yarattığını, insanın yetersiz aklıyla «düzeltmeye» kalkmasının, «tanrı rolü oynamaya kalkmasının» yıkım getireceği ileri sürülüyor; bu ara Kilisenin görüşlerinin de alınış biçimleri» pazarlarlarken, insanlığa zarar verebilecekleri söyleniyor; araştırmaların, ulusal ve uluslararası kuruluşlarca ve kamuoyunun da temsil edileceği komisyonlarca incelenip, gerekli denetimlere ve yasal düzenlemelere gidilmesi öneriliyor; bu ara Kilisenin görüşlerinin de alınması isteniyordu.

Komisyonun raporunda ise, rDNA ça-

lışmalarının Frankenstein'lar yaratabileceği tasalarının yersiz olduğu; genetik mühendisliğinin insanlara uygulanabilecek yetkinlik düzeyine geldiği belirtilip; laboratuvarlardan kaçabilecek rDNA tehlikesiyle ilişkili olarak dile getirilen korkuların boşa çıktığı, geçen süre içinde hiçbir tehlikenin doğmadığı söyleniyor. Devreye ticaret şirketlerinin girmesiyle yeni düzenlemelere gerek doğduğu kabul ediliyor ve bu yolda toplumun ilgili kesimlerinden gelen temsilcilerden oluşacak komisyonların öğütleri doğrultusunda, yasal düzenlemelere ve bilimsel ve hukuksal denetime gidilmesi isteniyor; rapor, rDNA araştırmalarının yaratabileceği yakın bir tehlikenin bulunmadığı görüşüyle sona eriyor.

✱ 1983'te yayımlanan, 1982 Mart'ından Wesleyan Üniversitesi'nde yapılan rDNA araştırmaları ile ilgili sempozyumda verilen bildirileri derleyen Earl D. Hanson (der.), **Recombinant DNA: Research and the Human Prospect** (Washington, 1983, American Chemical Society, 129 s.) adlı yapıttaki bildirilerden, Asilomar Konferansından sonra geçen süre içinde sorunların değiştiği; üniversite, şirketler ve hükümet ilişkilerinde yeni ve karmaşık sorunlar doğduğu; laboratuvarlardan kazayla rDNA kaçırma çevresinde toplanan risklerin, sürmekle birlikte, sanıldığı kadar büyük olmadığı; çevreye bazı amaçlarla rDNA salıvmeye geçilince risklerin artacağı; yeni teknolojiye bağlanan umutların boşa çıkmayacağının anlaşılmaya başladığı belirtiliyordu.

✱ 1985 yılında Brookings Enstitüsü'nce düzenlenen sempozyumun bildirilerini derleyen, Sandra Panem (der.), **Bio-technology: Implications for Public Policy**, (Washington, 1985, The Brookings Institution, 99 s.) adlı yapıt, bu sempozyumda da

benzeri görüşlerin ileri sürüldüğünü; kor-
kulan tehlikelerin doğmadığını (yenileri-
nin doğduğunu), RAC rehber ilkelerinin
gevşetildiğini, daha da gevşetilmesinin ge-
rektiğini; o zamana kadar gerçekleştirile-
memiş olan federal çapta bir (yasal) dü-
zenlemeye gidilmesinin zamanının geldiği-
ni ve rDNA'nın ve genel olarak biyotekno-
lojinin yarattığı sorunlar ve olanaklar üze-
rinde durulduğunu gösteriyor; ilk rDNA
ürünlerinin (1985'te) pazarda görüldüğü
belirtiliyor; gene aynı yıl ilk onaylı «gene-
tik tedavinin) başlayacağı bildiriliyor. Ko-
nunun uluslararası sorunlarına değinil-
mediği belirtilip, uluslararası çapta düzen-
lemelere duyulan gereksinimden söz edi-
liyor.

✱ 1986 yılındaki pek çeşitli yayın or-
ganlarında da biyoteknolojideki gelişme-
lerle ilgili, örneğin virüsleri öldüren zengin
proteinli marul, farelere sokuşturulan on
beş günde farenin kan üretimini yüzde el-
li artıran gen gibi birçok gelişmenin ha-
berini görüyoruz.

«Biyoteknolojik devrim»e uzanan olay-
ların kronolojik gelişmesi kabaca ve kısaca
böyle. Şimdi ilgili gelişmelerin etkilerini,
yarattığı olanakları ve sorunları, ilerisi için
yaratabileceği umutları ve tehlikeleri; kı-
saca, biyoteknolojinin toplumsal yapının
çeşitli boyutlarındaki uzantılarının neler
olabileceğini sistematik olarak ele almanın
zamanıdır.

Bilimsel Uzantıları

Maddenin en küçük «birim»inin atom
olduğunun anlaşılması, giderek elektron
sayılarına göre atom ağırlıklarının saptan-
ması nasıl kimyayı «sayısal» bir bilime dö-
nüştürüp önüne uçsuz bucaksız gelişme
ufukları açmış, elementleri birbirlerine
dönüştürme olanakları yaratmışsa; biyo-

kimyanın birimi olan DNA'nın bulunması
da, bu alandaki bilimsel gelişmelere yeni
ufuklar açmış bulunuyor.

Atomun 1938'de Hahn ve Strassmann
tarafından parçalanması, nasıl nükleer sa-
vaş gibi büyük tehlikeler yanı sıra, atomal-
tı fiziğinin gelişmesine varacak kapıları
açmışsa, DNA'nın parçalanması ve sonra
parçaların birleştirilerek rDNA yapılması
da, büyük tehlikeler yanı sıra, bilimsel ve
teknolojik gelişmeler yolunda büyük umut-
lar yaratmış bulunmaktadır.

Daha önce genler DNA'dan koparılıp
tek tek incelenemediği için, Pandora'nın
sandığı kilitliydi. Bir durumu bir başka
benzetmeyle şöyle açıklar: Daha önce, bin-
lercesi birarada bulunan genlerin, her biri-
nin işlevini tek tek anlamak, bir anda mil-
yonlarca insanın konuştuğu Paris'in üze-
rinde doldurulmuş banttan Fransızca öğ-
renmeye benziyordu (26). Bu güçlük aşılmış,
tek tek Parislilerin konuşmalarından
Fransızca öğrenmeye benzer biçimde,
rDNA yöntemleriyle, genlerin ötekilerden
yalıtlanıp, işlevlerinin tek tek araştırılma-
sı olanağı yaratılmıştır. Şimdi bilim adam-
larını, insanın ve öteki canlıların genetik
dünyalarını keşfedip, her bir türün «gen
haritası»nı çıkarmak gibi büyük bir iş bek-
liyor (27).

Canlıların gen haritaları çıkarıldıkça,
evrim kuramı ve canlıların gelişmesinin
ayrıntıları (örneğin erkek dişi cinslerinin
farklaşması) netlik kazanacak ve örneğin
insanın genlerinin (King ve Wilson,
1975'te ileri sürüldüğü gibi) şempanzele-
rinkiyle % 99 ortak olup olmadığı ortaya
çıkartılabilecek.

Rekombinant DNA çalışmalarıyla, ya-
lıtlama koşulları içinde makrokozmoz ve
mikrokozmoz çevrelerinin gen üzerindeki
etkileri, yani mutasyonun sırları açıklık ka-
zanacak. Bu bilimsel buluşun, doğa - çevre
(nature - nurture) ebedi tartışmasına

da bir son verecek ideolojik uzantıları olabilecek.

Biyoteknoloji araştırmaları, biyolojinin, her bir hücrede o canlının tüm genleri bulunduğu halde, neden karaciğerde ilgili birkaç genin aktif olup, ötekilerin uyudukları, ya da bastırıldıkları gibi bazı temel sorunlarını da elbet çözecek (28).

Genlerin çevreyle etkileşimlerinin «yasallıkları»nın ortaya konusu, bilimde nedensellik kavramını durulaştırıp, felsefedeki zorunluluk - özgürlük - belirsizlik tartışmalarına da açıklık getirebilecek.

Rekombinant DNA öncülüğündeki biyoteknoloji araştırmalarının, yarattığı bilimsel olanaklar yanı sıra, doğurduğu bilimsel sorunlara da değinmek gerek. Biyoteknoloji araştırmalarında bugün, sunduğu ticaret olanakları nedeniyle (Amerika'da ve Avrupa'da) başı özel şirketler çekmeye başlamıştır. Ve özel şirketler üniversitelerin yetişmiş elemanlarını kendilerine çekmekte. Bu durumun, üniversitelerde buluşları besleyen temel bilim çalışmalarını (basic research) kurutabileceği; endüstrinin sır saklama eğiliminin, akademik kurumlardaki özgür bilgi alışverişini yokede-bileceği; üniversitelerde çalışırken bu alanda endüstriye danışmanlık yapan öğretim üyelerinin akademik kurumlarda «ikilik» yaratabileceği; gerçek adına araştırma yerine, kâr amaçlı çalışmalara yöneline-bileceği; sonuçta biyoteknolojinin (yoksul ülkelerin sıtmasına aşı yerine, zenginlerin şeker hastalığına ensülin sağlama gibi) insanlığın tümünün ya da çoğunluğunun yararından çok, bir azlığın yararına geliştirilmesine yolaçabileceği tasalarını doğurmuş bulunuyor. Bu noktada biyoteknolojinin teknolojik uzantılarına geçebiliriz.

Teknolojik Uzantıları

Biyoteknolojinin neden bir teknolojik

devrim yaratabileceğini daha önce anlatmıştım. Konu ilerledikçe bu niteliğinin açıklık kazanacağını sanıyorum, bundan sonra anlatılacaklarla bu olasılığın daha iyi kavranacağına inanıyorum. Burad ABD Tennessee eyaletinin, ABD Temsilciler Meclisi'ndeki temsilcisi ve Temsilciler Meclisi İzleme ve Soruştırma Altkomisyonu Başkanı Albert Gore, Jr.'nin biyoteknolojinin dünyamızı nükleer güç dışında herhangi bir etmenden daha fazla biçimlendirme gizli-gücü var» (29) sözünü savımı destekleyen bir kanıt olarak sunacağım. Öteki kanıt ülkemizden. Biyoteknolojinin önemi ülkemizde ilgili bazı kişi ve kurumlarca kavranma yolunda. Örneğın Tubitak, bir «Biyoteknoloji İhtisas Komitesi» kurmuştur. Komite önce biyoteknoloji konusunda yoğun bir eğitim seferberliğine girişilmesini istemiş; tarım, enerji, sağlık ve endüstri alanlarında biyoteknoloji araştırmalarına başlanmasını ve bir «Ulusal Biyoteknoloji Araştırma Merkezi» kurulmasını öğütlemiştir. Komitenin öğütlerine uygun olarak, Gebze'de bir genetik mühendisliği birimi açılmış ve Tubitak geçtiğimiz yıl, verdiği doktora burslarını (eskiden olduğu gibi çeşitli konularda değil) hepsini gen teknolojisi üzerine çalışma yapma koşuluyla dağıtmıştır (30)

Biyoteknoloji devriminin yaratabileceği teknolojilerin niteliği üzerine de birkaç söz söylemek isterim. Atomun (1938'de) parçalanmasının, nükleer savaş teknolojisi ve nükleer santraller gibi savaş teknolojisinden beslenen teknolojileri yaratmasından farklı olarak, DNA'nın (1973'te) parçalanmasının, barışçı (biyomedikal araştırmalar dizisinin bir ürünü olarak «barış teknolojisi» denebilecek bir nitelik taşıyacak ve (savaşçı amaçlarla kullanılması olasılığı da bulunmakla birlikte) daha çok barışçı kullanımları ağır basacak bir teknolojik devrim yaratabileceği söylenebilir.

Biyoteknoloji, çeşitli dallarında olmak üzere tıp, enerji, kimya, tarım, çevre koruma, gıda endüstrisi alanlarında «Ekonomik Uzantıları» başlığı altında değineceğim yeni ve güçlü teknolojik olanaklar sunmaktadır. Teknoloji bir «altyapı» kurumu sayılırsa, onun üstyapılarda, toplumsal, siyasal, hukuksal, ideolojik - felsefi düzeylerde doğurabileceği etkileri de olacaktır, ki bunları ileride ele alacağım.

Ekonomik Uzantıları

Biyoteknoloji, özellikle de rDNA araştırmaları, üniversitelerde yürütülürken, pazarlanabilir ürünler sunabileceğinin anlaşılması, üniversite kampüsünün duvarlarının zorlanıp, işin ticaretini yapmak isteyen özel şirketlerin kurulmasına, eski şirketlerin alana elatmalarına yolaçtı. Kısacası, biyoteknoloji ticarileşmeye, endüstrileşmeye, «mallaşmaya» başladı.

Kurulan şirketlerin sayısı (1982'de) 200'e ulaştı. Bunların en büyüğü ve en parlak görüneni Genentech, Kaliforniya Üniversitesi'nden Dr. Herbert Boyer ile Stanford Üniversitesi'nden Stanley Cohen'in ortak çalışmalarında yabancı bir DNA'yı bir mikroorganizmaya (1973'te) aktarıp, orada işlevini gösterip ilgili proteini sentezlediğini görmeleri başarısının etkisiyle, bu yöntemle çok önemli biyolojik maddelerini üretilip satılabileceği umudu üzerine (1976 yılında) Robert Swanson ve Herbert Boyer tarafından kuruldu. Şirket 1977'de bir beyin hormonu olan «somatostatin'i üretti. Bunu 1978'de «insülin'i sentezlemesi izledi; ki bu malın 400 milyon dolar çapında bir pazarının olabileceği hesaplanıyor. 1979'da «insan büyüme hormonu»nu, 1980'de «interferon'u ürettiler. Interferon rDNA yönteminden önce, doku kültürü yoluyla, tıpta kullanılamayacak kadar az ve bir poundu = 454 gramı 22 milyar dolara varacak

kadar pahalıya üretiliyordu. Interferonu sentezlediğini bildirmesinin ardından Genentech, tanesi 35 dolar üzerinden 1.750.000 hisse senedi çıkardı. O gün Wall Street'te heyecanlı anlar yaşandı. Senetlerin değeri 89 dolara dek yükseldi (ama daha sonra, ürünlerinin pazara sürülmesi gecikince düşecekti). Şirket ayrıca 7.500.000 hisseyi ortakları arasında bölüştü: H Boyer 925 000 hisse senedinin sahibi oldu. Bunun ABD gibi bir ülkede, öteki akademisyenler üzerinde yapabileceği etkileri bir düşünün. (31) Genentech (1981'de) daha hiç bir ürünü için ruhsat alıp pazara çıkabilmiş olmadığı halde, 70'i doktoralı 350 kadar kurmay elemanı bulunan, araştırma ve geliştirmeye o yıl 17 milyon dolar ayırabilen, kapitali 100 milyon doları çok aşan bir şirket durumuna gelmiş bulunuyordu 1985'te insülini pazarlama izni alabildi.

Cetus 1971'de (daha rDNA bulunmadan önce) kurulmuş. 1980'de Genentech'den sonra rDNA araştırmalarında ikinci büyük şirket durumuna gelip, aktifi (1981 bilançosunda) 125 milyon dolara ulaştı; kârı ise, o tarihte (Genentech'inki gibi) çok az idi.

Biogen şirketinin ABD Cambridge (Mass.) kentinde ve İsviçre'de laboratuvarları vardır; 1982 yılında, 50'si doktoralı 150 dolayında kurmay eleman çalıştırmaktaydı ve 65 milyon dolarlık bir kapitale sahipti.

Washington'daki Genex şirketinin 55'i doktoralı 220 çalışanı vardır; bu rDNA şirketine Monsanto, Emerson Electric, Kopper Company gibi dev şirketler para yatırmışlardır.

Sözünü ettiğimiz bu büyük rDNA şirketlerine ve (örneğin Amgen gibi) ötekilerine, bu şirketler yanı sıra, Eli Lilly gibi yerleşik ilaç şirketleri, Allied Corporation, American Cynamid, Rohm and Haas gibi ünlü şirketler, Dow Chemical gibi kimya

şirketleri, Philips Petroleum, Standart Oil of California, Standart Oil of Indiana gibi petrol ve petrokimya şirketleri yatırımlarında bulunmuşlardır. Birçok şirket de kendi rDNA şubelerini kurmuştu. İlaç şirketleri yanı sıra, tarım, petrol, petrokimya şirketlerinin alana yatırım yapmaları, hem kimya hem petrokimya alanında rDNA ürünlerinin geleneksel ürünlerin yerini alabilmesi olasılığıyla, hem de petrolün tükenmesi durumunda rDNA yöntemleriyle yeni enerji kaynakları yaratılabilmesi umuduyla ilgilidir. Bu alanlarda ve tarım alanında biyoteknolojinin yerine, ileride değineceğim.

Başı çeken Amerikan şirketlerinden başka, Amerikan şirketleriyle ortaklık kurran ve kurmayan Japon şirketleri, ABD şirketlerinin denizaşırı şubeleri, Batı Almanya'da gen teknolojisiyle uğraşan 16 şirket, Avrupa Ekonomik Topluluğu ülkelerinde (1982'de) toplam 12 büyük rDNA şirketi vardır. Dünyanın yüz kadar yerinde rDNA teknolojisinin kullanıldığı bilinmektedir. Bunlara sperm bankalarını ve dünyanın birçok yerinde özel ve kamu kliniklerinde, çok pahalıya patlayan tüp bebek ve yapay döllenme çalışmalarını ekleyin. Yalnızca antibiyotik alanında, rDNA ürünlerinin önemli bir pay koparabileceği 100 milyar dolarlık bir dünya pazarının bulunduğunu; rDNA'nın büyük bir rol oynayabileceği enerji endüstrisini, çevre koruma etkinliklerini katın; sonra rDNA'nın petrolden protein üretmeye, bitkilere nitrojeni (gübre yerine) havadan kapacak gen soğuşturma olanakları ile melez bitki ve hayvan yetiştirmeye dek öteki çeşitli olanaklarıyla tarım endüstrisini ekleyin; yeni teknolojinin yirmibirinci yüzyılın başında sahip olabileceği ekonomik önemin büyüklüğü gözlerinizin önünde canlanacaktır. Pazar araştırmalarında, 2000 yılında biyoteknoloji ürünlerinin 3 milyar ile 100 milyar dolar arasında değişen bir dünya pazarına

sahip olabileceği yönünde projeksiyonlar yapılmıştır (32). Özel şirketler her yıl biyoteknoloji araştırmalarına 200 milyon dolar dolaylarında bir destekte bulunuyorlar; ABD hükümetinin destekleri ise bunun 25 katını buluyor (33).

Tıpta, Koruyucu Hekimlikte ve Eczacılıkta rDNA yöntemleriyle şeker hastaları için insülin, beyin hormonu olup çocuklarda büyümeyi denetleyen somatostatin, virüslerin çoğalmasını önleyen interferon, sığırgiller, domuzgiller ve insan büyüme hormonları, hemofiliye karşı «faktör VIII» adı verilen organik madde gibi hormonlar üretilmiştir ve daha birçok hormonun üretilmesine kesin gözüyle bakılmaktadır. Rekombinant DNA tekniğiyle hormon üretmenin önemi, somatostatinin binlerce koyunun beyninden elde edilirken, bu yöntemle bir iki litre E coli süspansiyonundan aynı miktarın sağlanabildiğini; yalnız ABD gereksinimi için 80 milyon sığır ve domuz pankreasından elde edilen insülinin çok daha kolay ve ucuza elde edilebileceğini ve yüz litre mayalandırıcı kullanılarak, tek bir üretim işlemiyle 225.000 dozluk gama interferonunun üretilbildiği öğrenilince daha iyi kavranılacaktır (34).

Bu teknolojiyle üretilcek («monoklonal antikorlar» denen) antikorlardan ve interferon gibi sitokinlerden, bağışıklık bilim alanında, hastalıklarla savaşmada kanımızdaki antikorları destekleyerek, yararlar sağlamaları beklenmektedir. Çoğu «bayıltılmış» mikrop sokma tekniğine dayanan geleneksel aşılar göre çok daha risksiz araçlar olan monoklonal antikorların, aşılarda yerini alması olasıdır. Ayrıca rDNA yöntemleriyle aşı üretme olanağı da vardır. Bir rDNA şirketi, ABD Tarım Bakanlığı ile ortak bir çalışma sonucunda sığırlarda görülen aft humması hastalığına karşı şimdiden bir aşı geliştirmiş durumdadır (35). Sıtma vb. hastalıklar için aşı

çalışmaları (pek hızlı olmamakla birlikte) yürütülmektedir. Antibiyotikler, rDNA ürünleri için uçsuz bucaksız bir üretim alanı oluşturmaktadır. Geleneksel tıpta kullanılan, örneğin diş ağrısını hafifletmek için alındığında tüm bedeni uyuşturabilen «zehirli mermiler» denebilecek hapların yerine, biyoteknolojinin ürünü olan, ilgili dokudaki maddelerle birleşince, yalnız orada çözülüp etkisini yalnız hastalıklı dokuda gösteren «sihirli mermiler» denen ilaçlar adaydır.

Kan nakli (gibi riskli bir işlem yerine) kan ürünlerinin klonlanmasıyla, kan kaybında hastanın bu toksinsiz maddelerle desteklenmesi olanağı vardır. Gerçekten bazı yayın organlarında farelere kan üretimini on beş günde yüzde elli oranında artıran bir genin başarıya sokulduğunu okurken; gen mühendisliğinin, San Francisco'daki üç büyük gen firmasının işbirliğiyle, bir dizi gen sokuşturma işlemi sonucunda 2332 aminoasitten oluşan bir protein olan faktör VIII gibi son derece karmaşık bir organik maddeyi yapay olarak üretebilme gücüne sahip olduğunu öğreniyoruz (36).

Genetik kökenli oldukları ortaya konan hastalıkların sayısı iki bini bulmuştur. Bunların bazıları biyoteknoloji yöntemleriyle bulunmuştur, bazıları bu yöntemlerle (hatta doğumdan önce) teşhis edilebilmektedir. Çocuğun cinsiyeti de doğumdan çok önce anlaşılabilecektir (37). Üreme hücrelerine girilemediğinden bugün için insanlarda genetik hastalıkların iyileştirilmesi söz konusu değilse de, ileride bunun da başarılabilceği söylenmektedir.

Kanser araştırmalarında en büyük ümit interferonlara ve bulunabilecek öteki rDNA ürünlerine bağlanmıştır. Biyoteknoloji yöntemleriyle dünyaya getirilen tıp bebeklerin, sperm bankalarının yardımıyla çocuk sahibi olmanın sözünü daha önce

etmiştim. Bunlara, ananın ve babanın tohum hücrelerinin tüpte birleştirilmesiyle oluşan zigotun bir «kiralık rahme» yerleştirilmesi uygulamasını da eklemeliyiz. İnsan klonlama ise, bazı yazarlara göre (açıklanmadan) gerçekleştirildi; bazı yazarlara göre on, bazılarına göre yirmi otuz yılda gerçekleşebilecek; bazılarınca hiç bir zaman başarılamayacak bir girişim olarak görülmektedir. (38)

Tarımda ve Hayvancılıkta daha önce de belirtildiği gibi, biyoteknoloji yöntemleri öteden beri kullanılmaktadır. Ama rDNA ve öteki çağdaş yöntemlerle, ilgili araştırmalar büyük bir hız kazanmış ve tarımda verimliliği şaşılabilecek derecelerde artıracak bulgular elde edilmeye başlanmıştır. Gerçekten, «kiralık rahim», doku kültürü ile bitki yetiştirme, klonlama yoluyla tohum ıslah ve geliştirme öteden beri kullanılmaktadır. Ama bugün çok daha ileri hedeflere yönelinmiş olup, sığır ve koyun gibi hayvanların klonlanması yolunda çalışmalar yapılıyor, büyüme hormonunu sentezleyen genler bakterilere sokulup klonlanarak, daha iri hayvanların yetiştirilmesine çalışılıyor.

Bugünden tarımı yapılan buğday - çavdar melezi (triticale), (39) «Afrika eti» olarak nitelenen zengin proteinli mısır türü yanı sıra, soya-mısır melezi ve öteki melez bitkilerin üretilmesi düşünülüyor. (40) Suya, susuzluğa, tuza dayanıklı bitkiler, nitrojeni (bitkiye sokuşturulan genlerle) havadan kaparak gübre gereksinimini azaltacak ya da tümüyle ortadan kaldıracak türler türetme olanak içine girmiş bulunuyor. Fotosentezin etkililiğini artıracak yollar aranıyor. Bugünkü biyoteknoloji yöntemleriyle bile, ağaçta yetişen meyveleri toprakta, toprakta yetişen sebzeleri ağaçta yetiştirme olanağı (ve gerçekleştirilen örnekleri) var.

Kimya ve Petrokimya Alanında biyo-

teknolojiden, ucuz petrol hammaddesinden petrokimya maddelerinin sentezlenmesinden önceki yıllarda bazı ürünlerin üretilmesinde yararlanılıyordu. Petrol fiyatlarının yükselmesiyle eski yöntemler yeniden «ekonomik» görünmeye başladığı gibi petrolün azalması ve tükenmesi, ister istemez, kömür, odun yanı sıra, rDNA yöntemlerine başvurulmasını gerektirecek. Ve biyoteknoloji kimya ve eski petrokimya alanına çok daha büyük bir ağırlıkla yeniden girecek. Kimya, petrokimya ve petrol şirketlerinin rDNA araştırmalarına ilgi göstermelerinin nedeninin bu olduğunu daha önce belirtmiştim. Kimya ve petrokimya alanında, örneğin mikroorganizmaların pek sevdiği glikoz, bu canlılarca yüzlerce değişik bileşiğe (örneğin endüstri alkoli etanole) dönüştürülebilecektir. Mikroorganizmalarla fermentasyon (maya'landırma) organik kimyanın neolitik çağlardan beri bilinen bu yolu, biyoteknoloji devrimiyle, nesneleri dönüştürmede «sihirselsel» olanaklara kavuşan bir araç niteliğine yükselecek.

Enerji Alanında petrolün azalması, fiyatının yükselmesi, kömürün ve petrolün çevre kirlenmesine yolaçmaları karşısında, biyoteknolojiden ve rDNA'dan yardım umuluyor. Bu yolda, güneş enerjisinden daha etkili biçimde yararlanan (daha büyük bir hızla büyüyen) bitki ve ağaç türlerinin yetiştirilmesi, odunu ve benzeri bitkisel maddeleri «yerken» enerji açığa çıkaran ve fakat kül türünden hiç bir artık bırakmayan «temiz» enerji kaynakları yaratılması düşünülüyor. Çeşitli şekerleri alkole dönüştürme yoluyla yeni yakıt kaynakları geliştirmek için başvurulmuş «biyoteknolojik araştırmalar» dünyanın dört bir köşesinde sürüyor.

Gıda Endüstrisinde yiyecek işlemede kullanılan birçok kimyasal maddenin yerine biyokimyasal maddelerin konması, mikroorganizmaların bunun için «işe koşulma-

sı» bekleniyor. Bu iş, yiyeceklerle ilgili çeşitli «mayalanma» işlemlerinde görüldüğü gibi, zaten mikroorganizmaların yabancıları olmadıkları bir çalışma. Ama petrolden protein üretme, yenemeyen biyolojik kitleleri (biomas) örneğin sellülozu yenebilecek besinlere dönüştürme, gerçekten insanların gözünü kamaştıracak bir biyoteknoloji zaferi olacak. Bitkisel proteinleri hayvansal proteinlere (esansiyel aminoasitlere) dönüştürecek biyoteknolojik teknikler, dünyamızın açlık ve beslenme sorunlarını çözebilecek.

Çevre Korumada denize dökülen petrol artıklarını «yiyen» bakteri türleri bulunmuştur. Denizleri ve karaları kirleten benzeri artıkları yok edebilecek mikroorganizmaların da türetililebileceğine inanılıyor. Ayrıca biyoteknolojiden ve rDNA'dan çevreyi kirleten ilaç, gübre vb. kimyasal maddeler yerine, çevreyle uyum içinde olacak biyolojik maddeler seçeneğini sunması, plastik torbaları yiyecek maddelerin geliştirilmesi bekleniyor. Ne var ki bu araçların çevreyi fizik ve kimyasal olarak temizlerken, biyokimyasal olarak kirlitmelerinden, bitki, hayvan ve insan sağlığını tehlikeye sokmalarından korkuluyor; ki bunlara «Biyoteknolojinin Riskleri» başlığı altında değineceğim.

Toplumsal Boyutları

Biyoteknoloji ve rDNA tekniklerinin, aile ve soyağacı gibi toplumsal kurumları ve kavramları tehdit edebileceği, ABD Başkanı'nın kurduğu, sözünü ettiğim komisyonun raporunda da belirtilmektedir. (41) Gerçekten, sperm bankasından alınan spermle çocuk sahibi olan ailede baba kimdir? çocuğun ebeveyni nasıl saptanıp, soyağacı nasıl düzenlenecektir? Aile üyesi ilişkiler nasıl bir biçim alacaktır?

Öte yandan çocuğun cinsiyetinin do-

ğumdan çok önceden saptanabilmesi, aileye istemediği cinsten bebeği düşürme olanağı sağlayarak, nüfustaki kadın erkek oranlarını bozabilecek midir? «Kiralık rahim» yoluyla çocuk sahibi olma olanağına sahip olan erkekler ve kadınlar evlilik kurumuna karşı nasıl bir tutum takınacaklardır? Kişilerin genetik yapılarını saptama olanağı doğarsa, evlilik kararları, genetik yapıların uygunluğunu ve eşdeğerliğini araştırıp bildirebilecek bilgisayarlara mı bırakılacaktır? (42) Kişiler, genetik yapılarını bildikleri öteki kişilere karşı eşitlikçi tutumlarını sürdürebilecekler mi?

Genetik hastalıkların taranması ve azaltılması, toplumun yapısında bazı değişikliklere yolaçabilecek midir? Biyoteknolojinin risklerini incelerken göreceğimiz gibi, biyolojik silahların (örneğin kısırleştirici rDNA'nın) etkin gruplara yöneltilebilmesi, toplumlarda ne gibi olaylara neden olabilecektir? Ve bugün uzak bir olasılık olarak görünmekle birlikte, insan klonlama gerçekleştirilebilirse, bu toplumun yapısında bugünden düşünemeyeceğimiz nitelikte ne gibi değişiklikler getirecektir?

Siyasal Uzantıları

Biyoteknolojinin, ona karar veren ve onu uygulayan çevrelerin eline büyük bir güç vereceği yadsınmaz. Ve Başkanlık komisyonunun raporunda (Splicing Life, s. 15'te) C.S. Lewis'in *The Abolition of Man* adlı yapıtından aktarıldığı gibi, «insanın eline geçirdiği her yeni güç, aynı zamanda insanın üzerinde kullanılabilecek bir güç» ise, bu gücün siyasal boyutları da olacaktır. Robert H. Blank'ın, *The Political Implications of Human Genetic Technology* (Boulder, Colorado, 1981) s. 4'te belirttiği gibi, teknolojik gelişmeler onun sağlayacağı olanaklardan kimlerin yararlanacağı,

getireceği yükleri kimlerin çekeceği [zararlarının kimlere yükleneceği — a.ş.] yolunda siyasal sorunlar yaratacağına göre, biyoteknoloji de bu tür siyasal sonuçlar doğurabilecektir. Her yeni teknoloji yeni siyasal sorunlar yaratıyorsa, devrimci teknolojiler (teknolojik devrimler) devrimci siyasal sonuçlar yaratabilecek demektir. Öte yandan biyoteknolojinin devletin denetiminde, kullanımında ya da tekelinde olması seçeneklerine göre yaratabileceği siyasal sonuçlar da değişecektir. Bu teknolojinin savaş teknolojisine dönüştürülüp, azınlıklara ya da öteki uluslara karşı kullanılabilmesi de siyasal boyutları olan bir sorundur. Ayrıca, rDNA bulgularının ideolojik düşüncelere etkisinin de siyasal uzantıları olacaktır. Toplumun çeşitli kesimleri bu teknolojinin geliştirilmesi yada geliştirilmemesi, o ya da bu yönde geliştirilmesi yolunda toplumsal ve siyasal güçlerini kullanacaklardır. Örneğin din adamı'arıyla bilim adamlarının, özel sektörle üniversitelerin çabaları farklı yönlerde olabilecektir. İnsanın geleceğini biçimlendirebilecek böyle önemli bir teknolojinin uygulanmasıyla ilgili kararlar, ne yalnızca uzmanlara ne de yöneticilere bırakılamayacak önem ve niteliktedir. Birçok yazar bu kararların alınmasında çok daha geniş siyasal katılma düzeneklerinin geliştirilmesini önermektedir. Yoksa biyoteknoloji teknokrasi tehlikesini artırabilecektir.

Hukuksal Uzantıları

Biyoteknoloji, «yeni yaşam biçimleri» ne patent hakları, rDNA ve öteki biyoteknoloji yöntemlerinin yasal düzenlenmeleri, uluslararası düzenlemeler gibi hukuksal sorunlar da yaratmış bulunmaktadır. Genetik hastalık taramaları, bunun sonucunda hastalıklı ya da taşıyıcı kişilere yapılacak işlem; tarama doğum öncesi ise, bebe-

gin yaşayıp yaşamamasına karar vermede, anababanın, toplumun ve siyasal iktidarın hak, özgürlük ve yetkileri, toplumsal ve siyasal olduğu kadar hukuksal «sorunlar yu- mağı» yaratacaktır.

Öte yandan «kiralık rahim»den doğan, bankadan alınan spermle oluşan çocuğun babası sperm sahibi, annesi yumurtasını veren kadın mı, yoksa çocuğu rahminde büyütüp doğuran kadın mıdır? 1985 yılının başında New Jersey'de çıkan olayda görüldüğü gibi, kiralık anne sözleşmeyi bozup parayı almak istemez, çocuğa sahip çıkarsa ne olacak? (43)

Biyoteknolojinin doğurabileceği hukuksal sorunlara güzel bir örnek, hukuksal insan ve ölüm tanımlarının değişmesinde ortaya çıkmıştır. Daha önce bir insanın öldüğüne karar verilmesinde «bedenin asal işlevlerini yitirmesi» ölçütü kullanılırken, bir kimsenin yaşadığına ya da öldüğüne karar vermede, «düşünse yaşam», «toplumsal yaşam» ölçütlerine geçilmiştir. Örneğin Kaliforniya eyaletinde önerilen «yaşayan irade» ölçütü, genetik tarama ile iyileşemez bir hastalıkla doğacağı anlaşılan çocuğu düşürmede, geri zekâlı olarak doğmuş çocuklar hakkında yaşamaması (oytanazi) kararı verebilme amacını taşımaktadır. (44)

İdeolojik ve Felsefi Uzantıları

Genetik biliminde yirminci yüzyılın birinci yarısından sonra görülen gelişmeler, ondan felsefi sonuçlar çıkarmada acele eden çevrelerce, «genetik determinizm», «özgecilik geni», «saldırganlık geni», «genetik ahlak» ve «genetik felsefe» gibi kavramlarıyla, «yeni sağ» adını taşıyan ideolojiye su taşıyan bir sözde bilim olan «sosyobi-yoloji» yoluyla, sağcı, ırkçı yeni dünya görüşlerine ve düşüncelere yolaçtı. (45) Yirminci yüzyılın ikinci yarısında, genetikte

görülen, rDNA tekniklerine yolaçan yeni gelişmeler, örneğin «saldırganlık geni» gibi bir genin bulunup bulunmadığını gösterebilir; genetik determinizmin derecesini ortaya koyabilir. Böylece var olan ideolojileri ve felsefeleri etkileyebilir, yeni ideolojilere ve felsefelere yolaçabilir. rDNA'nın gelişmesi «insan iradesinin belirleyiciliği» düşüncesini besleyebilir.

Gerçekten, genetik malzeme olarak RNA'yı kullanan birkaç virüs türü dışında, en ilkelinden en gelişmişine tüm canlıların «özünün» ve kalıtsal «biriminin» DNA olması, yaşamın birlik ve bütünlüğü görüşüne dayanan felsefi düşüncelere yolaçabilir; daha önce var olan (Budizm, panteizm gibi) düşüncelere destek sağlayabilir. Daha önceki, insanın balıktan, hayvanın sudan, cinin dumansız alevden yaratıldığı gibi inançları zayıflatabilir.

İrklar arası genetik farklılıkların ve ortaklıkların «somut» ve «sayısal» olarak ortaya konması, ırkçı, hümanist, enternasyonalist ideolojileri farklı biçimlerde etkilemekten geri kalmayacaktır. Belki de insanı «sosyalleştirme» ve «yetkinleştirme» yolunda, din, ahlak, ideolojinin yerini «genetik manipülasyon» alacaktır.

Rekombinant DNA araştırmalarının dinsel çevreleri rahatsız ettiği, kiliseler ve havralar birlikleri sekreterlerinin sözünü ettiğim, ABD Başkan'ına ortak mektuplarından anlaşılmaktadır. Papa II. Jean Paul de, önce bu araştırmaların «doğal hukuka» [!] aykırı olduğunu söylemiş, gidişi durduramayacağını anlayınca, Papalık Bilimler Akademisi'nin biyoteknoloji deneylerini yürüten heyeti kabul ettiğinde, «sizin gibi insan kişisine derin saygısı olan bilim adamlarınca yürütülen deneylerden endişe duymam için ortada hiç bir neden yok; çünkü bu araştırmaların insanın genel iyiliğine katkıda bulunacağına eminim» demek durumunda kalmıştır. Ama «öte yan-

dan insan embriyosu üzerindeki deneysel manuplasyonları... resmen lanetlerim» demekten geri kalmamıştır. (46)

«Yaratıcı güç»ün kaynağının, hücre içinde ve canlıların evriminin gittikçe yalınlaşan geçmişinde aranması gerektiğini gösteren bilimsel bulguların, dinsel düşünce ve inançlar üzerinde etkiler yaratacağı kesin. Bu etkiler, sözde bilimsel «bilimsel yaradılış» kuramlarının sunulması gibi kaçamaklar kadar, Darwinciliği yaduma, dinsel «yeniden canlanma» biçiminde tepkiler de yaratabilir. Ya da Katolik filozof Robert T. Francouer'in yaptığı gibi, bu gelişmeleri «dinin içine alma» çabası biçimine girebilir. Gerçekten Francouer, Kutsal Kitap'ta insanın «Tanrı suretilde» yaratıldığının söylenmesi, insanın Tanrı gibi bir yaratıcı olduğunun belirtilmesidir; ve insanın Tanrı tarafından kendisine verilen yaratıcılık görevini yerine getirerek, geleceğin insanını yaratmaya girişmesinden ürpermemek gerek demeye varan düşünceler geliştirmiş bulunmaktadır. (47)

Rekombinant DNA ile «yeni yaşam biçimleri»nin geliştirilmesi, yaratan - yaratılan kavramları arasındaki gizliyi silikleştirecektir. İnsan, doğadaki kimliğini ve rolünü yeniden tanımlama durumunda kalabilecektir. Kendi yazgısını (geleceğini) biçimlendirme olanağını ele geçiren insanın omuzlarına ağır bir yük ve sorumluluk yüklenmiş olacaktır. İnsanın omuzlarına şimdiden, doğaya, öteki canlılara, doğacak çocuklara, gelecek kuşaklara karışıp karışmama, hangi yollarla ve ne ölçüde karışma gibi bir sürü etik sorunla ilgili sorumluluklar yüklenmiş bulunmaktadır.

Biyoteknolojinin olanaklarından öjenik alanıda yararlanma konusunda, bazı genetikçilerin görüşleri «ilginçtir». Ünlü genetikçi Herman J. Muller, genetiğin insanın niteliklerini geliştirmesi (pozitif öjenik) yolunda kullanılması görüşündeydi.

Kadınlara «üstün genler» ile yapay döllenme yolunda «tohum seçme» hakkının tanınmasını istemişti. Spermeleri kullanılacak kişilerle ilgili ilk listesine Lenin'i de koymuşken, soğuk savaş sırasında onu listeden çıkarmıştı. Nobel-Ödüllü genetikçi bilim adamı Joshua Lederberg, üstün insan nitelikleri saptanabilirse, doğal döllenmenin rastlantısal rekombinasyonlarının riskleri yerine, üstün nitelikli insanların kolonlanarak kopya edilmesini savunmuştur. Bir başka Nobel Ödüllü sahibi genetikçi Linus Pauling, evlilikten önce, zorunlu olarak, adayların özürü genler testinden geçirilmelerini istemiştir. DNA'nın yapısının bulucuları olan Crick ve Watson, yeni doğan çocuklara genetik testi uygulanıp, testi geçemeyenlere yaşam hakkı verilmemesini savundular. (48) Bu yolda, Nobel Ödüllü bir genetikçi spermelerini sperm bankasına verecek kadar işi «eylem»e dönebilemektedir (Nobel Sperm Bankası adını ona borçludur). Kuşkusuz bu tür genetik karışmalara karşı olan genetikçiler de var ve belki çoğunluktalar. Ama bu örnekler, ilgili kararların bu «ilgililere» bırakılmaması gerektiğini göstermektedir.

İnsanları klonlama olanak içine girdiğinde, bunun, genetik programlı emekçi orduları ve bir efendiler (ya da yöneticiler) kastı yaratma, veya üretimi bakterilerin sırtına yükleyip eşitlikçi bir toplum oluşturma vb. seçenekler çevresinde dönecek çok büyük çaplı ekonomik, toplumsal, siyasal uzantıları kadar, çok büyük felsefi sorunlar yaratması beklenebilir: Klonlanan insan ne ölçüde özgür sayılır, klonlanmayan insan ne ölçüde özgür? Klonlanan insanlar birer araç mı amaç mı sayılacaklar? Bir insanın deri hücrelerinden «bin» insanın klonlanması durumunda, «ben» ve «biz» kavramları ne gibi değişiklikler geçirecek? Yaşlanan insandan alınan hücre çekirdekleriyle her kuşakta yenilenen bir

«genotip» yaratıldığında, ben kavramı, I. Louis'den XVIII. Louis'ye kadar uzanabilecek midir? Klonlayan insan mı, klonlanan «damıtılmış» insan mı daha yetkin olacak, hangisi yaradan, hangisi üstün sayılacak? Ya insan klonlarını, örneğin inek rahminde üretme olanağı yaratılırsa, «insan» kavramı bugünkü anlamını koruyabilecek midir?

Biyoteknolojinin ve Rekombinant DNA'nın Riskleri

Hücreye girme, DNA'yı parçalama, bazı yazarlarca «Pandora sandığı»nı açmaya benzetilmiştir. Zeus, insanlara iyilik etmiş olmak için tanrılardan ateşi çalıp insanlara veren Epimetheus'u cezalandırmak amacıyla, Hephaistos'dan balçıktan bir kadın heykeli biçimlendirmesini ister. Tanrılar ve tanrıçalar, heykele çeşitli nitelikler ve zayıflıklar armağan edince, ortaya genç bir kız çıkar. Ona (tanrıların armağanı anlamına gelen) «Pandora» adını korlar ve eline çeyiz sandığını tutuşturup Prometheus'a yollarlar. Prometheus ağabeyi Epimetheus'un «Zeus'dan hiç bir armağan kabul etme» öğüdünü unuttur, Pandora'yı kabul eder. Pandora çeyiz sandığının kapağını, bakalım neler var diye meraklan açınca, içinden dertler, kaygılar, hastalıklar çıkar; Pandora durumu anlayıp kapağını kapatana, içeride yalnız «umut» kalmış, insanların başına bela olacak her türlü kötülük insanlar arasında yayılmaya başlamıştır bile. (49) Benzetme hoş olmakla birlikte, eksiktir; biyoteknolojinin sandığında insanlık için büyük iyilikler de vardır. Bura ya dek çokluk onlardan söz ettim; sıra yaratabileceği tehlikelere, risklerine geldi.

Rekombinant DNA'nın bulunuşunu izleyen yıllarda, kitle iletişim araçlarında, laboratuvarlardan «kazara» kaçabilecek ve tanınmadığı için salgını önlenemeyecek insan yapısı bir virüsün yaratabileceği teh-

likelere değinilmişti. Geçen süre içinde böyle olasılıklar gerçekleşmed. Ama bu, Colorado Üniversitesi'nde genetik malzemesi oynanan bir drosofilanın (sirke sineğinin) yumurtadan kafadan bacaklı olarak çıkmasının da göstereceği gibi (50) ortada hiç bir tehlikenin bulunmadığı anlamına gelmez. Rekombinant DNA'nın uygulama alanı genişledikçe, riskleri de artacaktır. Nitekim, ABD Çevre Koruma Ajansı'nın Cornell Üniversitesi'nden Simon A. Levin ve Mark A. Harwell'e hazırlattıkları incelemede, doğabilecek tehlikeler ve alınabilecek önlemler üzerinde uzun boylu durulmaktadır. Bunların en önemlilerinin, isteyerek salındıkları çevrede (ilaçlardan ve tarım ilaçlarından farklı olarak) mikroorganizmaların genetik yapılarının sonradan değişebilmesi, o çevrede istenenin ötesinde üreyebilmeleri ve çoğalarak hedeflenen çevrenin dışına yayılabilmeleri riskleri olduğu belirtilmektedir. (51)

Tehlikenin bir kaynağı, araştırmaların genetik yapısı en iyi tanınan, insanın bağırsaklarında yaşayan zararsız bir mikroorganizma olan E. coli üzerinde yürütülmesidir. Bu bakterinin genetik yapısında doğacak bir değişiklik ve kanalizasyonlarda türeme olasılığı, onu tehlikeli duruma sokabilir. Öte yandan kendisine çeşitli proteinler ürettirilen E. coli'nin yapısında toksik (zehirli) bir madde de bulunmakta ve üretilen bu maddeden arındırılmaları gerekmektedir. Mayalar, bazı virüs türleri ve virüs - bakteri melezleri olarak insan eliyle oluşturulan «cosmid» plazmidlerine de gen eklenebilmekle birlikte, ve bunların bazılarında söz konusu toksit maddeler bulunmamakla birlikte, genetik yapılarının E. coli'ninki kadar bilinmemesi başka riskler yaratmaktadır.

Rekombinant DNA ürünlerinin tarım, çevre koruma vb. amaçlarıyla çevreye «bi-

lererek» salınmalarının yaratabileceği zararlar üzerinde çevreciler duyarlılıkla durmaktadırlar. Örneğin bir bitki zararlısını yok edecek, klonlanmış ya da rekombinant bir mikroorganizmanın, önceden hesaplanamayacak zararlar yaratabileceği, ya da söz konusu zararlıyı ortadan kaldırırken (kuduz tehlikesiyle kedilerin yok edilmesi-nin, farelerin çoğalmasıyla veba tehlikesi yaratabilmesini anımsatırcasına) doğal dengeyi bozabilmelerinden korkmaktadırlar.

Bu tür ilaçların kullanılması, ABD'de sıkı bir denetime tabi tutulmaktadır ve ABD,ülke içindeki standartlara uymayan ilaçların dışsatımına izin vermemektedir. Ama özel girişimin elindeki endüstri, bu durumda, ilgili kapital ve teknoloji, denetimlerin daha hafif olduğu yabancı ülkelere kaçıyor diye, bu tür dışsatım engellerini zorlamaktadır. (52) ABD hükümeti bu zorlamalara daha ne kadar dayanabilecektir? Dayanabilirse, özel girişim, teknolojiyle birlikte bu riskleri de de öteki ülkelere ihraç etmeyecek midir?

Hayvanlara zarar vermeyen bazı virüsler insanlara zarar verebilmektedir. Örneğin maymunlarda yaşayıp, onlara zarar vermeyen ve E coli'ye sokulabilen SV 40 virüsü, insan hücrelerini kanserleştirebilmektedir. (53) Bunu bilerek özen göstersek de, bilmediğimiz, üzerinde araştırma başlatılan bir başka virüsün, E coli yoluyla barsak enfeksiyonu salgınına, ya da daha kötü hastalıklara yolaçması olasılığı vardır.

Bir politikacı yazar (John Dingell) ABD yönetiminin Utah'da kurduğu «yalıtlanmış» araştırma merkezinde, çıkabilecek bir biyolojik savaşa karşı önlemler geliştirdiğinin bilindiğini, Sovyetler Birliği'nde de aynı amaçla araştırmalar yapıyor olabileceğini, ABD hükümetinin, savunma yo-

lunda geliştirdiğini söylediği yöntemlerin, çıkabilecek bir biyoteknolojik savaşın ilk adımlarını oluşturmadığını kamuya indirmesinin kolay olmayacağını belirtmektedir. (54) Gerçekten, tarım zararlılarına karşı geliştirilen organizmaların «zararlı» insanlara karşı kullanılmaları pek zor olmayacaktır. Kısacası rDNA nükleer savaş kadar tehlikeli bir savaşı «biyolojik savaş» riskini artırmış bulunmaktadır. Bazı halkların bazı genetik hastalıklara eğilimi (örneğin zencilerin sıtmaya, Doğu Avrupa Yahudi'lerinin Tay-Sach hastalığına, Kızılderililerin çiçeğe yatkınlıkları) (55) bu hastalıkları yaratan «güçlendirilmiş» mikrop-ların biyolojik savaşta ya da terörcü eylemlerde kullanılmasını kolaylaştırabilecektir. Nükleer silahlardan farklı olarak, rDNA ile geliştirilecek «biyolojik silahların», birçok yazarın belirttiği gibi, büyük bir bilgi, kapital ve beceri gerektirmediği ölçüde, terörcülerce kullanılması olasılığı da vardır.

Rekombinant DNA alanına özel şirketlerin egemen olmasının, hele sıkı denetim ve ürünlerinin pazarlanmasının gecikmesi nedeniyle, yerleşik ilaç ve kimya şirketlerinden çok, küçük, gözünü budaktan sakınmayan, bir yazarın nitelediği gibi «korsan doğallı» şirketlerin aceleciliklerinin, insan ve çevre üzerinde onarılması güç zararlar verebileceği belirtilmektedir. (56)

Rekombinant DNA araştırmalarını ve uygulamalarını savunan düşünürlerden biri teknolojinin uygulanmasının yolaçağı sorunlara (ki bu aynı zamanda neden olacağı zararlara demektir) gee teknolojiyle çözüm bulunacağını ileri sürmektedir. Yaratacağı sorunları ve riskleri önceden bilmek, sorunu çözmekten çok yarattığı sorunları çözen sağlıksız teknolojilere karşı hazırlıklı olmak anlamına gelir. Bu bakımdan, özellikle azgelişmiş ülkelerin, biyoteknolojiyi ya da ürünlerini ithal ederken, çok

dikkatli ve bilgili olmaları gerekmektedir. Ama bu, biyoteknoloji ve rDNA alanında gerikalmışlığımızı onarma yolunda, bu alanda ileri ülkelerden bilgi ve teknoloji transferini yavaşlatmamalıdır. (54) Ufukta görünen teknolojik devrime, kendimizi şimdiden hazırlamalıyız.

NOTLAR

- (1) Barry I. Kiefer, «Recombinant DNA: Controversies and Potentials», Earl D. Hanson (der.), **Recombinant DNA: Research and Human Prospect** (Washington, 1983, American Chemical Society) içinde, s. 24.
- (2) Örneğin Clifford Grobstein, «Advent of a New Age of Intervention», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde s. 34.
- (3) Tuncer Bulutay, **Bilimin Niteliği Üzerine Denemeler**, Ankara, 1986, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, s. 13.
- (4) Kiefer, «Recombinant DNA», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde s. 20.
- (5) **Great Soviet Encyclopedia** (Bolşoy Ansiklopedi 3. baskısının İngilizce çevirisi) London-New York, 1970, Macmillan, «Biology» maddesi. Bundan sonraki, 1944 yılına dek görülen gelişmelerle ilgili kronoloji de aynı kaynaktan alınmıştır; yorum ve açıklamalar benimdir.
- (6) Alâeddin Şenel, «Sosyobioloji: Yeni Bir Bilim mi?», **İktisat Dergisi**, No. 251 (Ekim 1985).
- (7) Selahattin Okay ve arkadaşları (haz.), **Modern Biyoloji**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 7. ve 20. bölümlere bakınız.
- (8) Bernadine Healy Bulkley, «Balancing Risks and Benefits», Sandra Panem (der.), **Biotechnology: Implications for Public Policy** (Washington, 1985, The Brookings Institution) içinde s. 73.
- (9) Salvador E. Luria, «Ethical and Institutional Aspects of Recombinant DNA Technology», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde s. 47-48.
- (10) Isaac Asimov, **Isaac Asimov Açıkıyor**, çev. Aykut Göker, Ankara, 1984, Bilim ve Sanat Yayınları, s. 199-200.
- (11) Bu buluşun ilginç öyküsü için bakınız: James D. Watson, **İkili Sarmal**, çev. Alev Serin, İstanbul, 1982, Yazko Bilim Dizisi, 178 s.
- (12) Bak. «Gen Mühendisliği», **Bilim ve Sanat**, Kasım 1986 sayısındaki panelde Doç. Dr. Kevser Pişkin'in verdiği bilgiler.
- (13) Bak. «Gen Mühendisliği», **Bilim ve Sanat**, Kasım 1986 sayısındaki panelde Prof. Dr. Sabahattin Ögün'ün verdiği bilgiler.
- (14) Robert A. Swanson, «Science and Business: Working Together to Meet Human Needs», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde, s. 78.
- (15) Kiefer, «Recombinant DNA», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde s. 22.
- (16) Aynı yerde.
- (17) Philip H. Abelson, «Management of Recombinant DNA Research», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde, s. 87.
- (18) Sandra Panem, «Introduction», Panem (der.), **Biotechnology** içinde, s. 4.
- (19) Selçuk Alsan, «Genlerin Mikroplara Aşılması», **Bilim ve Teknik**, 200, Temmuz 1984, s. 46.
- (20) Sabahattin Ögün, «Gen Transferinde Sihirli Bi-leşikler», **Bilim ve Teknik**, 222, (Mayıs 1986) s. 5-8.
- (21) Fazla bilgi için bk. Gleen Garelik, «Üstün Kuşaklara Doğru mu?», **Bilim ve Teknik**, 224, Temmuz 1960, s. 18.
- (22) **Splicing Life**, Washington 1982, U.S. Government Printing Office, s. 35.
- (23) Bak. **Splicing Life**, s. 9 ve Jean L. Marx, «Three Mice 'Cloned' in Switzerland» **Science**, 375 (1981).
- (24) Çok hücrelilerin genomuna yabancı gen sokmanın, plazmidler dışında, hücre çekirdeğine girilerek DNA'yı bölüp eklemeinin önündeki güçlükler, çekirdeğin tümden çıkarılıp, başka bir çekirdeğin sokulması yöntemiyle ve hücre duvarları sıyrılan hücrelerin bir araya getirilip protoplazmalarının ve çekirdeklerinin birleştirilmesi (**cell fusion**) yoluyla, toptan aktarma yoluyla aşılmaya çalışılmaktadır.
- (25) Yukarıya 22. nota bakınız.
- (26) Bak. S. Steven Potter, «Recombinant DNA Methods», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde, s. 18.
- (27) Bak. «Gen Mühendisliği», **Bilim ve Sanat**, Kasım 1986 sayısındaki panelde Prof. Dr. Sabahattin Ögün'ün verdiği bilgiler.
- (28) Bak. **Splicing Life**, s. 10.
- (29) Albert Gore Jr., «A Congressional Perspective», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde, s. 13.
- (30) Bak. A.N. İnce, «Biyoteknoloji ve Tubutak» (Mikroelektronikten Sonra İkinci Teknolojik Devrim), **Bilim ve Teknik**, 207, Şubat 1985, s. 16-17 ve «Gen Mühendisliği», **Bilim ve Sanat**, Kasım 1986 sayısındaki panelde Prof. Dr. Sabahattin Ögün'ün verdiği bilgiler.
- (31) Rekombinant DNA şirketleri ile ilgili ayrıntılı

- bilgi için bakınız: Swanson, «Science and Business», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde s. 77 vd. ve Abelson, «Management of Recombinant DNA Research», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde s. 88 vd.
- (32) George B. Rathman, «Research Commercialization and the Future», Panem (der.), **Biotechnology** içinde s. 46 ve Abelson «Management of Recombinant DNA Research», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde, s. 85.
- (33) **Splicing Life**, s. 74.
- (34) Bak. «Gen Mühendisliği», **Bilim ve Sanat**, Kasım 1986 sayısındaki panelde Doç. Dr. Kevser Pişkin'in verdiği bilgiler; **Splicing Life**, s. 36 ve Rathmann, «Research Commercialization and the Future», Panem (der.), **Biotechnology** içinde s. 47.
- (35) Swanson, «Science and Business», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde, s. 79.
- (36) Sabahattin Öğün, «Biyoteknolojinin Yeni Ürünleri», **Bilim ve Teknik**, 224, (Temmuz 1986), s. 16.
- (37) Amniosentez ve öteki tarama yöntemleri için bak. Robert H. Blank, **The Political Implications of Human Genetic Technology**, Boulder, Colorado, 1981, Westview Press, s. 46 vd.
- (38) Bak. Kiefer, «Recombinant DNA», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde s. 27 ve **Splicing Life**, s. 10.
- (39) R. Bilaloğlu, «Amfidiploid Buğday - Çavdar Melezlerinin (Triticale) Bazı Fizyolojik Özellikleri», Tubitak, **I. Ulusal Genetik Simpozyumu**, Ankara, Tubitak yayını içinde, s. 67.
- (40) Bak. «Gen Mühendisliği», **Bilim ve Sanat**, Kasım 1986 sayısındaki panelde Prof. Dr. Sabahattin Öğün'ün verdiği bilgiler.
- (41) **Splicing Life**, s. 2.
- (42) Kiefer, «Recombinant DNA», Hanson (der.), **Recombinant DNA** içinde, s. 26.
- (43) Bak. **Cumhuriyet**, 9 Ocak 1987 son sayfa «Vekil Annelik ABD'de Resmi Meslek Haline Geliyor». Haberde ABD'de bu işi meslek edinen kadınların sayısının 600'e yaklaştığı bildiriliyor.
- (44) Blank, **The Political Implications of Human Genetic Technology**, s. 18-19.
- (45) Bak. Tuncer Bulutay, «Genetik Belirleyicilik ve Sosyobiyoloji Üzerine», **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, 78 (Mayıs 1985) ve Alâeddin Şenel, «Sosyobiyoloji: Yeni Bir Bilim mi?», **İktisat Dergisi**, No. 251 (Ekim 1985).
- (46) **Splicing Life**, s. 56.
- (47) Clifford Grobstein, «Advent of a New Age», Hanson (der.), **Recombinant DNA**, içinde, s. 46.
- (48) Bak. **Splicing Life**, s. 68 ve Blank, **The Political Implications of Human Genetic Technology**, s. 25-26.
- (49) Azra Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, İstanbul, 1978, Remzi Kitabevi, s. 258.
- (50) Bak. **Bilim ve Teknik**, 203, (Ekim 1984) «Kafadan Çıkan Bacak», s. 29.
- (51) Simon A. Levin ve Mark A. Harwell, «Environmental Risks and Genetically Engineered Organisms», Panem (der.), **Biotechnology** içinde s. 56-64.
- (52) Örneğin bak. Panem (der.) **Biotechnology**'de, s. 55'de, bir bildiri sanrası tartışmada, Monsanto Şirketi'nden Lee Miller'in, «ABD içinde satışı onaylanmayan insan sağlığı ilaçlarının dışsatım yasağı kalksın», şirketler dışarı da fabrika açıyor, biyoteknoloji alanındaki öncülüğümüzü dışa ihrac ediyoruz görüşünü savunması.
- (53) Bak. «Gen Mühendisliği», **Bilim ve Sanat**, Kasım 1986 sayısındaki panelde Doç. Dr. Selçuk Alsan'ın verdiği bilgiler.
- (54) Dingell, «Biotechnology», Panem (der.), **Biotechnology** içinde, s. 28.
- (55) Çeşitli halklarda ve etnik gruplarda hangi genetik özelliklere daha sık rastlandığını gösteren liste için bak. Blank, **The Political Implications of Human Genetic Technology**, s. 20.
- (56) Dingell, «Biotechnology», Panem (der.), **Biotechnology** içinde, s. 29.
- (57) **Bilim ve Sanat**'ın söz konusu panelinde, bu teknolojik devrimi yakalamamız yolunda çaba gösterilmesi, panele katılan tüm konuşmacılarda önemle vurgulanmıştır. Bu arada Yrd. Doç. Dr. Hamdi Öğüş'ün bir «özel kitaplık», daha doğrusu bir «gen bankası» oluşturulup, öteki ülkelerde izole edilen genlerin kopyalarını tüplerde toplayıp saklamamız gibi somut (ve yabancı kaynaklarda bile karşılaşmadığım) ilginç önerilerde bulunulmuştur.

Geleneksel İktisat Eleştirileri (II): Ekonomide Paranın Rolü

Laurence HARRIS

Londra Üniversitesi'ne bağlı Birkbeck College'da iktisat okutan yazarın başlıca yapıtları arasında **Rereading 'Capital'** (Ben Fine ile birlikte, 1979) ve **Monetary Theory** (1981) var. Francis Green ve Petter Nore tarafından derlenen **Issues In Political Economy: A Critical Approach** (London, Macmillan, 1979) adlı kitapta «The Role of Money in the Economy» özgün başlığıyla yer alan yazıyı Nail Satlıgan Türkçeleştirdi.

Alım satım süreci, metaların mübadelesi süreci, kapitalizmin temelinde yattığı, para da mübadelenin temelinde yattığı için kapitalist ekonomiler açısından paranın taşıdığı önem gizlenemez. Mübadele süreci, malların doğrudan doğruya birbiriyle mübadele edilmesi değil (böyle bir mübadeleye trampa denirdi), satacak bir şeyi olan bir birey açısından bakıldığında, söz konusu bireyin o şeyi önce para karşılığında satması, sonra da değişik bir anda parayı başka malları satın almak için kullanabilmesidir. Kapitalizmde mübadele parayı işin içine katar. Şimdiye kadar söylenen pek az şeyden de görülebileceği gibi parasal mübadele (trampanın tersine), birinci olarak, mal satın almada yalnız paranın kullanılabilir olmasını (başka mallar kullanılamaz); ikinci olarak, bu yüzden mal mübadelesinin dolaylı olmasını; üçüncü olarak da, alımlar ile satımların zaman içinde birbirinden ayrılmasını içerir. Bu kadarı şimdilerde gerek Ortodoks para kuramcıları, gerekse onların eleştiricileri (Marxist olsunlar ya da olmasınlar) için kabul edilebilir olsa da Ortodoks para teorisinin incelenmesi, bu ilkelerin unutulduğu, öylelikle teorilerin bunların örtük (kimi zaman da belirtik) olarak yadsınması yönünde geliştiği birçok önemli örneği açığa çıkarır. Ama paranın bu rolü oynadığı, **mübadele aracı** olarak işlev gördüğü konusundaki görüş birliği, bu rolün her yönü üzerinde görüş birliği sağlanmasından farklı bir şeydir. Çünkü, birincisi, mübadele aracı rolünün **temeli** (paranın mübadele aracı olarak iş görmesini neyin sağladığı) ve, ikincisi, paranın bir mübadele aracı olarak var oluşunun **etkileri** ve **içermeleri** konusunda farklılıklar vardır.

Bu yazı, esas olarak, birbiriyle ilişkisiz olmayan bu anlaşmazlık alanlarının her ikisini ele alıyor. Dolayısıyla paranın var oluşunun fiyat düzeyi, çıktı ve istihdamın belirlenmesi gibi alanlarda paranın bir rol oynamasına neden olup olmadığını, böyle bir rolün

sınırlarının ne olduğunu ve nasıl meydana geldiğini ele alacağız.

1 ORTODOKS PARA TEORİSİ

Ortodoks para teorisinin birçok varyantı vardır; ama değişik okulları birleştiren noktalar, kendilerini ayıran noktalardan daha önemlidir. Ortodoks teorisinin çeşitli versiyonları arasındaki ayrımları kısaca inceleyecek olsam da, daha çok, bu teorisinin ortak yönleriyle ilgileneceğim. Özellikle iki tanesiyle. İlki, paranın kullanıldığı bir ekonominin trampa ekonomisiyle karşılaştırılıyor, ikincisinin ise birincisinden yalnız bir yanıyla, yani paranın kullanılmamasıyla ayrılıyor oluşudur. Bu karşılaştırma temelinde, mübadelenin parasal bir ekonomide daha az maliyetle yürütüldüğü, bunun da paranın varlığını açıkladığı sonucuna varılır. Ortodoks teorisinin bu yönü, 2. bölümde ele alınıp eleştirilecektir. İkinci ortak yön, iktisadî dalgalanmaların meta talebindeki dalgalanmalarla belirlendiği, para stokunun ise bu talebin başlıca (ya da, kimi durumlarda, tek) belirleyicisi olduğu görüşüdür. Bu bölümde bu ana fikir işlenip geliştirilecektir.

Fiziksel çıktı düzeyinin ona olan talepçe belirlendiğini, dolayısıyla da bu talebi etkileyebilmesi hâlinde paranın, çıktı düzeyi üzerinde etkili olabileceğini düşünmek, şimdilerde iktisatçılar arasında olduğu kadar meslekten olmayanlar arasında da ikinci huy oldu. Ancak ekonomiyi düşünmenin tek yolu bu değildir. Hatta Keynes **Genel Teori'sini** (1936) yazarak efektif talep fikrine yaygınlık kazandırmadan önce Ortodoks iktisatçıların bu şekilde düşünmeleri alışılmış bir şey değildi; çıktı (arz) düzeyinin talebi belirlediğini düşünmek daha yaygındı. Bu görüşe göre, fiziksel çıktı düzeyi bağımsız olarak belirlendiğinden para stokundaki değişmelerin yapabileceği tek şey, bu çıktının fiyatını etki-

lemekti ve, Keynes öncesi yazarlar fiyatlar üzerindeki bu etkinin nasıl oluştuğunu her zaman açıklığa kavuşturmasalar da, savlarının birçoğunda örtük olarak bulunan görüş, para stokundaki bir artışın meta talebini artıracığı ve, bu yoldan, verilmiş arzın fiyatını yukarı iteceği doğrultusundaydı. Oysa şimdi bütün Ortodoks para kuramcıları, (ilerde göreceğimiz gibi, paracılığın mantığını sınırlarına dek geliştirenler dışında, paranın zaman zaman fiziksel çıktı üzerinde, zaman zaman da bu çıktının fiyatı üzerinde etkili olabileceğini, para stokundaki değişmelerin bu değişkenleri çıktıya karşı, metalara karşı olan talebi etkileme yoluyla etkilediğini öne sürerler. Bunun hemen ortaya çıkardığı sorun, para stokunun meta talebini nasıl etkilediğidir. Yüz elli yıl boyunca para kuramcıları, paranın bu yönde etkili olmasını sağlayabilecek, biri dolaysız, öbürü dolaylı olmak üzere, iki mekanizmadan söz ettiler. Modern yorumlarda her ikisi, bireylerin paraya karşı sabit bir talep fonksiyonları olduğu, sahip olmayı yeğledikleri para talebinin buna uygun olarak belirlendiği var sayımına dayanır.

Dolaysız mekanizmaya ilişkin olarak bu talep fonksiyonu teorisi, her hangi bir verilmiş nominal gelir ya da tüketim akımı için, bireylerin belli bir para stoku tutmayı yeğledikleri görüşü üzerinde yoğunlaşır. Aylığınız yükseliyorsa, teoriye göre, daha büyük bir servet değeri tutmak isteyeceksinizdir; kolaylık olsun diye paranın tek servet biçimi olduğunu var sayarsak bu, daha büyük bir para stoku tutma isteği demektir. Paraya karşı bu biçimde (gelirin para talebini belirlemesi) bir talep fonksiyonu varsa bunun tersi de içeriliyor, para stoku dışarıdan belirlenmekteyse geliri etkiliyor demektir. Diyelim ki para stoku, başlangıçta carî gelir düzeyinde talep edilen neyse odur (para talebi ve arzı dengededir) ve ardından hükûmetin daha çok banknot basıp bunları sübvansiyonlar (emekli aylığı ve öteki refah ödemeleri gibi)

hâlinde dağıtması yoluyla artırılmıştır; bireyler, mevcut gelir düzeyinde arzuladıklarından daha büyük bir servet stoku tutuyor olacaklar, bu nedenle de meta akımına karşı olan taleplerini artırarak bu fazla servetten (para ankesleri) kurtulmaya çalışacaklardır. Yükselen talep, ya çıktı artışına ya da çıktının fiyatının artmasına yol açar; çıktı değeri, millî gelir hesaplarında, millî gelirle özdeş olduğu için de millî gelir artar. Öylece yeni dengede gelirin değerindeki yükselme, para stokundaki artışa denk düşecek bir para arzı artışını uyarmış olur. Keynes öncesi Paranın Miktar Teorisi'nin basit versiyonlarının altında yatan dolaysız mekanizma budur. Arzulanan para stokunun nominal millî gelirin, py 'nin, verilmiş bir oranı, k , olduğunu kabul ettiğimizde talep fonksiyonu,

$$P^t = kpy$$

olur. Dengeye yalnız para talebi mevcut stoka eşit olduğu, $P^a = P^t$, zaman ulaşıldığını kabul edersek denge koşulu şudur:

$$P^a = kpy.$$

Bu nedenle, para arzının artması durumunda nominal çıktı ile millî gelir (py), bununla orantılı olarak artmak zorundadır (k sabit var sayıldığından). Ekonomiyi yeni dengeye doğru hareket ettiren mekanizma çıktı talebinin artmasıdır. Ne var ki bu yaklaşımın basit versiyonlarında talebin üretilen fiziksel çıktı miktarını ya da, bir başka deyişle, reel millî geliri, y 'yi, etkilediği düşünülmemiş olduğu için gelirin değerinde gerekli olan artış, bütünüyle fiyat düzeyindeki, p 'deki artışa atfedilmekteydi. Bu dolaysız mekanizma, yani (gelir ve çıktı akımının bir fonksiyonu olan para talebinin bağımlılığının karşısı olarak) meta talebinin para stokundan doğru-

dan doğruya etkilendiği görüşü, bazen reel ankes etkisi, Pigou etkisi ya da servet etkisi olarak bilinir.

Dolaylı mekanizmaya ilişkin olarak talep fonksiyonu teorisi, bir servet stokunu para olarak tutma ile bir meta akımını satın alma arasındaki seçme yerine bir servet stokunu para olarak tutma ile tahvil gibi başka malî varlıklar hâlinde tutma arasındaki seçme üzerinde yoğunlaşır. Tahviller taşıyanlarına bir faiz getirisi, r , sağlarken para ankesleri genellikle bu getiriyi sağlamadığından bireyler, servetlerini para değil de tahvil biçiminde tutmaya özendirilmiş olurlar. Ancak caydırıcı etkenler de söz konusudur. Keynes, likidite tercihi teorisinde, tahvil taşıyanların bunlar satıldığında bir sermaye kaybına uğrama riskinin bireyleri bütün servetlerini tahvil biçiminde tutmaktan vazgeçireceğini vurgular; bunlar bir miktar para tutacaklar, yeğledikleri tutar da, tahvillerin sağladığı faiz getirisinin bunların sakıncasını ne ölçüde karşıladığına bağlı olacaktır. Servet tutarı verilmişken faiz getirisi ne kadar yüksek olursa tutulması arzulanan tahvil o kadar çok, dolayısıyla da para talebi o kadar düşük olur. Fonksiyonel yazılış biçimiyle:

$$P^t = f(r).$$

Bu talep fonksiyonunu, denge için, para talebinin mevcut stoka eşit olması gerektiği, $P = P^a$, koşuluyla birleştirirsek denge durumunda,

$$P^a = f(r).$$

Bir başka deyişle, para stoku artırılırsa ekonomi, faiz haddinin eskisinden düşük olduğu bir noktada yeni dengesine ulaşır; çünkü bireyler para taleplerini stok artışına denk

düşecek ölçüde yükseltmeye özendirmek için faiz haddinin azalması gerekli olur. Dolaylı mekanizmanın can damarı, faiz haddindeki bu azalıştır; çünkü bu mekanizmanın meta talebinde bir artışa neden olduğu, bu yoldan metaların ya üretiminde ya da fiyatında bir yükselmeyi uyardığı kabul edilmektedir. Faiz haddindeki azalmanın sermayecileri yatırım hadlerini artırmaya — ya da, bir başka deyişle, her bir dönemde makineler, fabrikalar ve mamul mal stokları türünde daha çok yatırım malı satın almaya — yüreklendirdiği için talebi artırdığı, bunu borçlanmayı sermayeciler için ucuzlatarak sağladığı düşünülmür.

Dolaysız mekanizma, para stokundaki bir değişmenin doğrudan doğruya meta talebinde bir değişmeye yol açtığı görüşüdür; dolaylı mekanizma, bunun aynı etkiyi faiz haddi değişimleri aracılığıyla sağladığı görüşüdür. Her ikisinin modern formüleştirmeleri, bu etkilerin paraya karşı kararlı bir talep fonksiyonu temelinde oluştuğunu, bu fonksiyon uyarınca bireylerin parasal servet tutma ile metalara harcama yapma arasında (dolaysız mekanizma teorisinde) ya da para ile öteki servet biçimleri arasında seçme yaptıklarını (dolaylı mekanizma teorisinde) önerir. Her ikisi de, en genel biçimleriyle, meta talebinde meydana gelen değişmenin **ya** meta arzını (fiziksel çıktı ve reel millî gelir) ya da bunun fiyatını etkileyebileceğini ileri sürer. Önemli olan, carî fiyatlarla ölçülmüş çıktının, **py**'nin, hangi bileşen, **p** ya da **y**, değişikliğe uğrarsa uğrasın bundan etkilenmesidir. Tikel para teorileri bu genel formüleştirmeden saptıkları ve talepteki bir değişmenin yalnız **p**'yi ya da yalnız **y**'yi etkilediği görüşü üzerinde yoğunlaştıkları için bu noktayı biraz açıklamak yerinde olur. Daha önce gördüğümüz gibi, basit Miktar Teorisi, talepteki bir değişmenin etkisinin bütünüyle **çıktı fiyatı** üzerine düştüğü, çünkü fiziksel çıktı miktarının çıktıya olan talepten etkilen-

meksizin, kârın azamîleştirilmesi ve serbest rekabet güçlerince bağımsız olarak belirlendiği görüşündedir. Oysa Keynes ile kendisinin ilk yorumcuları, talepteki bir değişmenin etkisinin **fiziksel çıktı düzeyi** üzerine ve, tikel bir çıktı düzeyi tikel bir emek miktarını gerektirdiğinden, istihdam miktarı üzerine düştüğü görüşündeydiler. Bu vurgular arasındaki ayrımın ortaya çıkışın kısmî bir nedeni, Miktar Kuramcılarının uzun dönemli etkiler üzerinde yoğunlaşmaları ve kısa dönemde fiziksel çıktının değişken olduğu ve talepten etkilenebileceği gerçeğinden soyutlamaları, buna karşılık Keynes'in açıkça kısa dönemli görüngüler üzerinde yoğunlaşmasıdır.

Paracılar ile Paracılık karşıtları arasındaki modern tartışma, talebin çıktıyı mı, fiyatları mı, yoksa her ikisini mi etkilediği sorunundan daha geniş konularla ilgilidir (gene de bu, hizipleri ayıran ana sorunlardan biri olmaya devam etmektedir). Paracılar ile Paracılık karşıtları arasında temel bir benzerlik ve birlik vardır. Aralarındaki farklılıklardan daha anlamlı olsa da bu ortaklığı aydınlatmadan önce antagonizmleri ele alıp tartışmanın ideolojik anlamı üzerinde düşünelim. Bütün yazarlar, tartışmayı özetleyip belli başlı noktalarını işaretlemekte güçlük çekerek; çünkü protagonistler bile kendilerini ayıran sorunların hangileri olduğu konusunda farklı görüşte oldukları gibi dergi sayfalarının anlaşmazlıkla dolmasına yol açan konular da dönemden döneme değişir. Tartışmanın büyük bölümü, şu sorunla ilgilidir: Derneşik meta talebini yalnız para arzı mı sistemli olarak etkiler? Yoksa talebin devlet harcamaları ve vergilemedeki değişiklikler biçiminde tanımlanan salt maliye politikası yoluyla da etkilenebileceğine (bununla birlikte bu tür değişmelerin çoğunlukla para arzını etkilediği kabul edilir) güvenilebilir miyiz?

Tartışma, rakip teorik modeller arasında temel ayrılıklardan çok ampirik sonuçlarla ilgilidir. Paracılar gibi Paracılık karşıtları da,

nominal çıktı değeri, talebin ise para arzınca belirlendiği modeller kullanırlar. Her ikisi, dolaysız etki ile dolaylı etkinin işlediğini kabul ederler; bununla birlikte taraflardan her biri zaman zaman karşı tarafın yanlışının dolaylı mekanizmayı yok saymak olduğunu söyleyegeldiğinden bu konuda bir miktar bulanıklığın hüküm sürdüğünü belirtmek gerekir. Önde gelen Paracılık karşıtlarından Tobin, Paracılık'ın ayırt edici özelliklerinin para talebinin faiz haddinin bir fonksiyonu olmadığı yolundaki bir postulat olduğunu öne sürmüştür. Gerçekten de böyle bir yaklaşım, Paracılar'a salt maliye politikasının etkisiz olduğu bir model verirdi; çünkü bu tür bir model, **LM** eğrisinin dikey olmasını, dolayısıyla **IS** eğrisindeki kaymaların yalnız faiz haddini etkilemesini içerir. Ancak bu, Paracılar tarafından ileri sürülmüş bir postulat değildir. Öte yandan Friedman Keynesçiliğin ayırt edici özelliğinin likidite tuzağının (**LM** eğrisinin yatay bir kesiti) varlığına, buna göre para arzındaki değişmelerin faiz haddi, yatırımlar ya da talep üstünde bir etkisi olmadığına duyulan inanç olduğunu öne sürmüşse de gerçekte Paracılık'ın bütün Ortodoks karşıtları paranın bir etkisi olduğunu kabul ederler ve hiç biri, bir likidite tuzağı tezini ileri sürmez. (1)

Paracılar ile Paracılık karşıtları, temel teorik modellerinin esasta birbirinden farklı olmamasına karşın, birbirlerine kökünden karşıt ampirik sonuçlar elde ettiklerini iddia ederler. Oysa bu alanda bile farkları, ilk bakışta görüldüğünden daha az önemlidir; çünkü her iki taraf, ampirik verilerin para arzı ile nominal gelir arasında sistemli bir ilişkiyi telkin ettiği konusunda görüş birliği içindedir. Görüş ayrılığı, yalnızca, devlet harcamalarının kendisinin (ya da bütçe açığının) böyle bir sistemli ilişkiye sahip olmadığı yolunda Paracılar'ın ampirik incelemelerden çıkardıkları sonuç ve bunun gerekçesi olarak Keynes'in, maliye politikasının etkililiğine

ilişkin teorisinin kuşkulu hâle gelmesiyle ilgiliydi. Paracılık karşıtları, değişkenlerin, kendilerinin teorik kategorileriyle daha tutarlı biçimde ölçülmesi ve daha 'güvenilir' ekonometrik teknikler kullanılması durumunda farklı ekonometrik sonuçların elde edildiğini göstererek bu savı çürütürler. Ama Paracılar'ın, maliye politikasının güçsüzlüğü üstündeki vurguları tartışmanın en belirgin yönü olsa da kendilerinin bütün savları kesinlikle bundan ibaret değildir; çünkü Paracı politika görüşü, bir adım daha ileri gider: Maliye politikasından sakınmak yetmez, para politikası bile ancak etkin olmayan bir biçimde izlenmelidir. Bu politika, faiz hadlerini ya da borçların kullanılabilirliğini etkilemek üzere müdahale (Paracılar tarafından eleştirilmesine karşın geniş çapta kullanılan iki tür politika) yerine para arzının denetlenmesiyle sınırlanmalıdır. Paracılık'ın görece aşırı biçimleri ise, bir dönem işsizliği, bir başka dönem talep fazlasını önleme çabasıyla para stokunun dalgalanmasına neden olmaksızın para stoku üzerindeki bu denetimin 'para arzı her yıl yüzde 6 artırılsın' gibi bir kurala uyması gerektiğini öne sürer.

Bu nedenle Paracılar, akademik yazılarında, ün kazanmalarına yol açan — maliye politikasının terk edilmesi gerektiğine ilişkin — savı ileri sürmekle kalmazlar, faal (takdire bağlı) para politikasından da vazgeçilmesi gerektiğini savunurlar. Maliye politikası karşısındaki savları, bu politikanın metalara karşı efektif talep düzeyi üzerindeki etkilerinin fazlasıyla zayıf olduğu yolundadır. Para politikası karşısındaki sav daha karmaşıktır. Yıllarca bu sav, para arzındaki değişmelerin talep üzerindeki etkisinin son derece güçlü olduğu, bu yüzden politikanın uygulanmasında yapılacak her hangi bir hatanın ekonominin istikrarını **bozacağı** yolundaydı. Bununla bağlantılı olan bakışa göre de devlet müdahalesi (para arzında dışsal olarak meydana gelen keskin değişimleri

önlemeye dönük müdahaleler dışında) olmazsa, çalışmak isteyen herkesin iş bulduğu bir noktanın çevresinde istikrar, kapitalist ekonominin ayrılmaz bir parçasıdır (işsiz olarak kaydedilenler piyasada iş arayan iradi işsizlerdir). Şimdilerde bu sav biraz daha geliştirildi. Buna göre (hele politika uygulamasında 'hata' yapılmazsa) para politikası, maliye politikası gibi, çıktı ya da istihdam düzeyi üzerinde etkisizdir. Bu sonucun altında yatan teorik model, bütün bireylerin ekonominin altında yatan sistemli davranış ilişkileri ve bütün değişkenlerin geçmişteki ve gelecekteki değerleri hakkında tam bilgi sahibi oldukları, bu anlamda 'rasyonel' beklendiği bulundukları var sayımına dayanır. Dolayısıyla bireyler, rastlantılı olanlar dışındaki bütün değişimleri isabetli olarak kestirebilirler. Bu anlamda ekonominin gelecekteki değişkenlerini tam olarak kestirebilirler ve demek ki para politikasının kendisi ile ekonomi üzerindeki etkilerini de kestirebilecek durumdadırlar. Bundan dolayı bireyler, bu isabetli ön deyiler ışığında kararlar verebilirler; bu tür kararların iktisadî istikrara götürdüğü temel var sayım olunca da zorunlu sonuç istikrardır. Daha özgül olarak, fiyat düzeyinin para arzının bir fonksiyonu olduğu kabul edildiğinde, bireyler, başka değişkenler yanında enflasyon haddi ile fiyat düzeyini de isabetli olarak kestirebilirler. O hâlde nominal ücretler öyle ayarlanır ki reel ücretler, emek talebinin arza eşit olduğu, dolayısıyla gayri iradî işsizliğin bulunmadığı düzey neyse o düzeyde karar bulur. Bu uyarlanma (rastlantılı dalgalanmalar dışında) para arzının düzeyi ne olursa olsun sağlandığından para politikası, istihdamı ya da çıktıyı veya öteki reel değişkenleri etkileyemez. Bununla birlikte bu politika, fiyat düzeyi ile enflasyon haddini etkileyebilir; hatta, çıktının otomatik olarak tam istihdam çıktı düzeyinde bulunduğu düşünüldüğü için tam kapasite çıktısının büyüme haddini aşan bir para arzı artışının

fiyatlar üstünde etkili olması kaçınılmazdır, meğerki Miktar Teorisi denklemindeki (bk. s. 55) k 'nin artışı bu artışı ödünlesin. Bu nedenle para arzındaki değişmelerin çıktı üstünde etkili olmadığı savı, para arzındaki artışların yalnızca enflasyon yarattığı yolundaki eski Miktar Teorisi savına bizi bir adım daha yaklaştırır.

Sonuç olarak Paracılar, devlet müdahalesinin her türlü biçimine asgarî bir rol tanır ve onlara göre ister malî ister parasal önlemler biçiminde olsun olumlu bir makro-iktisadî istikrar politikasının yararı sınırlıdır; kapitalist ekonomi, her durumda tam istihdam düzeyinde istikrara yönelecektir.

Böyle bir görüşün burjuva ideolojisi içindeki yerini görmek kolaydır; Ortodoks iktisadın her yayına yayılmış, kapitalist ekonominin uyumlu, kendi kendini düzenleyen bir sistem olduğu düşüncesinin yeni bir örneği karşısındayız, o kadar. Ama Paracı görüşlerin öteki yönünün burjuva ideolojisi içinde oynadığı rol daha da kaba ve dolaysızdır. Para arzının değişme haddinin enflasyonun başlıca belirleyicisi olduğu görüşünün sağcı partilerce devlet harcamalarını sınırlandırmaya yönelik kampanyalarında alabildiğine kullanılan bir görüş olmasından söz ediyoruz. Halkın enflasyon korkusunu kullanarak bayraklarına 'Para Arzı Denetlensin' diye yazan bu partilerin liderleri, kamu harcamalarının kısılması gerektiğini, çünkü bu harcamaların hükümetlerin aşırı hızla para basmasına (ya da bankaların para yaratmasına) olanak verecek biçimde borçlanmasına) yol açtığını açıklarlar. Para arzının denetlenmesi üstündeki Paracı vurgu, böylece, politikacıların kamu harcamalarının azaltılması için yaptıkları çağılara akademik saygınlık kazandırır: 'Geçen yıl para arzı aşırı hızlı arttığından otoritelerin gelecek yıl para arzının artışını yüzde 6 ile sınırlandırmaya karar verdiklerini', böylece uzun dönemli hedef büyüme hızını tutturmaya çalışacaklarını söyleyen

bir TV haber spikerinin, 'kentsel yardım programında ve bütün eğitim harcamalarında gelecek yıl büyük bir kesinti yapılacağını' söyleyen bir spikere oranla çok daha az huzursuzluk yaratacağı kuşkusuzdur.

Bununla birlikte şu var ki Paracılık'ın makro-iktisadî süreçlerde devlet müdahalesine karşı bir sav olmasına ve bu savın (gevşek bir tanımla Keynesci diye nitelendirilen) karşıtlarının devletin rolünün genişletilip 'yetkinleştirilmesi' karşısında daha hoşgörülü olmalarına karşılık her iki görüşün altında yatan para teorisi özünde aynıdır. Her ikisinin temel fikri, bireysel etmenlerin, hane halkları ile firmaların, paraya karşı birer talep fonksiyonları bulunduğu ve bunları bütün özel kesim için derneşik hâle getirmemiz durumunda kararlı bir talep fonksiyonu elde edeceğimiz yolundadır. Bu kararlı fonksiyon, bağımsız değişkenleri arasında faiz hadlerine ve ya servet ya da gelire yer verir (Ortodoks iktisatta gelir servetin getirisi, dolayısıyla onun bir vekili olarak ele alındığından hangisinin yeğlendiği görece önemsizdir). Derneşik talep fonksiyonunun bu kararlılığından ötürü para arzındaki değişmeler, dolaysız ya da dolaylı mekanizma aracılığıyla metalara yapılan nominal harcamada değişmelere, bu yoldan da ya fiyatlarda ya da çıktıda değişmelere yol açar.

Ara sıra alternatif görüşlerin dile getirilmesine karşın burjuva iktisadının içerisinden bu konsensüse yöneltilen eleştiriler dikkati çekecek kadar azdır. Bunlar da, ancak sınırlı bir anlamda eleştirel olup nominal harcamayı para arzından çok kredi arzının, borçlanmaların, belirlediğini öne sürer. Ortodoks para teorisinin son paragrafta sayılan özsel öğeleri açısından bu eleştiri, para talebinin, faiz hadleri ile gelirin (ya da servetin) kararlı bir fonksiyonu olduğu var sayımının reddiyle çerçevelenir. Buna bir birey açısından bakalım ve bu kredi var sayımını para teorisinin altında yatan görüşle karşı-

laştıralım. Oradaki görüş, meta talebini bireyin para ankesleri stokunun belirlediği, çünkü bireyin her ikisi arasında kararlı bir ilişkiyi korumaya çalıştığı yolundaydı. Kredi ipotezi uyarınca meta talebinin, para ankesleri ile harcama arasındaki arzulan ilişki dışındaki güçlerce belirlendiği (böylece para arzının kendisi ile millî gelir ya da harcama arasında kararlı bir bağıntı bulunmadığı ima edilmiş olur) ve bireyin para ankeslerinin, harcamaları üzerindeki bir tahdit olarak bile etkili olmadığı var sayılır. Onun üzerindeki asıl tahdit kredinin kullanılabilirliği; öyle ki borç arzı azaldığı zaman harcamalar ve, derneşik ölçekte, millî gelir de azalır. Kredi var sayımı, burjuva para teorisinin ana ırmağına bir alternatif olarak hiç bir zaman titizlikle formüle edilmiş olmayıp şimdi teorik yazında geniş ölçüde ihmal edilmektedir. Oysa İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana kapitalist devletlerin uyguladığı para politikasının büyük bölümü bu var sayıma dayanır: Harcamaları kısma çabaları, para arzının kısılması yerine kredi (tüketici kredisi, sanayie verilen banka borçları) kullanılabilirliğinin kısılmasını içermiştir.

2 MARXİST ELEŞTİRİ

Ortodoks para teorisinin hiç bir ögesi Marxist teoriye uymaz. En temel fark nedensellik kavramındadır : nedenselliğin yönünde ve bizatihi nedenselliğin doğasında. Burjuva iktisatçıların üretim, ulusal çıktı ve gelirdeki dalgalanmaları meta talebindeki dalgalanmaların belirlediği, meta talebindeki dalgalanmaları ise para arzının (ve öteki değişkenlerin) belirlediği görüşünde olmalarına karşılık Marxist iktisada göre kapitalist ekonomilerin çıktısındaki dalgalanmaları nihai olarak belirleyen, kapitalist üretim yöntemlerinin kendileridir. Metalara, paraya ve öteki mübadele öğelerine olan talebin dalgalan-

malar üstünde bir etkisi vardır; ama bunlar üretimdeki değişimlere göre ikincildir ve kendileri de bu değişimlerce belirlenirler. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1930'ların şiddetli kısılmasının nasıl açıklandığına bakarsak nedenselliğin yönündeki bu farklılığı iyice somut olarak görebiliriz. Paracılar, çıktı ve istihdamdaki çöküşe para arzındaki çöküşün neden olduğunu, bunun ise bir dizi banka iflâsından kaynaklandığını öne sürmüşlerdir. Oysa Marxist yaklaşıma göre bu çöküş, gelecekte kârlılığı mümkün kılmak için Amerika Birleşik Devletleri ve öteki kapitalist ekonomilerde üretimin yeniden örgütlenmesinin zorunlu hâle gelmesinin sonucuydu. Bu görüşe göre bunalımın, işsizliğin ve bunlarla birlikte gelen iflâsların ve işletme birimlerinin çöküşünün kimi kârsız sanayilerin gerilemesine, ötekilerin kârlı bir temel üzerinde yeniden yapılaştırılmasına, çöküntü sırasında serbest kalan kaynaklarla yeni sanayilerin kurulmasına neden olmak gibi bir işlevi vardı. Çöküntünün nedeni, nihai olarak, bu sürecin altında yatan, üretimde değişiklikler yapma ihtiyacında yatıyordu; parasal etkenlerin bunalımı çabuklaştırmada oynadığı bir rol vardı, ama bunalımın derinliğini ve süresini açıklayamazlardı.

Kapitalist ekonomilerdeki dalgalanmaların temel belirleyicisinin para gibi mübadele kategorileri değil de üretim olduğunu söylemek parayı boşlayabileceğimiz anlamına gelmez. Bir kere, paranın dalgalanmaların temel bir belirleyicisi olmadığını söylemek, paranın, bunalım ve **boom**'ların zamanlamasını olduğu kadar biçimini de etkileyerek, dalgalanmalarda önemli bir ara rol oynadığını yadsımak demek değildir. Bu rolü nasıl tahlil edeceğimizi düşündüğümüzde de şu soruyu sormak zorunda kalırız: Burjuva yaklaşımının alternatifleri var mıdır, yoksa bireylerin paraya karşı kararlı talep fonksiyonları bulunduğuna ilişkin temel var sayımıyla birlikte dolaysız ve dolaylı mekanizma teorisini mi benim-

seyeceğiz (yalnızca üretimin her nasılsa temel belirleyici olduğu uyarısını ekleyerek)? Marxist yaklaşımın burjuva yaklaşımından nerede farklı olduğunu görmek için iktisadi bunalım içinde paranın rolünü nasıl tasarladığını görmekle işe başlayalım. Bunlar sermaye bunalımı olduğu için de sermaye kavramıyla işe başlamak zorundayız. Kapitalizmde öyle bir iktisadî süreç vardır ki o olmaksızın başka hiç bir süreç var olamaz. Bu süreç, içinde kârın kaynağının, artık değer, üretilip gerçekleştiği ve sermayenin durmadan dönüşüme uğradığı bir devrim olan sınıf sermaye devresidir. Sermayeci, ilk önce parayı ham maddelerle, makinelerin kirası ve insanların bir 'hafta' boyunca çalışma yeteneğiyle mübadele eder. Sonra bunlar işe koşulur; sermaye mamul metalara, ardından bunlar da yeniden paraya dönüştürülür. Böylece sermaye, devresinin bir noktasında metalar biçiminde, bir başkasında para biçiminde, bir başkasında üretken sermaye, hareket hâlindeki fabrika, olarak var olur. Sermaye devresinin pürüzsüz ilerlemesi için farklı biçimleri arasında belirli oranların kurulup korunması gerekir; oysa bu dengeyi otomatik olarak sağlayacak mekanizmalar yoktur. Tersine kapitalizm, üretimin mübadeleye ayak uyduramamasına neden olarak ya da para-sermayenin üretim düzeyiyle tutarlı olmayan oranlarda şişmesine veya daralmasına yol açarak, sık sık bu iç dengeyi bozma eğilimi gösterir. Faaliyet alanları arasındaki bu yerinden çıkmalar ile sermaye biçimleri arasındaki orantısızlıklar, bazen o denli büyüyüp şiddetlenir ki ancak sermaye devresinde bir kopuşla, bir bunalımla, çözülebilirler.

Şimdilik bu sürecin iki yönü önem taşıyor. Birincisi, bunalımdan önce gelen orantısızlıkların bir etkeni, sermayenin para biçiminin aşırı genişlemesi olabilir ve bu anlamda para-sermaye hacmindeki dalgalanmalar bunalımları çabuklaştırabilir. Ama para-sermaye hacmindeki dalgalanmalar ile para

hacmindeki dalgalanmalar kesinlikle aynı şey değildir. Her türlü para para-sermaye değildir; bu önemli noktaya birazdan döneceğiz. İkincisi, sermaye biçimleri arasındaki orantısızlıkların ve mübadele ile üretim arasındaki gerilimlerin kaynağı bireysel kararlarda aranmamalıdır. Orantısızlıklar, bireyler belli bir para tutarı ya da meta tutmayı yeğledikleri için çıkmaz; çevrim süresince sermaye birikimi, kâr haddinin, kâr kütlesinin, ücretler ve öteki değişkenlerin değerinin gelişiminde karmaşık bir etkileşimi ister istemez doğurduğu içindir ki orantısızlıkların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Örneğin sanayi sermayesinin birikimine elvermeyecek denli düşük bir artık değer kütlesinin üretilmesi, toprak, metalar ya da hisselerde spekülatif bir **boom**'a yol açabilir. Sermayenin (düşük artık değer tutarından ötürü) bir bütün olarak elde edemeyeceği, fakat her bir sermayecinin spekülasyon ve sermaye kazançları yoluyla başkaları aleyhine kazanmaya çalışabileceği kârlar uğruna sermayecilerin rekabet ettikleri böyle bir spekülatif **boom**, artan miktarda paranın kâr arayışına sokulmasıyla bir para-sermaye genişlemesi yaratırsa da bu bir **aşırı** genişlemedir ve spekülatif **boom**'un bunalımla bitmesi kaçınılmazdır; çünkü mübadeledeki genişlemenin temeli, bu genişlemenin artık değer üretiminde yatan temeli, yeterli değildir.

Buraya kadar söylenenlerden hareketle kapitalizmin iktisadî dalgalanmalarına yaklaşımlarında burjuva teorisi ile Marxist teori arasında var olan farklılığın iki özsel yönünü şimdiden teşhis edebiliriz. Burjuva teorisi, para arzı ve paraya karşı talebin üstünde durur; Marxist teorinin ise paranın üstünde duruşu, sermaye olarak iş gördüğü ölçüdedir esas olarak. Ayrıca burjuva teorisinin bireysel kararlara bu dalgalanmalarda merkezî bir yer vermesine karşılık Marxist teori, ekonominin devinimlerini sermayenin kişilik dışı güçlerinin birer sonucu olarak ele a-

lir. Bunlar, burjuva iktisadıyla yetişmiş olanlarımızın güçlükle özümleyecekleri fikirlerdir. Bunları daha büyük bir dikkatle incelerken **başlı başına para** ('para arzı', 'para talebi') ile **para-sermaye** arasındaki ayrım üzerinde yoğunlaşalım.

Başlı başına para, metaların mübadelesine ilişkin bir kavramdır ve kapitalizmin mübadelenin en büyük ölçüde genelleşmiş olduğu bir sistem olmasına karşın mübadele, kapitalizmden daha yaygındır; kapitalizm öncesi toplumlarda da, sosyalist toplumlarda da mübadele vardır. Gerçeklikte karşılaşılan mübadele ise daima parasal mübadeledir. Trampa mübadelesinin metaların metalarla doğrudan mübadelesini (**M - M**) içermesine karşılık parasal mübadele, özünde metaların para karşılığında satılmasını (**M - P**), ayrı bir alışverişte de, parayla başka metaların satın alınmasını (**P - M**), böylece bütününde metaların dolaylı olarak mübadele edilmesini (**M - P - M**) içerir. Parasal mübadelenin paranın aracı olarak kullanılışını içeriyor olması, gerek Marxist iktisat, gerekse burjuva iktisadî açısından (ilerde göreceğimiz gibi değişik bakımlardan olsa da) çok önemlidir. Bu noktanın son zamanlarda burjuva yazarlarıncaya vurgulanması, onları paranın temel işlevinin bir mübadele aracı olarak iş görmek olduğunu öne sürmeye götürdüğü gibi bu işlev ile paranın bir servet biriktirme aracı olarak oynadığı rol arasındaki tümleşik bağlantıyı kavramamızı da sağlar. Çünkü parasal mübadelenin temel özelliği, mal satma, **M - P**, fiilinin satın almadan (**P - M**) kopuk, dolayısıyla zaman içinde zorunlu olarak ayrı oluşu ve bir mübadele aracı olarak paranın arada geçen sürede bir servet biriktirme aracı olarak tutulmasıdır ('geçici satın alma gücü yuvası' yerinde ve çok kullanılan bir deyimdir). Burjuva iktisadının başlı başına parayı anlamak için ihtiyaç duyduğu her şey, bu kavramlardan, parasal mübadelenin doğasından kaynaklanan mübadele aracı ve

servet biriktirme aracı kavramlarından; ibarettir. Çünkü burjuva iktisadî, para talebi teorisini bunlar temelinde kurabilmektedir. Satışlar ile satın alımlar arasında para tutulduğundan alışveriş ankesleri için bir talep türetebiliriz. Her hangi bir bireyin sattığı kadar satın alması gerekmediğinden (bu onun $(P - M)$ 'sinin $(M - P)$ 'sinden küçük olmasına yol açar) o birey, bir 'atıl ankesler' gömüsü oluşturabilir. Burjuva iktisadî da, bireyin gömüyü para biçiminde mi yoksa tahvil biçiminde mi tuttuğunu belirleyen etkenleri tahlil ederek paraya olan spekülâtif talep ve ihtiyat talebine ilişkin teorilerine ulaşır; 'likidite tercihi'. Böylece burjuva iktisadî, merkezî kavramını, bireylerin para taleplerini, başlı başına para kavramından ya da, bir başka deyişle, parasal mübadelenin doğasından türetmiş olur. Ve orada, aşağı yukarı, durur.

Marxist para teorisi orada durmaz. Ne de, ileride göreceğimiz gibi, aynı yerden yola çıkar. Paranın kapitalizmde oynadığı rolü açıp geliştirirken başlı başına para kavramının ötesine geçerek sermaye olarak para kavramına varır. Bu durum, parasal mübadele, $M - P - M$, kavramının kapitalizmin iktisadî süreçlerinin bütününe de, hatta bütünü en temel parçasını da kesinlikle betimlemiyor oluşuyla ilgilidir. Kapitalist ekonominin Marxist teorisinin merkezinde üç paragraf önce kısaca anlatılan sermaye devresi kavramı yer alır. Devre simgelerle şöyle gösterilebilir:

$$P_1 - M_1 - \bar{U}_1 - M'_1 - P_2 - M_2 -$$

Sermayecinin para, P_1 , ile işe başladığını düşünelim. O, bu parayı ham maddeler, makinelerin hizmeti ve işçilerin çalışma yeteneği biçimindeki metalleri, M_1 'i, satın almakta kullanır. Bunlar harekete geçirilip işçiler ile makineler sermayecinin dolaysız ya da dolaylı denetimi altında ham maddeler üstün-

de çalışmaya başladığında sermayecinin sermayesi, üretken sermaye, $\bar{U}$, biçimine bürünür. Bu süreç yeni metalar, M'_1 , üretir; bunlara para, P_2 , karşılığında satılır ve (2 alt takısıyla gösterilen) yeni bir devre başlatılır. Devrenin simgelerle yazılması kendi başına bize bir şey anlatmaz; ama sermaye kavramının başlıca özelliklerini yalıtmamıza ve bu devredeki P 'yi başlı başına paradan neyin ayırt ettiğini teşhis etmemize yardımcı olur. Birinci nokta, parasal mübadele, $M - P - M$, formülünün bu devreler dizisinde bütünü yalnızca bir parçası, $M'_1 - P_2 - M_2$, olarak gözükmektedir. İkincisi, devrenin tümünün ancak artık değer üretildiği ve kâr hâlinde gerçekleştiği için bir sermaye devresi oluşudur. Fabrikanın işleyişi, $\bar{U}$, fabrikaya giren metallerden, M_1 'den, daha büyük değerde metallerin üretilmesine (M'_1) yol açar; bu nedenle ilk devreyi sona erdiren para, P_2 , devreyi başlatan paradan, P_1 'den, küçük olup aradaki fark sermayecinin kârıdır. Üçüncü nokta, sermayenin devresine damgasını vuran artık değer ya da kârın, üretim sürecinde, M_1 ile M'_1 arasında, üretiliyor; mübadele devrenin tümünün zorunlu bir parçası olsa bile metallerin parayla mübadelesi sırasında ortaya çıkmıyor oluşudur.

Sermaye devresini bu şekilde ele alınca her paranın para - sermaye olmadığını hemen görürüz. P_1 ve P_2 , yani sermayeciler ve kapitalist kurumlarca sürekli kâr etme sürecinin bir parçası olarak tutulmakta olan para, bir sermaye biçimi olarak paradır. Buna karşılık P_2 , sermayenin arka arkaya gelen devrelerine sokulacak yerde kâr etme sürecinden geri çekilecek olursa — bu tutarı tüketimde kullanmaya niyetlenen sermayecilere temettü biçiminde ödenecek olursa — sermaye olarak para olmaz. Buna 'gelir olarak para' denir. İşçilerin ücret geliri biçiminde aldıkları paraya da aynı ad verilir; çünkü işçilerin kendileri, bu para ellerine geçtikten sonra onu yeniden kendilerine kâr

getiren bir süreçte harcamazlar. Ücret geliri olarak para örneği, başlı başına para ile para-sermaye arasındaki ayrımı açıklığa kavuşturmaya yardımcı olur. İşçiler parasal mübadeleye girerler ve bu yüzden başlı başına para kullanırlar. Çalışma yeteneklerini bir meta olarak satarlar; kazandıkları parayla da gıda, konut ve başka metalar satın aldıklarından **M - P - M** formülü geçerlidir. Ama bu süreçte kesinlikle sermaye olmayan para, daha önce gördüğümüz gibi, sermayecilerin elindeyken sermaye olur; dolayısıyla **M-P-M** sermaye devresinin tümünün bir parçasıdır.

Para, gerçekte elbette hep bir kategoriden bir başkasına geçer, sonra gerisingeri döner. Parayı gelir olarak kazanan işçiler onu metalara harcayınca para, kâr etme sürecinde sermayecilerin eline geçer; para-sermaye rolüne döner. Ayrıca işçiler, bir banka ya da tasarruf kurumuna yatırarak parasal gelirlerini tasarruf ederler. Onlar, bu yoldan sermaye sahibi olmazlar ya da birer sermayeci hâline gelmezler; ancak banka bu parayı kâr etmek için kullanırsa işçi için gelir olan para, banka için para-sermaye olur. Ama paranın, sermaye olarak oynadığı rol ile gelir olarak oynadığı bu rol arasındaki hareketine karşın roller, kavramsal olarak birbirinden hayli ayrı olup bu ayrıma dayanan bir para teorisi, bu ayrımı yok sayan bir teoriden eni konu farklıdır. Bu farklılığın nasıl ortaya çıktığını görmek için Ortodoks iktisat bağlamında belirlediğimiz üç sorunu ele alalım: para arzındaki bir artışın etkilerini, kredi sisteminin doğasını ve para ile mübadele arasındaki ilişkiyi.

'Para arzında bir artışın etkisi', birçok sebepten ötürü yalnızca Ortodoks iktisat içerisinde anlamlı olan bir sorunun formüle edilmişidir. Birinci olarak, sorun, artışı neyin uyardığı sorunundan ve ekonominin altında yatan durumun ne olduğundan kopuk olarak konulmaktadır. Ekonominin hareketinin üretimdeki dalgalanmalarla belirlendiği yolundaki Marxist teorinin anlamı, para arzındaki bir

artışın etkisinin söz konusu artışın bu dalgalanmalarda yatan kaynağından ayrılamayacağıdır. Kapitalizmin temel ilişkilerinin sonucu olan **boom**'lar ve bunalımlar para stokunda dalgalanmalara **neden olur**; bu parasal etkenlerin iktisadî dalgalanmalara göstereceği tepkinin ölçüsü ise, temelde yatan bu nedensel güçlere bağlıdır. Üretim büyüme ve sermaye birikimi için yeterli kârı yaratmazsa para arzı, banka sisteminin firmalara vereceği ödünçler yoluyla artırılmaz (birikim sürmeyeceği ve bu borçlanmayı gerekli kılmayacağı için). Para arzı, devletin sermaye birikimi ve iktisadî dalgalanmayla bağlantılı faaliyetleri yoluyla artırılacak olsa da temel koşulları bulunmayan birikimi uyaramaz. Ortodoks iktisadın para arzında bir artışın etkisi sorununu bu artış dışsal bir şeymiş gibi koyması, ancak banka sistemi ile devletin dışsal olmayıp para arzı üzerinde etkili oldukları, bu etkinin sermaye ve sermaye birikimi karşısında kendi durumlarınınca belirlendiği olgusunu yadsıması sayesinde mümkün olur. İkincisi, ve bununla ilişkili olarak, 'para arzı'nda artış kavramı, sermaye olarak para ile gelir olarak para arasındaki ayrımı yok sayar. Temelde yatan belirleyicilerin sermaye birikiminde bir yükselmeye, bunun da bankaların firmalara ödünç vermesi yoluyla para arzında bir artışa yol açması hâlinde artacak olan, sermaye olarak paradır. Bu koşullar altında para arzındaki artışın 'etki'si, para biçimindeki sermayenin meta-sermaye ve üretken sermayeyle birlikte artışını sağlamaktan ibarettir. Öte yandan iktisadî dalgalanma sermaye birikiminin kesintiye uğradığı bir noktada bulunuyorsa devlet, (işsizlik ödeneklerine ve belki başka kalemlere yaptığı) harcamalarını artırır ve bu artışı para arzını doğrudan doğruya da dolaylı olarak artırarak finanse edebilir. Bu tür bir artış gelir olarak para olsa da sermaye devresinden ayrı kalmaz. Artıştan yararlananlar meta satın aldıkça para devreye girerek para-sermaye hâline gelir; ancak paradaki büyümeyi sermaye

ye genişlemesi değil, bunun tersi, birikimin kesintiye uğraması, uyardığından para-sermaye öteki biçimlere oranla fazla genişlemiş olur. Bu genişlemiş para-sermayenin 'reel değer'ini düşüren enflasyon, bu koşullar altında para-sermaye, meta-sermaye ve üretken sermaye arasında doğru orantıları yeniden kurmak üzere gelişen bir süreçtir.

'Kredi sisteminin doğası', burjuva iktisadının ancak çok sınırlı bir ölçüde ele alabildiği bir sorundur. Başlı başına paranın, yani parasal mübadelenin kredi sisteminin gelişmesini mümkün kılması, satış ile satın alışın iki parçaya (**M - P, P - M**) ayrılmasını mümkün kılması sayesinde. Bu bölünme, bir yandan bireylerin para gömülemelerine, dolayısıyla ödünç vermelerine (böylece ikinci parçayı tamamlamamalarına) olanak verirken öbür yandan bireylerin söz konusu iki parçanın sırasını değiştirip borç almalarına, böylece önce satın alışın (**P - M**) gerçekleşmesine, borcun geri ödenmesi için gereken paranın elde edileceği satışın ise arkadan gelmesine olanak verir. Bu nedenle her hangi bir zamanda kimi bireyler (ödünççüler) malî varlıklar tutarken kimileri (ödünç alanlar) de malî borçlar tatarlar. Kredi sistemine ilişkin burjuva teorisinin özü budur; teori, bireyler ile malî kurumların, her hangi bir zamanda tuttıkları değişik varlık ve borçların oranı konusundaki seçimlerini nasıl yaptıklarıyla ilgilenir ve bu seçimler verim gücü ve kesinliğe ilişkin tercihler açısından açıklar. Marxist teori, bundan önceki örneklerde olduğu gibi, başlı başına para kavramının ötesine geçerek, sermaye olarak para kavramından hareketle, sermaye olarak kredi görüşünü geliştirir. Buna göre sermayeciler, yalnız meta satışı yoluyla değil, başka sermayecilerden borç alarak da para-sermaye elde ederler. Bu, yalnızca alış verişlerin (**M - P, P - M**) nasıl sıralanacağına ilişkin bireysel seçimlere gönderme yaparak anlaşılamayacak olan bir kredi biçimidir (faiz getiren sermaye). Birin-

cisi, bu biçimin bizatihi varlığı, ödünç alan sermayecinin para-sermayeyi kâr etmek için kullanacak, dolayısıyla faiz ödeyebilecek olmasına bağlıdır. O hâlde önemli olan devre, mübadele devresi değil, sermaye devresinin tümüdür: $P_1 - M_1 - \bar{U}_1 - M'_1 - P_2$. Sermaye bu devrenin tümünü tamamladığı, üretimden olduğu kadar mübadeleden de geçtiği içindir ki kâr yaratılmış olur. İkincisi, alınan ödünçün tutarı birikim koşullarına bağlıdır. Sermaye birikimi pürüzsüz seyretmekteyse faiz getiren sermaye tutarı, öteki sermaye biçimleriyle birlikte, genişler. Üçüncüsü, burada bizi ilgilendiren kredi, bir sermayeciden bir başkasına verilen kredidir. Bu kredi, işçiler tarafından sermayecilere verilen krediden (yani işçilerin bankalar, emeklilik plânları ve öteki kurumlardaki tasarruflarından) de, sermayeciler tarafından işçilere verilen krediden (tüketici kredisinden) de çok farklıdır. Son söylenen kredi biçimleri bizatihi sermaye değildir; ekonomideki işlevleri bütünüyle farklıdır. Ama bu işlevleri de, sermaye ile olan, kendilerini daima sermayenin hareketlerine tâbi kılan ilişki incelenmeksizin anlaşılamaz.

Bunun akademik düzeyde ilginç olduğu açık olmakla birlikte çevremizdeki dünyayı anlamamız üzerinde daha dolaysız bir etkisi bulunan birtakım içermeleri de vardır. Bir kere, kredinin ve paranın sermaye olarak oynadığı rol ve bunların öbür sermaye biçimleriyle ilişkisinin kapitalizmdeki konumlarında merkezî bir yer tuttuğu görüşü, kapitalist sınıfın değişik sermaye biçimleri üstündeki denetimlerine göre nasıl fraksiyonlara bölünmüş olduğunu anlamamızı olanaklı kılar. Faiz getiren sermayeyi denetleyen fraksiyonlar ile sanayi sermayesini denetleyenlerin çıkarları, bir düzeyde örtüşür (çünkü her biri faiz ve sınaî kârların varlığı açısından artık değer üretimine bağımlıdır), ama başka düzeylerde birbiriyle çatışır. Bazen bu çatışmalar şiddetlenir, hatta taraflardan birinin

finans kesiminin dolayimsız çıkarlarını ('bankacıların yaygarası'), öbürünün ise sermayenin sını ve öteki fraksiyonlarının çıkarlarını temsil ettiği siyasal mücadelelere yansır. Hâkim sınıf içerisindeki bu farklı siyasal fraksiyonları teşhis etmek her zaman kolay olmasa da böyle bir durumda bile malî sermaye ile sanayi sermayesi arasındaki ayrımın önemli iktisadî etkileri vardır. Malî sermayenin gelişimi, ona, hiç değilse on dokuzuncu yüzyılın sonundan bu yana, sanayi sermayesinin işleyişini büyük ölçüde etkilediği bir konum kazandırmıştır. Kapitalist rekabet, sermayenin kârlılığın düşük olduğu sanayilerden yüksek olduğu sanayilere doğru hareket etmesini gerektirir. Kredi sisteminin yokluğunda bu hareket zordur. Oysa menkul değerler borsaları, bankacılık kurumları ve para piyasaları iyice gelişmişse sermaye — kredi biçimindeki malî sermaye —, büyük bir esneklikle bir sanayiden bir başkasına giderek rekabet mekanizmalarını yetkinleştirir. Bu esneklik, malî sermayenin, bir anlamda, sanayi sermayesini kendisine tâbi kılabilmesi demektir. Çünkü kredinin her hangi bir sanayiden çekilmesinin mümkün olması, her bir sanayinin kredi sisteminin ölçütlerine tâbi olması anlamına gelir. Akademik açıdan ilginç bir paradokstur söz konusu olan: Malî sermaye, bütünüyle sanayi sermayesine bağımlıdır; çünkü üretim olmaksızın temettü ve faiz gelirlerinin temeli olan artık değer yaratılamaz. Gene de sanayi sermayesi malî sermayeye bağımlı ve ona tâbidir. Bununla birlikte, akademik bilmeceler dışında, acımasız bir gerçeklik vardır: Malî sermayenin esnekliği, görece kârsız olan sanayilerin bir gecede kapatılabileceği, hiç mi hiç görünmeyen bir elin işçileri işsizliğe atabileceği anlamına gelir. Bütün bunlar, sermaye olarak paraya, nihai olarak da parasal mübadele ve başlı başına paraya dayanan kredinin kapitalizmdeki etkisidir. Bu nedenle paranın ekonomide oynadığı rolün bu yönü burjuva iktisadında ele

alınmaz; çünkü bu iktisat, her hangi bir sermaye olarak para kavramından yoksundur.

Burjuva yaklaşımı ile Marxist yaklaşım arasındaki ayrımı incelememizi sağlayan en son sorun, 'para ile mübadele arasındaki ilişki'dir. Bu, burjuva para teorisinin kendine esas aldığı, ama tarihî gelişmeleri kavramasını önleyecek bir biçimde tahlil ettiği bir sorundur. Burjuva teorisi, parasal bir ekonominin trampa ekonomisinden farklı olup olmadığı üzerine kafa yorar. Soruna trampa ekonomisinin kâr ve fayda azamileştiren bireyler ile firmalardan oluştuğunu, mübadelenin genelleşmesiyle bütün malların piyasa için üretilir olduğunu var sayarak bakar. Hatta ücret ödenmesini sağlayan bir 'emek piyasası' ile (makine sahipliğinin ödülü olarak) kâr elde edilmesini sağlayan bir 'makine hizmetleri piyasası' vardır. Bu durum, azamileştirci etmenler arasındaki mübadelenin bir o kadar genel olduğu, ama paranın mübadele aracı olarak iş gördüğü bir parasal ekonomi modeliyle karşılaştırılır. Paranın varlığının trampada mümkün olandan daha düşük maliyetli bir mübadeleyi kolaylaştırdığı, rahatça gösterilebilir. Gerek eski gidimli, gerekse modern matematiksel yazılarda bu yaklaşım, çok kez trampada bir metanın bir başkasıyla mübadelesinin yalnız sizin satın almak istediğiniz şeyi satmak isteyen değil, aynı zamanda sizin satmak istediğiniz şeyi satın almak isteyen bir bireyin aranması gerektiği görüşüne gelir dayanır. Trampada bu sorun tikel metaların alım satımında uzmanlaşan dükkanlar kurularak hafifletilebilirse de bu dükkanların kendilerinin işletilmesi pahalıdır. Oysa parasal bir ekonomide ticaret, iki tarafın her seferinde yalnız bir meta ile ilişkili olarak anlaşmalarını gerektirir. Çünkü satıcılar, mübadele karşılığında daima (ve yalnızca) para kabul etmeye isteklidirler. Mübadeleye girmeye istekli başka etmenler aramanın güçlüğü, ve bunun işin içine kattığı maliyetler, böylece azaltılmış olur. Alışveriş ola-

rak, gerek duyulan uzmanlaşmış dükkân sayısı azalır; çünkü, diyelim, elmada uzmanlaşmış bir dükkânın bunun karşılığında para almaya her zaman hazır oluşuna karşılık trampada ayakkabı karşılığında elma satan bir uzman, ekmek karşılığında elma satan bir başkası vesaire bulunur. Parasal mübadele sisteminin toplum açısından trampa sistemine oranla daha az pahalı olduğu sonucunun yaygınlaştırılması, altın gibi tikel bir meta nasıl olup da başkalarından farklılaşarak para, mübadele aracı, olarak kullanıldığını açıklamaya yarar. Çünkü ileri sürülen sav, trampada, mübadelelerin gitgide dolaylı hâle geldiği yolundadır: Elma satıp ayakkabı almak isteyen bir etmen, elmaları bir aracı meta karşılığında satmayı, sonra da aracıyı ayakkabı karşılığında satmayı çıkarına uygun bulacaktır. Altın gibi bir meta, biriktirilip saklanması, taşınması ve mübadelesi ucuz olduğu ve niteliği az çok kesinlikle bilindiği için artan ölçüde aracı olarak kullanılmaya başlar. Bu tür dolaylı mübadeleler evrensel hâle geldikçe trampa'nın içinden parasal bir ekonomi doğar.

Bu burjuva kavrayışını Marxist kapitalizm teorisinin içerdiği para teorisiyle karşılaştıralım. Burjuva kavrayışının bize sunduğu, başlı başına para ile trampa arasında bir karşılaştırma ve gerek parasal ekonominin, gerekse sözde ondan önce gelen trampa'nın evrensel mübadeleyle dayandığı görüşüdür. Marxist yaklaşım da, evrensel mübadeleyi başlı başına paranın temellerinden biri sayar, ama bu sistemin, kendisi de evrensel mübadeleyi işin içine katan bir trampa sisteminden doğmuş olduğunu yadsır. Sistem, trampadan değil, malların mübadele için üretilmediği bir sistemden doğmuştur. Daha özgöl olmak gerekirse kapitalizm, bütün malların mübadele için üretildiği, insanların çalışmasının bile ancak mübadele yoluyla — ücret karşılığında çalışma yeteneklerini satmaları yoluyla — mümkün olduğu bir sistem-

dir. Bu sistemde başlı başına para var olduğu gibi sermaye olarak para da vardır. Kapitalizme geçişten önce gelen, (hiç değilse Batı Avrupa'da) feodalizmdir. Bir yığın bireyin mübadele için mal ürettiği, trampaya istekli ticaret ortakları aramak için koşuşarak işlerini yürüttükleri bir sistem değildi feodalizm. Temel özelliği bireylerin ücret karşılığında kiralanması olan bir sistem hele hiç değildi. Öyle ki bu sistemde 'emek piyasası' bulunmadığı gibi makine ve alet hizmetleri piyasası da yoktu; çünkü üretim araçları, doğrudan üreticilerin kendilerine aitti. Feodalizmde mallar, üreticinin kullanımı ve çalışmayan sınıflar (topraklı aristokrasi ve ona bağlı gruplar) için üretilirdi. Bu sınıflar, alım satım yoluyla kâr ederek değil, rant ödemelerinin sızdırılmasını sağlayan daha dolaysız yöntemlerle üretimden pay alırlardı. Para feodalizmde vardı; ama oynadığı rol, neredeyse sistemin sonuna dek çevreseldi. Demek ki, Marxizme göre, parasal ekonominin — paraya merkezi yer veren bir ekonominin — doğuşu sorunu kapitalizmin doğuşu sorunudur; bir evrensel mübadele sisteminin mübadelenin çevresel olduğu bir sistemden nasıl doğduğu sorunudur. Bu ise, bir sınıf çatışması sorunudur, köylülerin topraklarından kovulup gelişmekte olan sermayeciler sınıfına ait fabrikalarda ücret karşılığı iş aramaya nasıl zorlandıkları sorunudur. Sorunun mübadeleyle zaten girişmiş, mal alıp satarak ücret karşılığında çalışan, dolaylı mübadele'nin trampadan daha ucuz olduğuna karar veren bireylerle bir ilgisi yoktur.

Parasal mübadele ile trampa arasındaki burjuva karşılaştırmaya yönelik Marxist eleştiriyi aydınlatıcıdır. Ortodoks iktisadın başlı başına paranın tahliliyle kısıtlanmış olduğunu, kapitalizmde sermaye olarak paranın oynadığı rolü göz önünde bulunduramadığını daha önce görmüştük. Şimdi de başlı başına parayı bile anlayamadığını, çünkü parasal mübadelenin evrensel mübadelenin tek biçimi

mi, bunun ise tarihî olarak kapitalizme özgü olduğunu anlayamadığını görmekteyiz. Trampa kapitalizmi Ortodoks iktisadın bir efsanesidir. Sonuç olarak başlı başına para, ancak sermaye var olduğu zaman tam gelişmesine kavuşabilir; dolayısıyla başlı başına paranın anlaşılması, sermaye olarak parayla ilişkisi içinde anlaşılmasına bağlıdır. Feodalizmde ara sıra yer alan mübadelelerde başlı başına para olarak iş gördüğü zaman para ve mübadele ilişkisi, kapitalizmdeki başlı başına paradan farklıdır. Çünkü orada başlı başına para ekonominin temel bir yönüdür.

Ortodoks 'para ve trampa' sorununa ilişkin bu incelemeyi bitirirken yukardaki savı sunmanın bir başka biçimi üzerinde durmak ilginç olabilir. Feodalizmde emeğin birincil boyutu özgül bir emek türüdür (ayakkabıcı demirciden farklıdır); bu emeğin ürünü de özgül yararı için (ayakkabı ya da saban olarak) üretilmiştir. Kapitalizmde emeğin en önemli yönü farklılaşmamış doğasıdır. Araba fabrikasındaki bir işçi, özgül araba yapma vasıfları için değil, genel olarak işi (başka bir fabrikada eşit derecede iyi yapılabilecek bir iş) — 'soyut emeği' — için istihdam edilmiştir. Ürettiği araba da, doğrudan doğruya yararlı olduğu için değil, firma arabayı satıp kâr edebileceği için üretilmektedir. Öyleyse kapitalizmde metaların ortak karakteristiği, mübadele için üretilmeleri ve bunları üreten emeğin, önemli yönünün, evrenselliği olması anlamında 'soyut' oluşudur. Bu, kapitalizmi kapitalizm öncesi sistemlerden kesinlikle ayırdığı gibi kapitalizmde başlı başına paranın oynadığı role de uygun düşer. Çünkü kapitalizmde başlı başına para, evrensel olduğu için, para karşılığında satılan bir meta evrensel ve bütün metalarla mübadele edilebilir olan bir şeyle mübadele edildiği için mübadele aracıdır. Para, metaların ortak karakteristiği olan mübadele edilebilirliğin bunların özgül yararlarına ağır basmasını sağlar. Ama ancak kapitalizmde üretilen metaların ayrılmaz bir parçası olan evrensel bir

şey zaten var olduğu içindir ki metalar, bu evrensel eş değerle genel olarak mübadele edilebilir; mübadele edilebilirlikleri ancak bu sayede öne çıkabilir. Söz konusu olan, onları üretimine giren evrensel, soyut (özgül olmayan) emektir. Kapitalizmi kapitalizm öncesi sistemlerden ayırt eden şeyin emeğin bu özgül olmayan doğası olmasından ötürü, başlı başına paranın tam olarak gelişmesi, ancak sermayeyle (dolayısıyla sermaye olarak parayla) ilişkisi içinde anlaşılabilir. Sonuç olarak Ortodoks iktisat, sermaye ya da para-sermaye kavramından yoksun olduğu için bu anlayışı geliştirmekten âcizdir. Ortodoks iktisadın, başlangıç noktası olarak başlı başına parayı ve paranın mübadele aracı işlevini alışı, onun bu alandaki başarısızlığına ışık tutar. Oysa Marxist iktisat, genelleşmiş parasal mübadelenin varlığını kendisi soyut emeğin varlığına bağlı olan bir olgu olarak görür.

3 SONUÇ

Ele aldığımız örnekler, Marxist para teorisinin **başlı başına para** teorisini formüle edip bunun ötesine geçebilmesi ve **sermaye olarak paraya** dayalı bir teori inşa etmesiyle başka teorilerden alabildiğine farklı olduğunu açıklığa kavuşturuyor. Bu teori, kapitalist iktisadî ilişkilerin ışığında geliştirilmiş bir teoricidir: Bireylerin davranışı görüşünün ötesine geçerek para ve krediyle ilişkileri bakımından sermaye ile emek arasındaki ayrım görüşüne ulaşmamızı mümkün kılmaktadır. Ortodoks iktisat da, bireysel etmenler arasında ayrım yapabilir ve hane halklarının teorisinden ayrı olarak firmaların para talebiyle ilgili bir teori sunmaktan geri kalmaz. Ne var ki Ortodoks iktisat içerisindeki ayrım keyfidir; sınıfların sermayeyle olan farklı ilişkilerine dayanan Marxist yaklaşımın işçiler ile sermayeciler arasında yaptığı ayrımla aynı şey değildir. Marxist kavrayışa göre bunla-

rın hayatlarının parasal yönü bu ilişkilerin bir ürünüdür ve paraya karşı farklı taleplerin sonucu olarak ele alınamaz.

Bu yazıda **kapitalist** ekonomide paranın oynadığı rol üzerinde durduk. Söylenenlerden sonra bir ütöpik görüşteki, paranın 'bütün kötülüklerin kaynağı' olduğu ve paranın kaldırılmasının kapitalizmin kaldırılmasının ön koşulu olduğu düşüncesindeki safsatayı görmek kolaylaşır. Kapitalizmde iktisadî olayları belirleyen, ne başlı başına paradır, ne de sermaye olarak para; sermayenin kendisinin varlığıdır ve sermaye olarak para sermayenin aldığı biçimlerden yalnızca birisidir. Bu yüzden sosyalizmin inşası, sermayenin ve sermaye olarak paranın kaldırılmasını gerektirir; ille paranın kaldırılmasını değil, dönüştürülmesini gerektirir. Bu sonuç, para teorisinin burjuva ideolojisi içerisinde yerine getirdiği işlev konusunda bir iç görü kazandırır. Kendini başlı başına paranın tahliliyle sınırlandıran, başlı başına paranın kendisinin feodalizmde, kapitalizmde ve başka sistemlerde taşıdığı anlamların başka başka olduğunu bile anlamayan Ortodoks para teorisi, kapitalizmdeki parayı (sermaye olarak parayı) sosyalist ya da kapitalizm öncesi parasal düzenlemelerle karşılaştırmaktan âcizdir. Beceirebildiği, başlı başına para ile yok-para arasında durmadan karşılaştırmalar yapmaktan, parasal mübadeleyi efsanevî bir trampa ekonomisinin karşısına çıkarmaktan, bu yolla paranın üstünlüğünü (mübadeleleri kolaylaştırmasından ötürü) göstermekten ibarettir. Bunları yaparken **sermaye olarak** paranın genel olarak sermayenin bütün şaibelerinin yanı sıra kendinden de birkaç marifetin taşıyıcısı olduğunu fark etmez bile.

NOT

Tobin ile Friedman'a yapılan göndermelerin kaynağı, her ikisi *Journal of Political Economy*, 80, (1972)

de yayımlanmış olan J. Tobin, 'Friedman's Theoretical Framework' ile M. Friedman, 'Comments on the Critics'tir. Paracılığın, faiz elâstikiyeti olmayan bir para talebi (dikey LM eğrisi) postulatına dayandığı görüşü, büyük ölçüde Friedman'ın 'The Demand for Money: Some Theoretical and Empirical Results', *Journal of Political Economy*, 69, 327-57 (1959) makalesinin sonucu olarak yaygınlık kazandı. Burada Friedman, gözlemlenebilir faiz hadlerinin, para talebi üzerinde pek az etkili olduğu ya da hiç etkili olmadığını bulduğunu iddia eder. Ne var ki onun iddiası, bütün öteki Paracılar tarafından reddedildiği gibi şimdilerde Friedman'ın kendisi tarafından da vurgulanmamaktadır. Bu konunun irdelenmesi için, bk. D. Laidler, **Para Talebi**.

EK OKUMA LİSTESİ

Teorinin paraya karşı bireyin talep fonksiyonuna bel bağlayışını açıklayan ve Paracı tartışmaya değinen iyi bir Ortodoks ders kitabı şudur: D. Laidler (19) **Para Talebi**.

V. Chick (1973) **The Theory of Monetary Policy** (London: Gray-Mills)'de maliye politikası karşısındaki Paracı savın antagonist bir özeti verilmekte, F. Modigliani (1977) 'The Monetarist Controversy or Should We Forsake Stabilization Policies', *American Economic Review*, 67 (Mar 1977) 1-19'da ise Paracı tartışmanın tümü gözden geçirilmektedir.

T.M. Havrilesky ve J.T. Boorman (der) (1976) **Current Issues in Monetary Theory and Policy** (Arlington Heights, Illinois: A.H.M. Publishers), birçoğu Paracı tartışma üzerine olan kolay okunur makalelerden oluşan bir derlemedir. Para arzındaki değişmelerin 1930'ların çöküntüsüne yol açtığı yolundaki Paracı teorisinin Ortodoks bir değerlendirmesi, P. Temin (1976) **Did Monetary Forces Cause the Great Depression?** (New York: Norton)'da bulunabilir.

Ortodoks teorisinin 'kredi teorisi' alternatifinin bir versiyonunun sunulduğu için, bk. R.S. Sayers (1960) 'Monetary Thought and Monetary Policy in England', *Economic Journal*, 70 (1960) 710-24.

H. Ergas ve D. Fishman (1975) 'The Marxian Theory of Money and the Crisis of Capital', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 4, II (June 1975), Marxist para teorisine bir giriştir. Okunması hiç de kolay olmayan bir başkası şudur: S. de Brunhoff (1976) **Marx on Money** (New York: Urizen).

Her ikisi ile burada sunulan yorum arasında anlamlı ayrılıklar vardır.

Marxist kredi kavramı L. Harris (1976) 'On

Interest, Credit, and Capital', **Economy and Society**, 5, no. 2 (May 1976)'da irdelenmekte, sermaye devresi ise B. Fine (1975) 'The Circulation of Capital, Ideology, and Crisis', **Bulletin of the Conference of Socialist Economists**, 4, 12 (Oct 1975) içinde işlenip geliştirilmektedir.

Son olarak B. Fine ve L. Harris (1979) **Rereading 'Capital'** (London: Macmillan), sermaye devresini (böl 1), kapitalist kredi sisteminin gelişmesini (böl 7) ve para, enflasyon ve iktisadî dalgalanma arasındaki ilişkiyi (böl 8) irdelemektedir.

beciya

Arap Harfli Türkçe Siyasal İktisat Kaynakçası (1852-1928): (II)

Kadir YERCI

Geçen sayımızda ilk bölümünü yayımladığımız kaynakçanın bu sayımızda ikinci ve son bölümünü veriyoruz.

Rambaud, Dr.

Telhîs-i ilm-i servet. Çev. Süad.
İstanbul, 1305. Mihran Mat. 244 + 4 s.

Sabahaddin, [Prens]

Teşebbüs-i şahsî ve tevsi-i mezuniyyet hakkında bir izah. Muktatifi: Satvet Lûtfi.
İstanbul, 1324. Matbaa-i Kütübhâne-i Cihan 20 s.

Say, Jean Baptiste

İlm-i tedbir-i menzil. Çev. Abro Sehak.
[İstanbul,] 1268. Mühendisöğlü Tabhanesi 142 s.

[Sayın,] Abdurrahman Vefik

Tekâlif kavaidi (Osmanlı malî teşkilâtı hakkında).
Memalik-i Osmaniyede tekâlifin tarh ve tahsili ile teşkilât-ı maliye esasları. 1. Kısım.
İstanbul, 1328. Matbaa-i Kader 384 s.
«Maliye Kütüphanesi Adet: 6»

[Sayın,] Abdurrahman Vefik

Tekâlif kavaidi. 2 c.
İstanbul, 1328-1330. Matbaa-i Kader — Kanaat
Mat.
«Maliye Kütüphanesi Adet: 6 - 17»

Serbest limanlar ve serbest mıntikalar.

İstanbul, 1926. Yeni Matbaa 127 s.
«T.C. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatından: 22»

[Serdengeçti,] Hüseyin Edib

Mülkiyet nehcinin vech-i tekâmülü.
İstanbul, 1921. Matbaa-i Askeriyye 3 y. + 288 s.
«Mülkiyetin İctimai ve Hukukî Mahiyeti Hakkında Tetkikat»

[Serim,] Münir

İktisad.
İstanbul, t.y. 88 yaprak (tek yanlı) Coğaltma.

Süleyman Sudi

Defter-i muktesit. Ezmine-i kadimeden bu ana kadar Devlet-i Aliyyei Osmaniyenin umur-ı maliyesini havi. 3 Cilt.
İstanbul, 1307. Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
1. c. 1 + 142 + 1 s.
2. c. 144 + 1 s.
3. c. 2 + 208 + 1 s.

Şevketi Eşrefefendizade

Say ve sermaye mücadelâtının dînen suret-i halli.

İngiltere kilisesinden gelen su ilere cevap.
İstanbul, 1342. Matbaa-i Osmaniyye 32 s.

[Taylan, Muslihiddin] Adil
İlm-i iktisad.
Selânik, 1909. 299 s. Taşbasması.

[Tokgöz,] Ahmet İhsan
İlm-i servet.
İstanbul, 1890. Âlem Mat. 210 s.

Wells, Charles
İlm-i tedbir-i mülk. The science of the administration of state. An essay on political economy.
Londra, 1860. Williams and Norgate 88 + VIII s.

Yakır Bahar
İktisad-ı ticarî. I. Kitab.
İstanbul, 1915. Kanaat Mat. 72 + 2 s.

[Yurtman,] A[bdülgani] Seni
Hakayık-ı iktisadiyye.
Beyrut, 1332. Vilayet Mat. 306 + 2 s.

Yusuf Kemal
İktisad.
Y.y., t.y. 84 s.

Yusuf Kemal
Milli iktisad notları.
Ankara, t.y. 128 s.

B. DERS KİTAPLARI

Abdülhalik Midhat
İlm-i iktisad. (Darülfünun dersleri)
İstanbul, 1910. Sırat-ı Müstakim Mat. 128 s.

[Açıkalın,] Mehmed Rakım
Usûl-i maliye. (Beşinci sınıf için)
İstanbul, 1892. Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Mat. 62 s. Taşbasması.

Ahmed Muhtar
Amelî iktisat dersleri.
İstanbul, 1324. Mahmutbey Mat. 136 s.

Aynizade Hasan Tahsin
İlm-i mâlî.

İstanbul, 1914. Kanaat Mat. 570 s.

Aynizade Hasan Tahsin
İlm-i mâlî. 2. bs.
İstanbul, 1926. Evkaf Mat. 536 s.
«Hukuk Fakültesi»

Babanzade Şükrü
İktisad-ı içtimai.

İstanbul, 1926-1927. Mekteb-i Mülkiye Mat. Taşbasması.

[Başman,] Şefik
İlm-i mâlî, Kavanin-i mülkiye ve tarih-i mâlî. II. Kitab.
İstanbul, 1919. Mekteb-i Mülkiye Mat. 128 s. Taşbasması.

[Başman,] Ali Şefik
İlm-i mâlî, Kavanin-i maliye ve tarih-i mâlî. III. Kitab.
İstanbul, 1920. Mekteb-i Mülkiye Mat. 352 s. Taşbasması.

[Başman,] Ali Şefik
İlm-i mâlî, Kavanin-i maliye ve tarih-i mâlî.
İstanbul, 1921. Mekteb-i Mülkiye Mat. 142 s. Taşbasması.

Bloc, Moris
Amelî iktisat dersleri. Çev. Ahmed Muhtar.
İstanbul, 1324. Mahmutbey Mat. 21 s.

Hasan Ferit
Nakit ve itibari mali. 3 c.
1. c. Meskûkât. 1330. Hukuk Mat. 392 s.
2. c. Evrak-ı Nakdiyye. 1334. Matbaa-i Âmire 352 s.
3. c. Bankacılık. 1334. Matbaa-i Âmire 660 s.
«Maliye Mektebi Kütüphanesi Külliyyatından Adet: 19-21»

İktisad dersleri. (II. sınıf tedrisatından)
İstanbul, 1924. Erkan-ı Harbiye Mektebi Mat. Taşbasması.
İlm-i servet ve yahut ilm-i iktisad.
İstanbul, 1888. Mekteb-i Harbiye Mat. 264 s.

İlm-i usûl-i maliyye. (Beşinci sene talebesine)
İstanbul, 1301. 200 s.

Mahmud Esat bin Emin Seydişehri
Tarih-i sanayi. (İzmir Mekteb-i İdâdî-i Mülkisinde

tedris olunmak üzere...)

[İzmir,] 1308. [Nuri Efendi — Hizmet Mat.] 504 s.

Mehmed Cavid

İlm-i iktisad. (Mekâtib-i idâdiyyeye mahsus)
İstanbul, 1326. Darü'ttîbâât il Âmire 478 s.

Mehmed Cavid

İlm-i iktisad. (Mekâtib-i idâdiyyeye mahsus) 2. bs.
İstanbul, 1329. Kanaat Kütüphanesi 487 s.

Mehmed Cavid

Mâlûmat-ı iktisâdiyye. (Mekâtib-i idâdiyyenin en son programına muvafık olarak...)
İstanbul, 1329. Kanaat Kütüphanesi 296 s.

[İnhan,] Mustafa Zühdü

Vergiler. (Mekteb-i Mülkiyyede takrir edilen derslerden) 1. c. Kısım-i nazârî ve umumî.
İstanbul, 1326. Kanaat Mat. 694 s.

[İnhan,] M[ustafa] Zühdü

İlm-i iktisad dersleri.
İstanbul, 1920. Darülfünûn Mat. 175 s. Taşbasması.

Mahmud Esat [bin Emin Seydişehir]

İktisat. (Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne talebesine takrir edilen dersleri havidir.) 1. c.
İstanbul, 1318. Cemalefendi Mat. 453 s.

Mahmud Esad bin Emin Seydişehir

İktisad. Kısım-ı evvel cüz-i evvel.
İstanbul, 1900. Cemalefendi Mat. 390 s.
Kısım-ı evvel cüz-i sanî. İstanbul, 1909. Hilâl Mat. 401-553 s.
Kısım-ı evvel cüz-i salis. İstanbul, 1909. Matbaa-i Hayriye 678 s.

Mehmed Ziyaeddin

Bütçe ve usûl-i muhâsebe-i askeriyeye notları. (Levâzım-ı Ümerâ Kursuna mahsustur)
[İstanbul,] 1927. Askeri Akademiler Kumandanlığı Mat. 347 + 16 s.
«Levazım Akademisi 1926-1927 Tedrisatı»

Mikael Portakal Paşa

İlm-i usul-i maliye.
İstanbul, 1884. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Mat. 200 s.

Mikael Portakal Paşa

Usûl-i maliye. (Dördüncü sene efendilerine mahsus)
İstanbul, 1885. Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litografya Destgâhı 164 + 4 s.

Mikael Portakal Paşa

Usûl-i maliye. (Kısım-ı sanî) (Mekteb-i Mülkiye Beşinci sınıf için)
İstanbul, 1885. Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı 140 s. Taşbasması.
Yeni basım. İstanbul, 1888. Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litografya Destgâhı 153 + 4 s.

[Mustafa] Nail

Fenn-i usul-i maliye.
İstanbul, 1329. Cihan Mat. 344 s.
«Müdavimin-i Mülkiye Kütüphanesi Adet: 5»

[Mustafa] Nail - [İbrahim] Fazıl [Pelin]

Maliye notları. (Üçüncü sene)
İstanbul, 1913. 170 s. Taşbasması.

Ohannes Paşa, Sakızlı

Mebadi-i ilmi-i servet.
İstanbul, 1893. Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Litografya Mat. 105 + 248 s. Taşbasması.

[Pelin, İbrahim] Fazıl

İlm-i mâlî (Vergiler).
İstanbul, 1924. Mekteb-i Mülkiye Mat. 318 s. Taşbasması.

[Pelin, İbrahim] Fazıl

İlm-i mali ve kavanin-i maliye.
İstanbul, 1922. Mekteb-i Mülkiye Mat. Taşbasması.
I. Kitab. 128 s.
II. Kitab. 1924. 250 + 27 s.
III. Kitab. 1924. 258 s.

[Pelin, İbrahim] Fazıl

İlm-i mali ve kavanin-i maliye. (Mekteb-i Mülkiye birinci sınıfına mahsus).
[İstanbul,] 1927. Mekteb-i Mülkiye Mat. 303 + 31 s.

[Pelin, İbrahim] Fazıl

Bütçe. (Hukuk Fakültesi ile Mekteb-i Mülkiye için).
İstanbul, 1332. Hukuk Mat. 350 + 9 s.

[Pelin, İbrahim] Fazıl

İlm-i iktisad dersleri. (I. Sınıf)

İstanbul, 1914. Hukuk Mat. 336 s.

[Pelin, İbrahim] Fazıl

İlm-i iktisad.

İstanbul, 1926. Darülfünûn Mat. 654 s.
«Hukuk Talebe Cemiyeti Neşriyatından»

[Pelin, İbrahim] Fazıl

İktisad. I. Cild.

İstanbul, 1927. Akşam Mat. 636 + 2 + 8 s.
«Hukuk Fakültesi Neşriyatından»

[Pelin, İbrahim] Fazıl

İstikraz.

t.y., y.y., Litografya ile basım.
[«Mülkiye Mektebi Kütüphanesi»]

[Pelin, İbrahim] Fazıl

Maliye tekâlif formalarına zeyl.

İstanbul, t.y. Mekteb-i Mülkiye Mat. 31 s. Taşbasması.

[Saka,] Hasan Hüsnü

İlm-i iktisad.

İstanbul, 1918. Mekteb-i Mülkiye Mat. 232 s. Taşbasması.
«Mekteb-i Mülkiye Külliyesi: 6»

[Saka,] Hasan Hüsnü

İlm-i iktisad notları. II. Kitab.

İstanbul, 1919. Mekteb-i Mülkiye Litografya Mat. 384 s. Taşbasması.
«Mekteb-i Mülkiye Külliyesi: 9»

[Sarç,] Ömer Celâl

İlm-i mâli ve kavanin-i maliye.

İstanbul, 1926. Darülfünûn Mat. 583 s. Taşbasması.

[Serim,] Münir

İktisad.

İstanbul, 1920-1921. Darülfünûn Mat. 460 s. Taşbasması.

«Darülfünûn Hukuk Medresesi Talebe Cemiyeti Neşriyatından»

Taha

Emlâk-i devlet. (Maliye Mektebinde tahrir olunan derslerden)

İstanbul, 1328. 369 s. Taşbasması.

[Taylan,] M[uslihiddin] Âdil

İktisat dersleri. 1. k.

Selânik, 1328. Zaman Mat. 413 + 2 s.

[Taylan,] M[uslihiddin] Âdil

Mâlumât-ı iktisâdiyye. (Mekâtib-i idâdiyye ve darülmualimin-i ibtidâiyelerin en son programlarına muvafık olarak)

İstanbul, 1333. Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı 319 s.

II. İKTİSAT TARİHİ — MALİ TARİH

Abdülahad Nuri

Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi tarihçesi.

İstanbul, 1926. Ahmet İhsan Mat. 182 + 2 s.

Ahmet Muhtar Paşa

Rehber-i ümran (İstanbul-Bağdat yolunun etrafındaki arazi hakkındaki arazi hakkında mütalâat).

İstanbul, 1318. 151 s.

Ali Said

Çester projesi hakkında bazı tenkidat ve mütalâat.

Sarıkamış, 1339. 73 s.

[Âşar usulünün ilgasıyla yerine kaim olan vergi hakkında kanun ve talimatnameler.

İstanbul, 1341. Matbaa-i Âmire 36 + 8 s.

«Maliye Vekâleti»

Avusturya devleti ile Osmanlı devleti arasında 1862-1278 senesinde aktolunan seyr-i sefain ticaret muahedenamesi.

İstanbul, 1279. Takvimhane-i Âmire 11 s.

Basmacızade İzzet — Sezai Ömer — Vâhid

Milli sanayimizin himayesi hakkında tetkikat.

İstanbul, 1928. Cumhuriyet Mat. 12 s.

«T.C. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatından No: 6»

Bağdat hattı ve Basra körfezine müteallik İngiltere mutalebatı hakkında lâyiha ve merbutatı.

İstanbul, 1327. Matbaa-i Âmire 34 + 3 s.

Bağdat demiryolu imtiyazına ait 20 şubat sene 1318 tarihli mukaveleye zeylen tanzim olunan ikinci mukavelename lâyihasıdır.

İstanbul, 1327. Matbaa-i Ebüzziya 10 s.

Berger

Yirmibeşinci senei-muâmelenin hulûlû münasebetiyle Kumandan Berger cenapları tarafından Düyûn-i Umûmiyye-i Osmâniyye Meclisine hitaben iradolunan nutkun sûret-i mütercemesidir.

[İstanbul,] 1322. Düyûn-u Umûmiyye-i Osmâniyye Varidât-ı Muhassasa İdâre-i Merkeziyye Mat. 37 s.

Conrad, J.

İktisat tarihi, Çev. Mehmet Vehbi [Sarıdal]

İstanbul, 1923. Matbaa-i Âmire 152 s.

«T.B.M.M. Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatından»

Elcezire kıtasındaki petrol madenleri imtiyaz meselesi.

İstanbul, 1334. Matbaa-i Âmire 9 + 3 s. (Son üç sayfası İngilizce)

Engelhardt, Edvard - Philippe

Türkiye ve tanzimat. Devlet-i Osmaniye'nin tarih-i ıslâhatı. 1826-1882. Çev. Ali Reşat.

İstanbul, 1328. Mürettibin-i Osmaniye Mat. 496 s.

Ertuğrul Mümtaz

Hayat pahalılığı meselesi.

İstanbul, 1928. Cumhuriyet Mat. 15 + 1 s.

«T.C. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatı»

Gavriel, Arhangelos

Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdat Demiryolu Şirket-i Osmâniyye İdaresinin içyüzü. 2 c. (birarada).

İstanbul, 1327. Mahmutbey Mat.

Gümrük Siyasetimizin Esasları.

Ankara, 1928. Türk Ocakları Merkez Heyeti Mat. 38 s.

«T.C. Ali İktisat Meclisi Kâtib-i Umumiliği Neşriyatından [No: 2]»

Hakkı Baha

Tasarruf-ı mecburi müesse-i maliye ve iktisadiyesi.

Bursa, 1925. Huin-i Hilâi Mat. 22 s.

Harp kazançları vergisi hakkındaki kararnamenin suver-i tatbikiyyesini mübeyyin tâlimatname.

İstanbul, 1335. Matbaa-i Âmire 27 s.

Hayat pahalılığı etrafında tetkikler.

Ankara, 1928. Türk Ocakları Merkez Heyet Mat. 79 s.

«Türkiye Cumhuriyeti Âli İktisat Meclisi Kâtib-i Umumiliği Adet: 3»

Hermann

Alimanya'nın meşhur Zonn Ziraat Darülfünûnu muallimlerinden Anadolu Şimendifer Kumpanyası tarafından celp ve istihdam olunan Mösyö Hermann'ın şehir-i haziranda Ankara şimendifer hattı güzergâhında geşt-i gûzar ederek mahallî ziraatin ve eşcar-i müsmirenin ıslah ve terakkisi için vâki olan meşhudat ve mütalâatını havi verdiği raporun suretidir.

İstanbul, 1894. Matbaa-i Kastro 22 + 26 s.

İktisat esaslarımız. 17 şubat 1339-4 mart 1339 tarihine kadar İzmir'de toplanan ilk Türk İktisat Kongresi'nde kabul olunan esaslar ve irat olunan nutuklar.

İzmir, 1339. Anadolu Mat. 91 s.

Imbert, Paul

Osmanlı İmparatorluğunun teceddüdü.

İstanbul, 1329.

İzmir İktisat Kongresi.

Ankara, [1339]. Matbuat ve İstihbarat Mat. 31 s.

İzmir İktisat Kongresinden türk tüccarının istedikleri.

İstanbul, 1339. Evkâf-ı İslâmiyye Mat. 106 s.

«Millî Türk Ticaret Birliği Merkez-i Umûmiyyesi [İstihbarat ve Neşriyat Merkezi Külliyyatı: 1]»

Keynes, John Maynard

Versay sulhunun netayici iktisadiyesi.

Ankara, 1338.

Limanlarımızda transit ahval ve şeraiti ıslah olunabilir mi? Kleman Kolson başkanlığındaki heyet'den tercüme rapor.

İstanbul, 1926. Vatan Mat. 89 s.

«İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatından No. 17»

Lûtfi

Türkiye Cumhuriyeti ve siyaset-i milliye ve iktisadiye.

İstanbul, 1340. Matbaa-i Millî 31 s.

M. Cemal

Paramızın tesbit-i kıymeti meselesi.

[İstanbul,] 1928. Cumhuriyet Mat. 15 s.

«T.C. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatından No: 1»

M. Süreyya

Donanma mı? Şimendifer mi? 1. kt.
İstanbul, 1327. Artin Asadoryan ve Mahdumları
Mat. 283 + 1 s.

Mehmet Kenan

Tarih-i ticaret.
İstanbul, 1920. Orhaniye Mat. 320 s.
«Suhulet Kütüphanesi»

Mehmet Ziya

Tarih-i sanayi.
İstanbul, 1307.

Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne 1336-1337 sene-i dersiyesi müfredat programı.

İstanbul, 1920. Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Mat. 68 s. Taşbasması.

Milli sanayimizin himayesi.

İstanbul, 1928. Osman Bey Mat. 36 + 12 s.

Millî sanayimizin himayesi hakkında kongre sonayı encümeni raporu.

İstanbul, 1928. Cumhuriyet Mat. 13 + 2 s.

«T.C. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatından No. 6 Mükerrer»

Navikov, [İ. Alexandrovich]

Harp ve sözde iyilikleri. İctimaî, İktisadî, ahlâkî tettebbu. La Guerre et ses prétendus bien faits. Çev. Abdullah Cevdet.

İstanbul, 1927. Orhaniye Mat. 219 + 6 s.

«Kütübhanesi-i İctihad Adet: 52»

Nevsâl-i İktisad. Aydın vilâyeti 1321 sene-i maliyesine mahsus.

Aydın, t.y.

Orhan Midhat

İktisadî illetlerimiz.

İstanbul, 1340. Orhaniye Mat. 79 s.

«Kitabhâne-i Südinin İktisadiyat Külliyyatı»

Osman

İlm-i ahvâl-i akvam.

İstanbul, 1301. Mahmudbey Mat. 48 s.

Pastırmacıyan, K.

Anadolu-i şarkî şimendifer meselesi.

İstanbul, 1328. Arakes Mat. 4 + 107 s.

Pavloviç, Mihail

İnkılâp Türkiyesi, Osmanlı İmparatorluğunun a-

zamet-i ve sükûtu. Eski Türkiye - Yeni Türkiye. Çev. Bahaeddin.

y.y., 1338. Sarıkamış Mat. 103 s.

[«Varlık Külliyyatı No. 1»]

Reinach, Salomon

Apollo. Târîh-i umûmî-i sînâat. Çev. Vahid.
İstanbul, 1330. Matbaa-i Âmire 409 s.

Rohrbach, Paul

Hatt-ı Saltanat. Bağdat Demiryolu. Çeviri.
İstanbul, 1331. İfham Mat. 122 s.

«İfham Kütüphanesi: 3»

Rohrbach, Paul

Rusya Devletinin Devlet-i Aliyye-i Osmâniyyeye karşı olan vaziyet-i siyâsiyyesi ile Bağdat şimendiferi ve Almanya Devletinin hafâyâ-i siyâset-i şarkıyyesi. Çev. İbrahim Lâtif.

İstanbul, 1325. Metin Mat. 84 s.

Sanayinin terakkisi hakkında kanun lâyihası ve esbâb-i mücibesi.

İstanbul, 1325. Matbaa-i Âmire 17 s.

«Ticaret ve Nafia Nezareti»

Stabilizasyon projesi.

[Ankara.] 1928. Türkocakları Merkez Heyeti Matbaası 35 s.

«Türkiye Cumhuriyeti Âli İktisat Meclisi Kâtib-i Umûmîliği Adet: 1»

[Sultan Abdülhamid-i Sâni veresesi tarafından Maliye aleyhine açılan dâva lâyihası. y.y., t.y.] 15 s.

Suriye Osmanlı Demiryolu Şirketi imtiyaz ferman-i âlişani ve mukavelâtı. Akkâ Şâm-ı Şerif. Actes de la Société du chemin de Fer Ottomane de la Syrie. Akkâ Damas. İstanbul, 1891. Âlem Mat. 48 + 42 s.

Şark-i Karib umuru hakkında Lozan Konferansı. 1922-1923. Konferansta tezekkür olunan şenedat mecmuası. 7 s.

İstanbul, 1924-1925. İkdâm-Ahmed İhsan Mat.

[Sayın.] Abdurrahman Vefik

Tarih-i mâli.

İstanbul, 1914. Kanaat Mat. 208 s.

Tatar Abdurrahman Efendi

Osmanlı maliyesi. ?

Teşvik-i Sanayi Kanunu ve suret-i tatbikine dair talimatname.

[İstanbul.] 1927. 60 s.

«Ticaret Vekâleti Sanayi ve Mesai Müdüriyet-i Umumiyyesi»

Ticaret Vekili-Ali Cenânî Bey hakkında tahkikata ait vesikalar. y.y., t.y. 333 s.

«T.B.M.M. Teşkilât-ı Esasiyye ve Adliye Encümenlerinden Mütetakkil Muhtelit Tahkikat Encümeni»

Ticarî, sınaî, zirai, umumî şubeleri hâvi idadilere mahsus müfredat programı

İstanbul, 1332. Matbaa-i Âmire 153 s.

«Maarif-i Umumiyye Nezareti»

Tuna Avrupa Muhtelit Komisyonu seyrisefaini ve zabıtası hakkında nizamnamedir. Çev. Ahmed. 1287. La Turquie Mat. 63 s.

T.C. Anadolu-Bağdat demiryollarının 1920-1925 seneleri zarfında geçirdiği sefahat ile vaziyet ve işletme netâiyici.

İstanbul, 1927. Haydarpaşa Demiryollar Mat. 92 s.

T.C. ve Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı arasında mün'akit ticaret ve seyr-i sefain muahedenamesi.

[İstanbul, 1927. Zelliç Biraderler Mat.] 10 + 20 s. (Türkçe ve Fransızca)

[«T.C. Hariciye Vekâleti Teşrifat Müdüriyyet-i Umumiyyesi»]

T.C. ile Almanya devleti arasında ikamet ve ticaret mukavelenamesi. Convention d'établissement et convention commerciale entre la République Turquie et le Reich Allemand.

[İstanbul,] 1927. Matbaa-i Ebüzziya 39 s.

T.C. ile Çekoslovakya arasında mün'akit ticaret mukavelenamesi. Convention de Commerce entre la République Turquie et la République Tchecoslovaque.

Ankara, 1927. Matbaa-i Ebüzziya 29 s.

Türkiye ile Lehistan arasında mün'akit muahadenet muahedenamesi ve ticaret ve ikamet mukavelenameleri.

İstanbul, 1339. Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi 24 s.

«T.B.M.M. Hariciye Vekâleti»

[Umûr-ı maliyenin ıslahı hakkında lâyiha.]

y.y., t.y. 51 s.

Umûr-ı naliye-i Misriye hakkında Londra'da in'ikad eden konferans mazbatalarının tercümesidir.

y.y., t.y. 79 s.

Umûr-ı nâfia ve ticaret ve ziraatin terakkisi hakkı hakkında ba irade-i seniyye Nâfia Nezaretinde te-

şekkül eden komisyon tarafından Bâbîâlîye takdim kılınan bazbatadır.

[İstanbul, 1300. Matbaa-i Osmaniyye] 37 s.

Uzeyr Avundukzade

İstanbul limanının iktisadî vaziyeti ve istikbali.

Vâsıf

Sanayiimizin esbâb-ı inhitatı ve terakkisi çaraları. İstanbul, t.y. Cumhuriyet Mat. 108 s.

Yakup

Beynelmîlî siyasette petrol.

İstanbul, 1928. Orhaniye Mat. 83 s.

«Millî Azerbaycan Neşriyatından Sayı: 9»

[20 Mart 1883 tarihinde Paris'te akd ve 1911 tarihinde Washington'da tadil olunan beynelmîlî mülkiyyet-i sinâiyye mükavelesi ve alâmet-i farikaların beynelmîlî tescili hakkındaki itilâfname.

Ankara, 1926. Yenigün Mat.] 16 s.

«T.C. Ticaret Vekâleti Sanayi ve Mesai Müdüriyyet-i Umumiyyesi Mülkiyyet-i Sinâiyye Müdüriyeti»

III. KAMU BORÇLANMASI VE DUYUNU UMUMİYE

[Abidin]

Konsolidenin hava oyunlarırla sair muamelâtı hakkında ve müstakrazat-ı maliyyeye dair risaledir. y.y. 1291. 66 s.

Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyyenin sûret-i tesviyesi hakkında takarrür eden mukavêlât üzerine tanzim olunup mer'iyet-i ahkâmına bilistizan irâde-i seniyye-i cenâb-i pâdişâhî şerefsüdur buyrulmuş olan nizam-namedir.

İstanbul, 1316. Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniyye Vâridât-ı Muhassasa İdâre-i Merkeziyesi Mat. Not: 22 cemâziyülâhîr sene 1321, 1-14 Eylül sene 1903 tarihli kararname-i merbut ile protokol. 98 s. 28 muharrem sene 1299, 8/20 kânunu evvel sene 1881 tarihli nizamnameye merbut kararname 17 s.

Hamayak Hüsrevyan

Kapitülasyonlar.

İstanbul, 1915. Kanaat Mat. 23 + 1 s.

Haraç mezat satıyoruz! [İtalya, Fransa, Rusya, Almanya ve İngiltere'nin Osmanlı Devletinden istediği imtiyazlar hakkında]. 32 s.

İbnürrefet Mehmed Memduh

Kapitülâsyan yahut memâlik-i Osmâniyyede ecne-bilerin haiz olduğu imtiyazat. Capitulations.

İstanbul, 1327. Matbaa-i Ahmet İhsan 15 s.

[İsmail]

[Hazine-i celilece meyk-i-i tedavüle çıkarılmış olan istikraz tahvilâtıyla Dersaadetçe teşekkül edip ba irade-i seniyye ifa-i muamele etmekte alan umum bankalar ve ananım şirketlerin keyfiyet-i teşekkül ve tedavüle çıkarılan hisse senedatının mikdar ve kıymet vesairesini gösterir yalda ticaret müdir-i umumi-si ve borsa kamiseri saadetlû İsmail Beyefendi hazretleri tarafından tanzim ve borsaca badelkayd neşralunan cetveldir].

İstanbul, 1888. Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Mat. 10 + 8 s. (türkçe ve fransızca)

Kapitülâsyanlar.

İstanbul, 1913. Sancakçıyan Mat. 23 s.

Kapitülâsyanlar. Tarihi, menşei, asılları. Fransızcadan çev. Macar İskender-Ali Reşat.

İstanbul, 1330. Kanaat Mat. 351 s.

«Ulûm-i içtimâiyye ve Tarihiyye Kütüphanesi: 4»

Maliye Vekâleti ile Reji Şirketi beyninde mün'akit itilâfname hakkında Başvekâlet tezkeresiyle mezkûr itilâfname sureti.

[Ankara.] T.B.M.M. Mat 7 s.

«T.B.M.M. 2. İntihap Devresi — 1. İçtimai Senesi Neşriyatından»

Mehdi Fraşerli

İmtiyâz-ı ecnebiyyenin tatbikat-ı hâzırası.

Samsun, 1325. Matbaa-i (Avnizade) Cemil 371 s.

Nazif Süruri

Asıl kurtuluş günü. Kapitülâsyanların ilgası. 24 Temmuz 1923 Lazan müahednamesi.

İstanbul, 1927. Sanâyi-i Nefise Mat. 16 s.

Osmanlı Bankası

Osmanlı İmparatarluğunda Fransa'nın malî çıkarları (Osmanlı İmparatarluğunda Fransız çıkarları grubu için).

y.y. 1919.

Parvus

Türkiye'nin can damarı. Devlet-i Osmaniyyenin borçları ve ıslahı.

İstanbul, 1330. Şems Mat. 246 s.

Parvus

Türkiye'nin can damarı. Devlet-i Aliyenin borçları zeyli.

İstanbul, 1330.

[Rehber-i muâmelât-ı İdare-i Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye. İstanbul, t.y.] Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye İdare-i Merkeziyyesi Mat. 1022 s.

Reji idaresi tarafından nezâret-i celile-i mâliye ile Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Meclisi İdaresine takdir kılınan muhtıradır.

y.y., t.y. 83 s.

Zürrân Rejiye ve Rejinin karşı alan hukuk ve vezaifine ve ahkâm-ı cezaiyyeye dair nizamname-dir.

İstanbul, 1304. Matbaa-i Osmaniyye 23 s.

IV. SOSYAL SİYASET — SENDİKACILIK

Ali Cevdet

İş ücreti ve işsizlik buhranı. Questions de salaire. [İstanbul, 1338.] Akşam Teşebbüs Mat. 23 s.

«Aydınlık Külliyyatı No. 4»

Amele Birliği ne yaptı? Az söz çok iş.

İstanbul, 1924. Matbaa-i Millî 32 s.

[Antel.] Sadrettin Celâl

Sendika meseleleri. Questions des syndicats.

[İstanbul.] 1338. Evkaf Mat. 40 s.

«Aydınlık Külliyyatı Na. 5»

[Duru.] Kâzım Nami

İş ordusu.

İstanbul, 1332. Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı 64 s.

İzmir İktisat Kongresi Türkiye Umum Emekçi Grubu tarafından tesbit edilen esasat-ı umumiye.

İzmir, 1923. Anadolu Gazetesi Mat. 6 s.

Kadri Osman

Grev nedir? 2. Bs.

İstanbul, 1924. Amidi Mat. 15 s.

Mecmûa-i Kavânin-i cedîde-i Osmâniyyeden cemiyetler ve tâtil-i eşgal nizamnamesi.

İstanbul, 1328. Matbaa-i Kütübâne-i Cihan 8 s.

[Uran.] Hilmi

Adana ziraat ameləsi.

Adana, 1341. Türksözü Mat. 25 s.
«Adana Pamuk Kongresi Neşriyatından No. 1»

V. YABANCI ÜLKE EKONOMİLERİ

Alman hayat-ı iktisadiyyesi ve harb.
y.y., t.y. 56 s.

[Bakay,] Refik Besim
Belçika devletinin mali teşkilatı.
İstanbul, 1926. Hâkimiyet-i Milliye Mat. 178 + 3 s.

[Bakay,] Refik Besim
İtalya devletinin mali teşkilatı.
Ankara, 1928. Yeni Gün Mat.
«Divan-ı Muhasebat Kütüphanesi Neşriyatından
No. 3»

Bugünkü Lehistan. Lehistan'ın tarihî, iktisadî ve
sınai vaziyeti.
İstanbul, 1928. Matbaâ-i Ebüzziya 53 + 23 s.
«Varşova Şark Neşriyat Bürosu»

Cemaleddin Mahmud
Mısırın zenginliği pamuk.
İstanbul, 1917. Müdafaa Mat. 71 s.
«Ticaret ve Ziraat Nezâreti Neşriyatından»

Demois, Marcel
Sınai, ticari, iktisadi Avrupa. I. Kısım: İngiltere
ve Belçika. Çev. Ahmed İhsan [Tokgöz].
İstanbul, 1911. Ahmed İhsan ve Şürekâsı Mat.
99 s.

Detari, A.
Almanya nasıl dirildi? Çev. Recai.
İstanbul, 1929. Nefaset Mat. 61 s.

Dodge, Bayard
Amerika'da maarif, idare-i maliyye ve kavanin.
İstanbul, 1928. Selâmet Mat. 31 s.
«Amerika'da Nazari ve Ameli Terbiye Serisi: 9»

Ecnebi memleketlerde ticaret ve sanâyi-i bahri-
yeyi himaye usulleri.

İstanbul, 1926. Vatan Mat. 42 s.
«T.C. Ticaret ve Sanayi Odası Neşriyatından No.
16»

Germanya'da iktisadî turmeş hem soğaç
y.y., t.y. 56 s.

Hure, Jales

İçtimai, iktisadi, siyasi Almanya. Hamburg'dan
Polonya'ya. M. Raşid Giridi Alemdarzaade.
İstanbul, 1911. Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı 258 s.
«Teavün-i İçtimâi Kütüphanesi — Asâr-ı İlimiye
No. 2»

İngiltere devleti tarafından vapurlar hakkında
tertibolunmuş olan nizâmnamenin tercümesi.
[İstanbul, 1863.] Mekteb-i Bahriye Mat. 10 s.

İsmail Rifki

Bulgaristan, Romanya, Macaristan ve İtalya'da
kredi ve istihsal kooperatifleri. y.y. 1915.

İtalya gümrük kanunu.
İstanbul, 1914. Matbaa-i Osmaniye 76 s.
«Rûsumat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatından»

Japonya'da çay ziraatı.
İstanbul, 1925. İkdâm Mat. 32 s.

Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadının milli
iktisadiyatı: Sanayi, ziraat ve ticaret. (1917-1927)

İstanbul, t.y. L. Babok ve Mahdumu Mat. 34 s.
«Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İttihadı Türkiye
Ticaret Mümessilliği Neşriyatından»

[Şaman,] Bedri Tahir

Çekoslovakya'da madencilik.
İstanbul, 1927. İlhami Fevzi Mat. 44 s.
«T.C. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası İstih-
barat ve Neşriyat Şb. Neşriyatı Adet: 19»

Şuenu, Mehmed Fetgeray

Kafkasya servet menbaları.
İstanbul, 1924. A. Garuyan Mat. 136 s.

[Togan,] Ahmet Zeki Velidi

Türkistan iktisadiyatında yerli verus nokta-i na-
zarı.

İstanbul, 1927. Resimli Ay Mat. 8 s.

Vezirof, Yusuf Bey

Tarihî, coğrafi ve iktisadî Azerbaycan.
İstanbul, 1340. Evkaf Mat. 77 + 2 s.

VI. DİĞER

Atıf

Türk inkılâbı ve tasarruf.
Ankara, 1927. Hâkimiyet-i Milliye Mat. 53 s.

Cavit Bey

Hatırat (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde No. 324/1-24'te bulunan, 24 defter ve bir ektên oluşmuş, 23 Şubat 1908 — 11 Aralık 1922 yıllarını kapsayan yayımlanmamış anılar. — yazar, Osmanlı Devleti'nin maliye nazırlığını yapmıştır)

Fenn-i idâre-i mülkiyye, Çev. Fahri,
y.y. 1300, 65 s.

Goltz Paşa

Devlet-i Aliyenin zaaf ve kuvveti. Çev. Zaimzade Hasan Fehmi.
Mısır, t.y. Matbaat ül-Fütuh 61 s.

Halil Halit

Türklerle İngilizlerin ilk teması.
İstanbul, 1326. Matbaa-i Ahmet İhsan 15 s.
«Fusul-ı Mütenevvia No. 2»

Memâlik-i Devlet-i Aliyye ile İngiltere memaliki beyinde mevcut olan münâsebât-ı ticâret bir kat

daha tevsi ve teshili zımında muâhede-i kadîm-i ticâreti tadilen ve müceddeden akdolunan ticaret muahedesinin suretidir.

y.y., t.y. 11 s.

Memâlik-i Devlet-i Aliyye ile İtalya memâlik beyinde mevcut olan münâsebât-ı tecâretin bir kat daha tevsi ve teshili zımında muâhede-i ticâreti tadilen ve müceddeden akdolunan ticaret muahedesinin suretidir. 1.

y.y., t.y. 11 s.

Memâlik-i Devlet-i Aliyye ile İtalya memaliki beyinde mevcut olan münasebât-ı ticaretin bir kat daha tevsi ve teshili zımında muahede-i kadime-i ticareti tadilen ve müceddeden akd olunan ticaret muahedesinin suretidir.

İstanbul, 1861. Takvimhane-i Amire 8 s.

Nur, Rıza

Servet-i şâhâne ve hakk-ı millet.
İstanbul, 1324. Selânik Mat. 29 s.

DÜZELTME VE ÖZÜR

Geçen sayımızda yayımlamaya başladığımız «Geleneksel İktisat Eleştirileri» adlı dizimizin birinci bölümü olan, Sue Himmelweit'in «Temel Tahlil Birimi Olarak Birey» yazısında 55. sayfanın birinci sütunun son iki satırının düşmesi sonunda bir cümle ek-sik çıkmıştır. «Birçok Ortodoks kuramcının...» diye

başlayan adı geçen cümlelerin tam biçimi şöyle olacaktır :

«Birçok Ortodoks kuramcının (1) bu sonuçların çağdaş toplumun somut koşullarına tekabül ettiğini var saydıklarını kavradığımızda bunların taşıdığı ideolojik mesaj saydamlık kazanır.»

Düzeltilir, okurlarımızdan özür dileriz.

Yaşadığımız dönem bağlamında Üniversiter Eğitim, İktisat Fakültesi'nde eğitim süreci ve «yarattıkları» (ya da «köklerimiz kendi çiçeklerinden ürküyor»): (II)

İshak REYNA

İ.Ü. İktisat Fakültesi'nde araştırma görevlisi
olan yazarın, incelemesinin 1. «bölümü»
—yazının uzunluğu nedeniyle— Aralık 1986 sayımızda
yayınlanmış; 1. «bölümdeki» dipnotlar da aynı
metnin sonunda verilmişti.

BÖLÜM II. DÖNEMİN İKTİSAT FAKÜLTESİNDEKİ YANSIMALARI

A./İktisat Fakültesi'nde YÖK'lü eğitime
geçiş süreci :

Yazının bu bölümünde, yaşadığımız dönemden ve sistemden **kaynaklanan** genel dokuların, bir özel örnekteki (İ.Ü. İktisat Fakültesi) —o örneğin kendi yapılarının da etkisiyle— yansımalarını ve «yarattıklarını» izleyecek; bu, «kendi yapısındaki...» bazı çok belirgin **aksaklıkları** ve bunların 'evrimlerini' de belirtmeye çalışacağız. Elbette bu anlatımın içine anılar da karışacak. Öyleyse, önce, biraz 'anılar' :

İktisat Fakültesi, YÖK programlarının uygulanmaya başladığı 82/83 döneminden itibaren, kendi içinde hem işlevsel olan, hem de **bilgilenererek** seçme hakkı tanımak gibi özellikleri taşıyan programını 'terketti'. Yerine, aceleyle hazırlanan, eğitim/bölüm işlevlerini pek de düşünmeyen, 'seçme' olayını tamamen ÖSS-ÖYS'ye bırakan, ve dolayısıyla tanıyarak, öğrencinin kendine yakın hissettiği konuları belirlemesinden de tamamen uzak olan bir programı uygulamaya başladı.

Eski sisteme göre, öğrenciler ilk iki yılda aldıkları ortak eğitimden sonra, omurga diye nitelenebilecek İktisat ortak-derslerinin yanında, şu altı bölümden de ikisini seçebiliyorlardı: «Maliye», «İşletme», «Sosyal Siyaset», «Siyaset Billmi», «İstitastik», «Ekonometri ve Planlama». Böylece, örneğin bir öğrenci ileride bir işletmede, ve onun çalışanlarla ilişkilerini sürdüren bölümünde çalışmayı düşünüyorsa, «İktisat»ın yanında, «İşletme» — «Sosyal Siyaset» disiplinlerinin de derslerini alarak isteğine biraz daha hazır hâle gelebiliyordu. Ve sistem, seçimlik dersler vs. gibi yapılarla — en azından 'teorik' olarak — da daha işlevseldi.

Yeni sistemde ise, bölümler 1. sınıfa girerken ayrılmış (âdeta birer gizil fakülte) ve

beş'e inmişti: «İktisat», «Maliye», «Çalışma Ekonomisi» (eski adıyla «Sosyal Siyaset»), «Uluslararası İlişkiler» (eski adıyla «Siyaset Bilimi») ve «Ekonometri» (eski adlarıyla «Ekonometri-Planlama» ve «İstatistik» bölümlerinin birleştirilmiş şekli). «İşletme» bölümü ise, tüm sistem için 1. sınıftan 'seçilecek' bir yapıya gidildiğinden ve, anlaşılan İşletme Fakültesi ile girilen 'pazar paylaşımı' sonucunda «Maliye» bölümünün bir alt-dalı haline gelmişti. «İktisat»ın ortak disiplin halinden çıkartılması ile birlikte farklı bölümlerdeki İktisat dersleri, 3. sınıflardan itibaren «yok» olmuş; işletme dersleri ise büyük yoğunlukla İktisat bölümüne yüklenerek, daha farklı bir işlevi olması düşünülebilecek bu bölümün yapısını bozmuştu. Böylelikle, bölüm amaçları arasında kaymalar, karışmalar oluşmuş; yan dallarda uzmanlaşmak ve seçme/seçmelik ders gibi kavramlar ise tamamiyle 'gündemden kaldırılmıştır'. (11)

Bunlara bağlı olarak, artırılan kontenjanlar ise —birçok yerde olduğu gibi İktisat Fakültesi'nin de hazırlıksız yakalamıştı. Gerçi 80/81 döneminde 600 kişi alınan ve tek/çift diye ikiye ayrılan öğrencilere, o yıllarda da, yeni binadaki 1. sınıf olarak kullanılan 'anfi'ler yetmiyor, öğrencilerin 1/3'ü ayakta kalıyordu ama, bu anfiler sorunu, artan kontenjan ve «doğurulan» yeni bölümlerle birlikte, ileriki yıllarda da çözülemeyecekti. O günlerdeki yer talepleri ise, «nasıl olsa sığarsınız» gibi bir mantıkla **ileriye atılıyor**; fakülteye daha girer girmez 'sağlanan' bu «itcilik»le birlikte —derse gelmemeye başlayanlara bakıp— «nerde o sıralara sığmayan gençlik?» gibi âdeta 70'lerden psikolojik bir intikam alan cevaplara sığınılıyordu.

İlginc olan, özellikle bazı hocaların, (3. sınıfta iç binaya geçiş gibi bir 'terfi'nin de etkisi var bunda) o günlerde, 80 öncesinin etkisi ile, yeni öğrencilerin nitelik ve eğilimlerini anlamaya bile gerek duymadan, öğrenci ile bir hasım ilişkisine (tabi onlara göre

artık «yenilmiş» bir hasım) girmesi; intikam alan bir psikolojik rahatlama ile soru saldırısı yolunu, ya da sınıfa sorulan bir sorunun ardından, «eveet, nerede o Türkiye'yi kurtaracak gençlik» tarzı taşlamaları seçmesiydi.

B./82/83 döneminden bu yana iktisat'ta oluşan yapılar ve yansımaları :

Yukarıdaki anılarla da bağlantılı olarak hem dönemden kaynaklanan sorunların yansımaları hem de fakültenin sorunları, oluşumları iyice besledi, örneklerini iyice artırdı.

1./İstanbul Üniversitesi ve özellikle yaşadığımız örnek olan İktisat Fakültesi, üniversiter, o âna, o yaşa kadar yaşanmış yaşıntıdan farklı bir yaşantı örneği verebilecek yapıya sahip değildi. Bu yapısıyla, YÖK döneminde iyice yerleşen, resmi çizgi dışında ve —hayatın önceki kurumlarından da gelen— geleneksel çizginin ötesindeki görüşleri (ve davranışları) aktarabilmekten son derece uzak; hem iktisat konusunda, hem de yaşantımızın anlaşılmasında. Ne insanın kişiliğini, yetenek ve bilgisini artırabileceği ders-içi ve ders-dışı kurumlara, klüplere vs. sahip; ne de orayı bir yaşantı mekânı haline dönüştürebilecek ve yeni ilişkiler üretebilecek kurumlara.

2./Böylesi bir olanağı kurmak ya da geliştirmek isteyen (yani böylesi bir **talepleri** var olan) öğrencilere ve böylesi yaklaşımlara karşı idare olarak son derece sekte. Üniversitedeki gençlik kavramı, hep geçmişin korkuları ile anılmak ve öyle ele alınmak isteniyor; ki, bu da bir 'sığınak' bizce. Örneğin bir klüp kurulmak istense (iktisat, edebiyat, sinema, psikoloji v.d.) hemen kuşukular gündeme geliyor. Tamam; insan geçmiş deneyimlerinden bugünü değerlendirmede, yarını tahminde yardım alır ama, eskiden kötü sonuç vermiş bazı örneklerin olması, henüz uygulanmamışı dolayısıyla da bilinme-

yeni, yeniyi —geleneksel düşünce biçiminin bir yansıması ile— kötülemeyi gerektirmez ki.

Bu anlayış, yönetimle öğrenci arasındaki, karşılıklı güvensizliğe de yansıyor doğal olarak: İdare, öğrenciyi potansiyel «bozguncu», ya da en yumuşak tabiriyle «dikkat edilmesi gereken kişiler», öğrenci ise onu potansiyel «işbirlikçi» sayıyor hâlen.

3./Yeni gelen sistemin ardından —nedenlerine birinci bölümde örnekler verilmişti— ayrılan kadroların boşluğunun ise oldukça uzun yıllar doldurulamayacağı gerçeğinin yanı sıra, hocaların çoğu, anlattıkları, yazdıkları konular üzerine düşünmeyen, neredeyse nasıl 'öğrendiyse' öyle aktaran, kendi konularındaki çağdaş bilgilerin öğretiminin şartlarını gerçekleştirilmekten ise ya uzak; ya da çeşitli vesilelerle açıklanan (sistemin yüklenişi, keyifsizlik, hareket geçirici bir ortamın olmayışı vd.) biçim bundan uzaklaşmış durumda.

Bunun yanı sıra İktisat Fakültesindeki eğitimin ve bölümlerin amaçlarının **unutulması** da söz konusu. (Örneğin, SBF'nin öğrencisini müfettişlik sınavlarına yönelik hazırlaması —böylesi bir seçiş ve niteliği bir yana— bir amaçtır) YÖK sonrası bölümler bu anlamda varlıklarını hasbelkader; varoldukları için sürdürüyorlar. Ders programlarındaki dağınıklık ve rastgelelik içinde, —bu, belki de artık İ.Ü. İktisat'ın bir **özellikliğini** oluşturuyor— bilgiler âdeta mozaik parçacıkları halinde havada uçuyor, birbirine nasıl bağlanıp, bir bütün oluşturacakları ise verilemiyordu.

Bu bilgilerin üstünde düşünülmesi, yasantının bir parçası halini alması ve içselleştirilmesi ise pek söz konusu değildi. (12)

Bölüm ve eğitimin amaçlarının unutulmasının yanı sıra; eğitim kavramının unutulması ve bunun bir süreç olmaktan koparılması da söz konusu. Bu, konuların insana yakın gelmesini engellediği gibi, gerek ho-

ca, gerekse öğrenciler için eğitim ve eğitimin amacı kavramına **yabancılaşmayı** da doğuruyor. Öğrenciler gibi (hadi ilkel bir bakışla diyelim onlar sınavda sorulacakları ya-kalamak için mecbur) adeta çoğu hoca için de, sanki içinden çıkılmaz, yabancılaşmış bir döngü söz konusu: Onlar da derse girip, anlatıp çıkıyorlar; derse girip, anlatıp çıkıyorlar... ve o kadar. Böylece eğitimin bir «süreç» olması kavramının yitirilmesi ile birlikte, öğrencilerin yanı sıra hocalar içinde, dersler **«geçilen»** şeyler halini aldı. Bu ise, eğitimde gerek anlatım ve başlangıcın yolları, tarzı gibi önemli kavramları gündemden düşürürne, tek kişilik bir kapsamının çok ötesinde olan eğitim olgusunda işbirliği, kolektiflik gibi kavramları da önemli hasara uğrattı. (Örneğin kaç hoca derslerini anlatırken hakıyla bir öncesi sınıfta anlatılanları biliyordur dersiniz?)

Kendini geliştirmeyi herşeye karşın sürdüren, kafasında eğitim konusunda bir bütünlük/yaklaşım olan hocalarınsa bir başka 'açmazları' söz konusuydu burada: Onlara göre, sınıfının gerektirdiği düzeyde olmalıydı ortalama bir (o sınıf) öğrencisi. Ve onlar da derslerine, başlarken bu varsayım ile başlıyorlardı. Oysa 'yeni' sistem eski hastalıklara eklenerek, kendine uyumculuğun da şartlarını yaratarak çok şeyi, dolayısıyla bu «kabul edilebilir» düzeyi de değiştirmişti.

4./Yukarıdaki oluşumlara bağlı olarak fakülte, bir hocanın ders yılı sonunda, bir dil sürçmesi ile ifade ettiği gibi sadece «müfredatı tamamladık arkadaşlar»a bağlı, ders kitapları ve helâ ders anlatımları kesinlikle pedagojik olmayan; hatta teorinin fazlasıyla vulgarize edilişi, içselleştirilmesi yüzünden, gerçek teori yerine, anlatılanı gerçekten teori sanmak gibi yanılsamaları doğurmuştur.

Şimdi, getirilen 4 vize ile de «hayat bunlarla geçsin, bunlar dışında fazla bir şey düşünülmesin»e oynanmış; gelip geçilen; yaptığı dersin anlamı konusu üzerine dahi dü-

şün(e)meyen (zaman/keyfi kalmayan) hocaların yetiştirdiği, düşünmeyen, meraklanmayan, öğrencilerle dolsun istenmiştir. Bu arada, öğrenciye bilginin öyle hep «armut piş...» sistemi ile elde edilemeyeceği, sevdirmenin yanı sıra, «her türlü ahvâl ve şerait altında da» bilgiyi arama sorumluluğunun olduğu da hissettirilememiştir.

Bilginin, konularıyla ilgili yeni gelişmelerin veril(e)meyişi, ve bilimin çok yönlü ve eleştirel olarak da incelenmesinin pek sözkonusu olmadığı yapı, geleneksel aksak yapılarla birleşince, üniversitelerdeki kişiler üzerinde de aksak yansımalar doğurdu. «Yaratılan» insanlar, olaylara karşı tembel, kestirmeci çözümcü, açık sözlü olmayan, hadidini (ya da ne bilmediğini) bilmeyen şekilde yetişiyorlardı.

Bu yapıda bilgi verilmeyip, sınıflarımız büyüdükçe, bilgisiz olduğumuzu söylemekten çekiniyor, ve «yuvarlak» (açık, net olmayan) kavram, analizlerin ardına sığınıyoruz. Sığındığımız yerde ise alışmaya başladığımızdan tembelleşiyoruz ve bilgisizliğin de etkisi ile sözler kadar kestirmeci, reçeteler ürettiğimizi sanıyoruz.

Sonuçta ise, bilgi **nasıl** aktarılmış, ve **nasıl** algılanmış konusunda bir gösterge olabilecek sınav kâğıtlarında, yorum, karşılaştırma yapabilme, özgürce düşüncesini yazabilmenin koşulları çok doğal olarak oluşmuyor. Derslerin, yalnızca **sınavla** geçilen şeyler kavramına bağlı olaraksa, bu tip sorular geldiğinde öğrencinin bocalaması ve bilgiye—eski, alışkın olduğu yapıların da etkisiyle—ezberleme ya da kopya sistemi ile ‘yaklaşması’ doğuyor.

5./Resmi-ideolojik yapılanmaya paralel olarak ise YÖK sonrası uygulamalarla sosyal bilimlerden, düşünmeden uzaklaştırılan; dünyaya, kendine ve topluma karşı bütünsel olarak gelişmesi gereken bir **ilgiden** yoksun (ve geleneksel olarak ne —olmak— için eğitim gördüğünü de pek bilmiyen) bir kuşak

gelmeye başlıyor üniversitelere.

Ancak, ilgileri işlenmemiş ve merak odakları farklılaşmış bu kitle için hocaların bilgiyi ve konularındaki çağdaş gelişmeleri (ve varsa somut örnekleri de) atlamadan, onlara da hitap edecek yeni bir üslup, yeni bir anlatım tarzı geliştirmeye, eğitimin sürecine başlamanın değişik yollarını düşünmeye çalıştığını da pek söyleyemeyiz. Oysa bu, hem zamanın, olayların, çağdaş örnekler ve belki de yeni/zenginleştirilmiş bakışlar getirmesinin gerekliliğini bilen bir üniversite hocasının niteliğidir; hem de aynı niteliğin içinde olmaması gereken, «ben bulduğum yerde/tarzda anlatırım, onlar bana ulaşsınlar» tavrını koyanlara ve **baştan** «bunlar kayıp-kuşak» nitelenmesine karşı, katılmamanın ürünü olmalıdır. (13)

6./İktisat Fakültesinde genelde uygulanan «bu» vize, «bu» sınav sistemi, klasik yaklaşımların dışında ne «öğrenme»yi, ne ‘başarı’yı sağlıyor. Sistem eleme ve özendirme, isteğe bağlı ödev yapmaya vs. olanak tanımadığı gibi, insanları bazan günde 3 vizeye sokmaktan (ve bu her dönemde en az 2 şer kez tekrarlanırsa) hiçbirşey yapamaz duruma sokuyor. Ayrıca sistemin, başarının, çalıştırmanın tek ölçütü olarak gördüğü vizelelerin, uygulamasının kendi mantığıyla da çeliştiği ve «ciddiyetsizleşmesi» de bir başka gerçek. Bunu omuz omuza sınav salonları, anlamsız sorular ya da 4 sınıf öğrencilerine söylenebilen «şu 75 sayfanın özetini çıkarın, 1. vize yerine sayalım» gibi ilkökul ödevlerinde bile düşünülmemesi gereken uygulamalar izleniyor.

Sistemin resmî mantığıyla **çelişse** bile, aksi olamazmış, içinden çıkılmaz bir girdapmış gibi, hâlâ, **görüntüde** aynı yaptırımları uygulamak, resmî ideolojiye tam anlamıyla teslim olmak ya da bunun ayırdına varmamak gibi son derece tehlikeli bir başka oluşumu da gözler önüne seriyor. Üstelik bunlar, gerekince kendi idari (idarenin ken-

dine, kuralları uygulamayı farklılaştırarak sağladığı üstünlük karakterine bağlı olarak) yönetmeliklerini de zedeleyerek —öğrenciye vize için, en az 1 hafta önceden haber verilmesi gereği— uygulanıyor.

Bu idari uyumculuğun yanısıra, bilimsel tembellik (anlatımın iyice vulgarize edilmesi) ya da özellikle üniversiter bir ortamda gereken **coşku eksikliği** de sistemin uygulaması sürdükçe artık kendisini gerçekleştiren zeminler **buluyor**. Bunlardan biri, öğrencinin düzeyinin düşüşü, meraklarının azalması ile birlikte, hocanın geri beslemelerden uzak kalışı ve gerileme olasılığı; bir ikincisi ise bu durumlarda hazır malzemelerin, alışkanlıkların kolaylığı, düşünmek ve araştırmanın ise iyice zorlaştığı ve **gereksizleştiği** imajının yerleşmesi.

7./Bu sistemin oluşturduğu en tehlikeli yansımalarından biri ise, sistemin o yüzeysel/kısa projektörlü bakışının insanlara **egemen** olması ve algılayışları pekâlâ **carptabilmesi**: Dersler, örneğin; konuları ve olası katkıları ne olursa olsun sınavla geçilene **kadar** önemsenmesi gereken şeylerdir. Ya da sistemde reform denses insanların aklına (sistemi yerleştirenlerin de bakışına özdeş olarak) kolay ders geçme, ek hak, af, ek kadro vs. gibi **tek başına** pek bir anlamı olmayan konuların geleceğidir. Çünkü sistem, oluşturduğu yapılarla bundan daha farklı, bunun ötesinde düşünmesini engellemektedir. İnsanın; ve önem/değer sıralamasında da **bu** kavramlar öne çıkmıştır.

8./Bu sistemde eğitimin bir süreç ve koordinasyon olduğu fikrinin oluşmamasının yanısıra, fakültede bölümler arası, hatta bölüm içi, değil işbirliği, **'tanışıklık'**lar bile koptu. Özellikle, fakültenin yeni hoca yetiştirmesi için son derece önemli olan hoca-asistan ilişkileri ise, bundan en büyük zararı görerek, vizeler ve koşuşturma görevliliği işleri hariç, çok büyük oranda «bitti». **Bu anlamda**, insanlar titrlerinin içeriklerini dolduramazken, sis-

tem, yansımalarıyla bu 'bölünmüşlüğü' yanısıra, hep 2'li hasımlıklar ve uzaklıklar yarattı, ya da yaratmanın koşullarını oluşturdu: Çoğu, yazı içinde değindiğimiz, hoca-öğrenci, idare-öğrenci, asistan-öğrenci, asistan-hoca, eğitim süreci-hoca, eğitim süreci-öğrenci hasımlık ve uzaklıklarını... Oysa bakın, bu yapıların bazıları ta ne zamandan beri eleştiriliyor: «TBMM görüşmelerinde, Maarif Vekili Reşit Galip: «Darülfünun'un ilmi kıymete haiz belli başlı eser çıkarmasını,» (...) «talebe ile tedris heyeti arasındaki münasebetin dershane hududu dahilinde kalarak bunun haricinde talebenin her türlü rehberlikten uzak, kendi başına kalmasını», «telifat ve neşriyatın yok denecek derecede azlığını» eleştirmektedir.» (14)

Bunların yanısıra, genel yapının dışında kalmayarak İktisat Fakültesi'de, resmî/gele-neksel «terbiye» dışındaki (ki bağırma ve rencinin de —özellikle kitlesel olarak— kişilik geliştirmesi değil; geleneksel yapı gele-neksel «t«er«biye» dışındaki (ki bağırma ve korkutma bunun dönemle de ilişkili örnekleri) uyarı ya da ilişkilere bile anlamlı bir tepki vermesi söz konusu değil.

■ Araştırma görevlileri nasıl araştırınsın?

İsterseniz bu noktayı, hasımlaştırma ilişkisini asistan-öğrenci, örneğinde biraz açmaya çalışalım: Bir kere asistanlık, sanki bu sistemde yapılabilmesi olanaklı imişcesine 'araştırma' görevlisine dönüştürülmüş, bu (kurum) ve kişiler, sözleşmeli olma, maaş düşüklüğü gibi daha görünen sorunların yanısıra; öğretimle birlikte, onları ilgilendiren master ve doktora düzeylerinin de düşmesi, sistemin onları koşuşturma görevlisine dönüştürüp üstlerine yüklenmesi; insanın, bırakın kendini geliştirmesini, yenilenmesine **bile** pek uygun olmayan koşullarda bulmasını doğurmuştur. (Sistem, insanı gayrete geti-

recek bir yapıdan uzak olmasının yanı sıra, kişileri yetiştiremiyor, üstelik yurtdışına yollamak gibi hem cazip, hem de yetiştirici mekanizmaları ise hiç işletemiyor) Tüm bunlara bağlı olarak, koşturma görevliliği içinde günlerin geçmesinden, zamansızlıktan rahatsız, kırgın ve keyifsizliğin içinde atalet halindeyiz çoğumuz.

Ancak bunun yanı sıra «araştırma görevlisi» statüsü, özellikle böylesi kavramları yaratmış bir sistemde bir «üst», bir «sınıf atlama» ne de olsa. Ve burada ele geçirilen «üst» lüğün, «ast»larına (öğrenciye) karşı, aşağı doğru —elbette, çeşitli nedenleri bulunabilir bunların ama bunlar özür olamazlar— kullanımının benimsenmesi de bir kısmımızca geçerli. Bugün, çoğu böylesi «asistanlar»la karşılaşan öğrencilere sorsanız, asistan kavramının ne olduğunu, doğal olarak —insanlar geniş kamuoyu düzeyinde gerçeği birkaç örnekten algıladıkları ve derhal genellemeye gidip, rahatlayıp, başka örnekleri ayırd etmediklerinden— (15) çoğu, size asistanlık kavramını bu gördüklerinden yola çıkarak tanımlayacaktır. (Bu yüzeysel ve aksak bakışın üniversitede sürmesi ise, üniversitenin hâli, oluşan yapılara uyumu açısından hazin bir örnek; ve işin kötüsü, bu örnek çeşitli ilişki boyutlarında da geçerli. Hocanın öğrenciye, hocaların asistana bakışında vs.).

■ Eyyamcılık

Tabi bu bakışın, bu sistemde bir sürü öğrenci için geçerli olan **tersin**lemesi ise şöyle: Öğrenci ile yakınlığı olan bir asistanın «baba», «bizden» niteliklerine sahip olması, sistemin yarattığı yüzeysel, klasik başarı = geçme kavramına bağlı olarak kopyayı «görmemesi» ile sağlanıyor. Dönemin «kendini kurtarmak» felsefesinin, en kötü yansıdığı yerlerden biri bu; ve bir çok öğrenci için, derslerin yalnızca geçilmesine de bağlı olarak, sınavlar nasıl olursa olsun, kendi emek

vermeden, «sömürerek», kimin sırtından geçinilerek olsun geçilen şeyler. Özellikle kitlesel halde iken, öğrenci için «ayırdetmek», «farkı fark etmek» gibi özellikler bu nokta da kalmış durumda. Onun için hiç farkı yok, çok iyi ders anlatan, bilgi ve gelişmeleri farklı boyutlarıyla vermeye çalışan, konunun en iyi anlaşılabilceği kitap(ları) sunan bir hoca ile; ezberleten, öğrencilerle ve bilginin çeşitli boyutlarıyla ilgisi olmayan bir hocaların. Hatta ilk örneği kendi yapısına ters düştüğü ve iyice azaldığı için «enayi», «anormal», «yararlanılabilir» olarak görüyor ve az da olsa vicdanını rahatsız eden, uyarılarına karşı daha «intikamcı» bir yapıya bürünebiliyor. Oysa 2. örneğe karşı bilinçaltı rahat; hem ona uygun ve daha kolay geliyor, hem de yaptığı (karşıta olsa) davranışlar için vicdanın «huzurlu».

Ancak, bu değer farklılıklarını **ayırt edemeyiş**, o çok korkulan toplumsal anarşiye («anomali»ye) yol açışın bir başka biçimi ya da başlangıcı bizce. Çünkü bu noktadaki ayırd edemeyiş ve kim olursa olsun kendi çıkarı için yararlanma kavramları, kişinin, insana, kendince oluşturduğu değerlere ve kendine saygısını bitiriyor. Siz artık bu öğrenciye o dalın teknik bilgisini verseniz ne olur; bu durumda, hayatta, onu da başkasının sırtından geçinmek için kullanacak olduktan sonra...

Asistanın konumu ise daha zor o sınav konusunda: Hem yaptığı iç (gözetmenlik = bekçilik) adını, olması gereken niteliklerine yakışmıyor —o orada olsa olsa **adil** bir sınav düzeni ve sınava girenlerin, kafalarının bir an için durduğu, takıldığı bir noktada sordukları soruyu (ki bu— anlamda soru sormak, cevabın, daha da önemlisi o konu üzerine düşünmenin, bir noktaya ulaşıldığını göstermesi açısından önemlidir) yanıtlamak için orada

—hem de duyarlı ise, bulunduğu konumla yaptığı iş arasındaki ve sınav denilen olaydaki **hasımlaşmadan**, öğrencilerin bunu kullanmasından dolayı rahatsız oluyor. (Öğrenci ile karşılıklı ve kovboy filimlerindeki kayaların ardından birbirine ateş eden **tedirgin** silahşörler gibiler. Öğrenci, asistan daha silahını çekmeden— onu görmeden— vurmak zorunda; asistan ise bunu farkedip silahına daha çabuk davranmak ya da vurulmak)

Ya bunlardan rahatsız olmayacak bir kişiliğe **dönüşmesi** lazım ya da manevi tazminat davası açması. Çünkü, bulunduğu konum itibarıyla (ders verme ve orada kendi eğitim anlayışını gösterebilme **hakki** —hakkın, beceri ile ilgisi pek yok bizce— olmadığından) bilgi-öğrenme-bilinçlenme kavramlarını belirtip, kopya olayına 'çekmeme'nin ötesinde bir alternatif getirebilecek durumda değil.

Sonuçta araştırma görevlileri master tezlerini, «kâğıtları numaralarına göre dizmek ve çabuk (okuyup) notlamak» konusunda; doktora tezlerini ise, mutasyona uğrayıp gözleri zum yapan, kulakları yarasalaşarak her sesi duyan; ayakları uzayıp, bastığı yerden ses çıkarmayarak, 2 de yeni **kolu çıkan** acayip birer yaratık olarak, «Kopya yakalama ve lüzumsuz işleri yapma konusunda yeni ve kısa yollar» konusunda verebilirler yakında... Üstelik bu yapı sürerse, (en kötüsü de bu) en fazla 2 yıl daha böyle eleştirebilir, sonra da kendi yapmak istediklerinin çok altında bir yere, hattâ eleştirdiklerinin konumuna doğru gitmeye başladığını farkeder insanlar...

C./Uygarlık koşulları açısından üniversitenin görünümü.

Yazının bu ve bundan sonraki bölümlerinde ise İ.Ü. İktisat Fakültesi'ndeki ders programı, araştırma ve mekân kullanımı gibi, 'klasik' bakışlar tarafından **daha çabuk** algılanabilecek aksaklıkları belirterek, daha ön-

ceki bölümler için «çok soyut, genel, ve aşırı bir duyarlılığın ürünleri» gibi eleştiriler yapacakları da **'memnun etmek'** istiyoruz. Ancak bizim, bu konulara bakışımızda ufak bir farklılık olacak. Geleneksel bakışlar bunların eksikliğini, en fazla eğitimin verilmesini önlediği için eleştirir; oysa burada vurgulanması gereken, bunun, eğitimin önlenmesi/ bilginin aktarılmasını engellemesinin yanısıra konunun «uygarlık» ve «çağdaşlık» kavramlarıyla da ilintili olduğudur.

«**Uygarlık**» kavramını, kurulan ilişkiler ve yapılarla, insanların hayatını (ki burada geniş anlamıyla üniversite hayatını) kolaylaştırmak ve zevkle yaşanır hâle getirmek; «**çağdaşlık**» ile gelişeni, yeniyi, daha iyiyi ve daha farklıyı da izlemek diye tanımlarsak sanırız burada örnekleyeceğimiz bazı yapılar daha iyi anlaşılacaktır.

■ İlk saptama şu: İstanbul Üniversitesi'nin (binâsı) ve ortamı Osmanlıdan geldiğinden midir ne, «eski bina» diye adlandırılan yerde (ki Hukuk + İktisat) —dönemin de bu yapıya uymasının etkisiyle— farkedilen bir benzetme yaparsak, adeta Osmanlıdaki **«teba»** ilişkilerinin sürdüğüdür. Hocaların çoğu ve idare, padişah ve paşalardır; öğrenciler ise o kurumun (Cumhuriyet'in «vatan-daşlık» kavramına benzer hak ve sorumluluklarla donanmış) bir üyesi değil, genelde hiçbir hakları olmayan tebaları, kullarıdır. Padişahlarına karşı ne ses çıkarabilirler, ne de haklarını isteyebilirler. (İsyana kalkışmış, 'tevessül' etmiş olurlar sonra) İdare ve onlarla eklemlenmiş hocalar **onlar için** birşey yaparlarsa 'ihسان etmiş', 'lütfe-tmiş, olurlar; 'şeref bahşederler'. (Tabi ast-üst, padişah-teba (kul) ilişkisine yatkın kafalarda ise, bu ilişkiler, kendilerinden bir 'aşağı'ki kadrolar boyunca da sürüp gider.)

İkinci olarak ise; üniversite —ne yazık ki, «bize göre» demek durumundayız— yalnız ders yapılan, öğrenci de yalnız derse giren

bir 'varlık' olmadığından dolayı; üniversitenin, hem ders ve dersle ilintili, hem de ders dışı yaşantı mekânları konusundaki durumunun belirtilmesi gereğidir.

Üniversitenin (eski bina kompleksini kastediyoruz) ve fakültenin içi gerek mimari kullanım, gerekse öğrenciye yönelik kullanım açısından çok kötü durumdadır; ve mekânın kötü kullanımı, zamanın da kötü kullanımını etkilemektedir.

■ **Kütüphane:** Örneklemeye 'kütüphane'den başlayalım ve hemen küçük bir «zamansal» karşılaştırma yapalım isterseniz. Bakın, fakültenin 10. yılında (yani 1946 da) o zamanın kütüphane müdürü Ord. Prof. **Kessler** ne diyor: «(...) izahatımızı hülâsa edelim : emrimize tahsis edilen para ile **Avrupa'daki** eşleri ayarında ve hatta bir çoğundan **üstün** ilmi bir kütüphane tesisine muvafak olunmuştur». (16) O zamanın bu zengin kütüphanesi bugün, bu anlamda gerçekten **üzülünecek** haldedir. Konu alfabetik kataloğunu bile bizzat el yazısı ile düzenleyen **Röpke** (ki onun yazdığı kartların bir kısmı ise —herhalde turistik bir niyetle— halen daktiloya bile çekilememiştir) kuşağından sonra pek birşey yapılmamıştır anlaşılan. Son yıllarda, gelen yabancı süreli yayın ve kitaplar kesilmiş ve her anlamda **ilgisizlik** yüzünden, edebiyattan sanat kitaplarına kadar varan o geniş ve külliyatlı malzeme 'tozlanmaya' ve gelişmemeye doğru gitmiştir. Bunun yanı sıra, diğer şartları ve mekan kullanımı açısından da son derece kötü durumdadır kütüphane ve 'okuma' salonu. Bizim bildiğimiz okuma salonu/kütüphanelerde, insanlar kitaplarla çevrili ve onların **arasındadır**. O havayı «teneffüs eder. İlgilendiği ve yeni ilgileneceği konulardaki kitaplara bakarak zamanını değerlendirir, onların varlığından 'haberdar' olur; kendini onlarla birlikte hisseder. Kitaplık bölümü gerek eski, bulunmayan kaynaklar açısından, gerekse yurt içi ve yurt dışında çık-

mış en yeni kaynaklar açısından zengindir ve sürekli olarak da zenginleşmeli,— kütüphaneye ayrılan fon ise fakülte bütçesinin belki de en geniş fonunu oluşturmaktadır.

Yönetici ve çalışanları için özel araştırmacı kadrolar açılmalı, bu insanlar o bilimden (iktisattan) en azından haberdar olmalı, kitabı sevmelidir. Kütüphanenin yönetimi ve düzenlenmesine öğrenci, asistan ve hocaların katılması ise bizce, onsuz olmaz bir şarttır. Fotokopi vd. çoğaltma işlemleri ise olması düşünülemeyecek kadar elde var bir noktalar. Ayrıca okuma salonu ve kitaplık, okulun açık olduğu saatler boyunca **kesintisiz** olarak hizmet vermelidir. Okuma salonu ise sürekli yayınlarla, okumaya uygun, zevk veren bir yapıda olmalı; bu koşulları hemen yakınlardaki bir seminer/tartışma salonu, çalışma salonları ve iletişimde-görsel-ışitsel çağın gereklerinden de yararlanmak için-sunulacak hizmetin yanısıra verim ve keyfi de artıracak kasetlere ya da video-kasetlere çekilen derslerin izlenip/dinlendiği odalar ve bilgisayar terminalleri bütünlemelidir. Oysa bizde, genelde ne öğrenci haberdardır, ne de iyi bir hizmet verebilmektedir (aranan kaynaklar ya yoktur ya da yerinde yoktur) kütüphane. Okuma salonu ile «okunacak nesne»lerin neredeyse bağlantısı yoktur ve öğrencilerin kitapları görmesi 'imkansız'dır. Çünkü kitaplar aşağı katta (!) ve 'okuma' salonu da vizelere ayrılmak yüzünden «okumak» için pek kullanılamaz durumdadır. Hoş, vizeler dışında buraya pek kullanan da yoktur ya!..

■ **Anfiler:** Dönemin üniversiteye alınanları artırmasına bağlı olarak, (anlaşılan YÖK'e karşı pazarlık gücümüzü kullanamadığımızdan) anfiler/sınıflar kesinlikle alınan sayıya yeterli değildir. Çoğu eski anfi ve yeni sınıflar ise hoca-öğrenci ilişkisini kurmaya yapı olarak uygun değil. Sınıfların aşırı kalabalık olmasına ek olarak —alelacele kurulan

ingilizce bölümünün sonraki sınıflarına da yer ayarlamak için— 86/87 ders yılından itibaren birleştirilen İktisat-Ekonometri ile Maliye - Ç.Ekonomisi - U.İlişkiler 1.'lerde, özellikle o dalı sevdirmesi ve temel bilgileri vermesi düşünülmüş (mesi gerek) en bu sınıflarda, 450 kişiye varan kitleyle ders diye birşey yapmak, kendini kandırmayan insanlar için teknik olarak olanaksız. Bunun yanında bir ân önce —artma için değil, yanlış anlaşılmasın— halihazır durumun düzelmesi için içinde donulmayan anfiler ve yeni binaların yapılması ise şart...

■ **Giriş/Çıkış :** Aslında mimarî olarak ilginç bir yapıya sahip olan ve koridorlarla birbirine bağlanan (ancak tonlarca âtıl/kötü kullanılan yeri olan) okulda, bir yerden bir yere gidişin kapalı koridorlar ve «içeriye girişin» olmadığı kapılarla **engellenişi** de 'matarak', ve bizce hiçbir nedeni de **yok**. Üniversitenin dışından içine girişte söylenebilecek, «güvenlik» mazareti bu dönemde kesinlikle kabul edilemez. Çünkü eğer varsa böylesi bir işlevi, görevi pek uygulamıyor asıl giriş kapısı; uygulasa bile, o mantıkla, hani çok gerekli ise «koyarsın 2 görevli de yan kapıya, bu iş biter», öyle değil mi?

Bu işin aslında bir tek nedeni var; o da, bu bölümün başında açıkladığımız, burada bir tebâ ilişkisinin sürmesi; hayatın kolaylaştırmaya (uygarlaştırmaya) değil, zorlaştırılmaya, keyifsizleştirilmeye çalışılması; buranın bir yaşantı mekânı olarak değil, öğrenci için gelinip —**sevilmeden**— gidilmesi gereken bir yer olarak algılandığıdır.

İktisadın, dışarıda 2 binası (yani dershaneleri ve hocaları), öğrenci bürosu, kapıların içinde de yemekhanesi, 'kütüphanesi', yine hocaları, öğrencileri ve idari mekânları vardır. Oysa, bunları birbirine bağlayan ve Vezneciler'e açılan yan kapıdan ise öğrencilere «çıkış serbest ancak giriş yasaktır». Yani eğer, yan kapıdaysınız ve dışarıdan içeri gir-

mek isterseniz, anlamsız ve büyük bir «U» yürüyüşü yaparak, önce ana kapıya gidip, girmeniz oradan da içeri girmeniz için yaklaşık 1 km.'lik yolu katetmeniz gerekmektedir. (17)

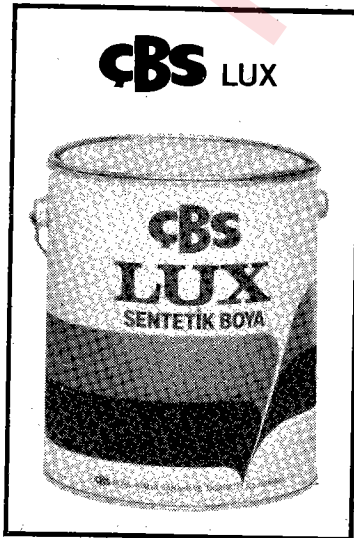
■ **Bahçe ve Kantin :** Geniş mekânın (bahçenin) kullanımı ve kantin ise tek kelime ile berbatır; olan yere «kantin» demek, bu kavrama ve bu kadar geniş olanaklara sahip bir mekâna karşı ayıp etmektir öncelikle. Bahçeye gelince, hadi bırakın şehrin göbeğinde böylece bir mekâna sahip olmanın ve kullanılamamanın, çöplüğe dönüşen bölümlerinin varlığını, buranın bir yaşantı mekânına dönüştürülememesini; «liberal» dönemin kafası ile buralarda hizmet verip, para kazanmayı bile düşün(e)miyor üniversite ya da fakülte. Örneğin, öğrencilere açık bir otopark yapılsa ve burada —arabalara verilen bir arma ile— sunulan hizmete karşılık belli bir ücret (bir anlamda da servet/hizmet vergisi) alınsa. (18) Ya da bahçede hem işlevsel, hem de içinde bulunduğu çevre ile uyumlu olarak kapalı bir çardak ve/veya açık bir çay bahçesi (örneğin Çelik Gülersoy'un yardımlarıyla) yapılsa fena mı olur? (Kantini içeride organize edecek yerler ise tonla.)

■ **Klüpeler :** Fakülte, yalnız konusu ile ilgilenen yer demek olmadığından değişik ilgi alanlarına hitap eden klüplerin ürünlerini, faaliyetlerini duyurabileceği/sergileyebileceği salonlar (çok değil, örneğin küçük birer sinema ve tiyatro salonu) ve panolar olsa ve üniversite bir anlamda da dışarı ile bağlantı kurup, kendi yapısını geliştirse, Üstelik de öğrenciden para alınan ve bu paranın hem eğitim kalitesi hem de sosyal yaşam olarak onlara «O» oranında döndüğü düşünülürse...

Ve bunlar 1-2 yılda yapılabilecek kadar basit, hiç de **küçümsendiği anlamda** 'ütopik' olmayan işler. Ancak tüm bunlar için (arz olmadığına göre) belli **ihtiyaçların** hissedilmesi

ÇBS

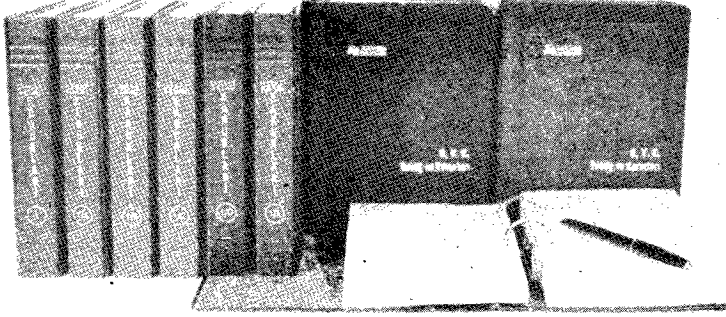
inşaatınızda güç
yuvanızda güzellik

ÇBS
güçlü boya

LEBİB YALKIN YAYIMLARI VE BASIM İŞLERİ A.Ş.

MEVZUAT YAYIMCILIĞINDA

32. YIL

● YAYIMLARIMIZ KANUN, KARARNAME, TÜZÜK, YÖNETMELİK VE TEBLİĞLER İLE BUNLARA İLİŞKİN SAİR MEVZUAT METİNLERİNİ İÇERMEKTE OLUP, CİLTLER DEĞİŞEN YAPRAKLAR (FÖYVOLANT) ŞEKLİNDE HAZIRLANMIŞTIR.

CİLTLERİMİZİN TESLİMİNDEN SONRA MEVZUATTAKİ DEĞİŞİKLİKLER VE İLAVELER METNE İŞLENMEK VE ESKİ ŞEKİLLERİ DE AYRICA VERİLMEK SURETİYLE EN SERİ ŞEKİLDE ABONELERİMİZE GÖNDERİLMEKTE VE BÖYLECE METİNLER YÜRÜRLÜKTEKİ ŞEKLİNİ MUHAFAZA ETMEKTEDİR.

● TÜRK PARASI KIYMETİNİ KORUMA (KAMBYO) MEVZUATI

● TÜRK PARASI KANUNLARI

(Banka ve Sermaye Piyasası Mevzuatı)

● İTHALÂT MEVZUATI

● İHRACAT MEVZUATI

● AVRUPA EKONOMİK TOPLULUĞU (A.E.T.) MEVZUATI

● TURİZM MEVZUATI

● İMALÂT SANAYİİ MEVZUATI

● GÜMRÜK MEVZUATI

G1- Gümrük Kanunu ve Yönetmeliği ile Muafiyetler ve Uygulama

G2- Gümrük Giriş Tarife Cetveli ile Diğer Vergi ve Resimler

G3- Gümrük Anlaşmaları, GATT, TIR, Karayolları Nakliyat Anl. vb.

● DEVLET İHALE KANUNU

● İŞ HUKUKU, SOSYAL SİGORTA VE BAĞ-KUR MEVZUATI

A- Yüksek Mahkemeler Kuruluş

Kanunları ve Kararları

B- İş Hukuku Mevzuatı

C- Sendikalar, Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Mevzuatı

D- Sosyal Sigorta Mevzuatı

E- Bağ-Kur Mevzuatı

● VERGİ KANUNLARI

- Gelir Vergisi Mevzuatı

- Kurumlar Vergisi Mevzuatı

- Veraset ve İntikal Vergisi Mevzuatı

- Vergi Usul Kanunu ve Mevzuatı

- Amme Alacaklarının T.U. Hakkında Kanun ve Mevzuatı

- Damga Vergisi, Değerli Kâğıtlar Kanunu ve İthalde Alınacak Damga Resmi Mevzuatı

- Yatırım Teşvik Mevzuatı

- Emlak Vergisi Mevzuatı

- Harçlar Kanunu ve Mevzuatı

- Motorlu Taşıtlar ve Taşıt Alım Vergileri Mevzuatı

- Belediye Gelirleri Kanunu ve Mevzuatı

- Katma Değer Vergisi Mevzuatı

● Yayınlarımızdan ilgilendiğiniz Seriler Bulunduğu Taktirde
Yayınevimize Müracaat Ediniz veya Broşür İsteyiniz.

LEBİB YALKIN YAYIMLARI VE BASIM İŞLERİ A.Ş.

v  bunların **talepler** şeklinde ortaya konması belki de en önemli nokta. Aksi taktirde,  niversitesinde, « niversite kavramını» bulamayan öğrencinin (sistem ve dönem bağlantılarının ötesinde) **bunun da** etkisi ile ** niversiteli** kavramını doldurmaktan gittikçe uzaklaşması, söz konusu; bırakın konusu dışı (!) alanları isteği bir dersi/hocayı dinlemek için sınıfı dışında bir sınıfa girmeyi d şleyememesi, moto mot yazdırılan derste dışarıda kalmaması; kısacası bir anlamıyla da **seçerek** ve **talep ederek** belirlemekse  niversiteli kavramı bunu yapmaması söz konusu. Bu yansımalarda unutulana en önemli kavramların biri de  niversitenin bir (eğitim) «**hizmet**» kurumu olması; hizmet kavramının ise, hem eğitimin bir süreç olduğunu içermesi, hem de metalaştırma, geçip gitme kavramlarından farklı olarak, kendi içinde «farklılıkları» da g zeteceğidir.

Daha da «somut» ('klasik') göstergeler

 nce 50. yıl için bir kaç söz: Nerede 50. yılda idarenin ötesinde, bütün okula yaygınlaştırılan, öğrenciye açık, ya da onların kendi sorunları, kendi algılayışları ile düzenlediği konferanslar; ürünler, sergiler, tartışmalı nerede okulun d n  ve bugününü anlatan bir belgesel film; yarışmalar, « nc l ğ ne» **yaraşır** teorik toplantılar; ( rneğin Keynes'in 50., . Smith'in kitabının ise 210. yılıydı 1986)  nc l ğ  ek olarak **vefaya** da dayanan yayınlar? ( rneğin oluşturulacak, fotoğraflı, özenle hazırlanmış, anılar ve yazılarla süslü bir anı-yıllık, ilk 10 kitabın tıpkı basımı vs.) Kısacası, ne bıraktı, oysa neler bırakılabilirdi 50. yıl bizde bir «iz» olarak?

■ **Araştırma**: Araştırma konusunda ise fazla birşey söyleyemeyeceğiz. Yukarıda, araştırma ortamının oluşmasında gerekli olan kütüphaneyi, yazının başlarında da, daha genel koşulları tartıştık ve araştırmanın so-

mutlanması demek olan yayın olayına da birazdan değineceğiz. Ancak bir karşılaştırma olanağı sunacağız burada fakültenin 10. yılıyla. Söz yine **Fındıkoğlu**'nun: (not 16 daki yapıt; vurgu ve köşeli parantezler bizim).

«Talimatnamesi mucibince [gereğince] Fakültenin araştırma merkezini teşkil eden «İktisat ve içtimaiyat [Toplum bilim] Enstitüsü» (...)nün tedrisat dışındaki  alışmaları (...).

1 — Umuma mahsus konferanslar tertibi;

Enstitüsü, i tisadi ve içtimai bilgileri **halk** ve **talebe** arasında **yaymak**  zere umuma mahsus konferans **serileri** tertip etmiştir (...).

2 — M nakaşalı konferanslar tertibi; Enstitü, **iki haftada bir**  niversite profesör, Doçent ve asistanlarından başka, pratik sahada çalışan i tisat ıların da iştirak ettiği toplantılar yapmıştır. Bu toplantılarda Türkiye'ye ve beynelmisel mahiyette [uluslararası nitelikte] i tisadi meseleler hakkında konferanslar verilmiş ve münakaşa edilmiştir. Bu günkü harbin başlangıcına kadar devam eden toplantılar aktüel meselelerin aydınlanmasına, nazariyat ıların [kuram ıların] tatbikat ıların tecrübelerinden, tatbikat ıların ise nazariyat ıların bilgilerinden faydalanmalarına geniş mikyasta [ l  de] yardım etmiştir.

3 — Coloquiumlar tertibi;

Bunlar dışında, sırf Fakülte Profesör, Doçent ve asistanlarının iştirak ettiği ve henüz olgunlaşmamış olan travayların [fikirlerin, çalışmaların] münakaşasına mahsus kolloquiumlar tertip etmiştir. (...) (s. 78-79).

Yorum sizin !

■ **Yayınlar**. Gelelim bir  niversiter kurumun bilgi ** retimini** (sürdürdüğünü) gösteren, ve en kalıcı olabilecek verimlerinden biri; araştırmaların somutlandığı için olan yayın (kitap ve sürekli)  retme durumuna. Ne

yazık ki İktisat Fakültesi'nin bu 'göstergede' de durumunu son yıllarda iyice kötüleşmiş. Bir kere, yayın olayının yönetimi, (özellikle de sürekli bir üretimi ve fakülteyi temsil eden) mecmuası genç elemanların katkısına açık değildir ve mecmua, oldukça aksayarak bile, pek çıkıçmamaktadır.

Sistem o kadar bürokratikleşmiş ve idari bir «ast»-«üst» ilişkisine girmiştir ki, «tahakkuk eden» 3 kuruşluk teliflerin ödenmesi için bile uğraşmak gerekmede; yazılar, hazırlanmaları sonrası başlayan ihale, teklif, anlaşma, basılma v.s. gibi girdapların içinde güncellikten uzaklaşmaktadır. Bir özel sayı, armağan için verilen editörlükte yapılan işlerse, bir editörün yapması gerekenlerin çok altındadır.

Yaratılan en önemli yansımalarından biri de bu izlenimler sonucunda yazar ve okurların dergiye olan güvenini yitirmesidir. Bu ise, 50 yıllık bir fakülte için en hafifinden üzülmenecek bir noktadır. Hele, «bazı yabancı mecmualar, fakültemiz mecmuası ile mübadele edilmek suretiyle temin olunmakta (...)» (Fındıkoğlu'nun a.g.e.'nin içinde s. 119) iken; Röpke, Hirsch, Isaac, Kessler, Reuter, Rostow, Engelmann, Ricchi, Popi vd. gibi yazarlar ve Tilburg, Frankfurt, Droit de Paris, Thessalonie, Rome vd. üniversitelerden hocalar yazarken, derginin bu hâle gelişi üzerinde iyice düşünülmesi gereken bir durumdur.

Çoğu akademik dergi gibi 3 ayda bir yayımlanması gereken mecmua 1979 yılı adına çıkamamış, 1980-81 iki yılı için (8 sayı yerine) 1 sayı çıkmış, 1982'de C. Orhan Tütengil'in anısına düzenlenen bir 'armağan sayı'nın ilki (1-2) basılmış, ikincisinin basımı ise 1984'ü bulmuştur. Bu arada mecmua 1983'de yayımlanmamış, 1984 ve 1985'e ilişkinse 1'er sayı çıkabilmiştir. 86 sayısından ise henüz bir haber yoktur; ayrıca son 5 yılı «kurtaran»lar ise tam anlamıyla «Armağan»lardır. Eskiden ayrı sayı olarak çıkartılan ya da kürsü/enstitü yayınlarından çıkan «Armağan»lar, fakülte

mecmuasının yerine geçmiştir ve neredeyse bazı hocaların emekli olma hızı ya da bazı olaylar «armağan» çıkış hızını aşmıştır. (Örneğin 50. yıl ile Ülgener sayıları —ki 3 yıl oldu— hâlâ yayınlanamamıştır.) S. Barda, A. Türkoğlu vd. hocalar için de hazırlanabilecek sayıların yayınlanabilme tarihleri ise **meçhuldür**. Bu durumu ile fakülte mecmuası sürekli üretimin, sürekli aksadığının bir göstergesi o'masının yanısıra, 1985'de yayımlanan «Yayın Kataloğu»nun «Sunarken...» inde de belirtildiği gibi 'hakikaten' «sürekli biçimde arlanmaktadır».

Kitap ise, kişisel üretime daha çok açık olmasına karşın, o da genel ortamın yansımalarından ve bürokratiklikten nasibini almış durumda. (19) Fakültede, 1983'den bu güne (1986 dahil **4 yılda**) —tekrar basımlar hariç— 9 kitap çıkmıştı ki bunların bir kısmı da daha önce çeşitli yayınevlerinden çıkan eserlerdir. Oysa 1975-80 arasında yapılacak her karşılaştırmada **her yıl** en az 9 kitap basıldığı (yanlız 1975'de 7 tanedir) görülecektir.

■ **Sınav Kâğıtları** : Bilgiyi ne dereceye kadar ölçebileceği pek kesin olmayan, ama bir röportaj ya da test gibi, gerek sorularıyla gerekse cevaplarıyla öğretimin, neyin/nasıl aktarıldığını ve ne kadar/nasıl alındığını, etkilerinin en iyi görülebileceği yerlerden biridir, sınav kâğıtları. Öyleyse biraz da bunlara eğilelim; (yani bir ayna fonksiyonu görebilir bunlar, ancak çoğu hoca sınavları okumadığından kendini aynada görememektedir). Burada verilen örneklerle amaç kimsenin kişiliğini «rencide» etmek değildir. Olsa olsa iktisatçılar için bir mizah antolojisi ya da eğer öyle algılıyorsa eğitimimiz için bir kara mizah belgesi toplayabilmektir bunlardan. Çünkü, iktisat kâğıtlarında, bırakın iktisadi mantık ve yorumu; mantığı, sağduyu da geçtik, anlam ve Türkçeyi bile bulmak zorlaşmıştır.

Sorular, ««Türkiye'nin m³ olarak su ka-

pasitesi», «1985 yılı milli gelir rakamları» ya da «...kitabının bölüm başlıkları» gibi sorulardır ve daha ne örnekler içermektedir. Özellikle 3 ve 4 lerden seçilen cevaplardan gelen hazine yansımaları da ilginç; 'programlanmış' ve ezbere alışmış kafaların izleri buralarda tam anlamıyla gözleniyor :

— «**Gümrük vergisi** uygulamasını sanayileşmiş ülkeler tercih etmezler, çünkü bu gümrük savaşına yol açar».

— «**Enflasyon** : Toplam talebin artmasıdır. **Marjinal** [fayda diye herhangi bir şey dermeden] son birimden sağlanan faydadır».

— «**Para Politikası** : Ekonomide cereyan eden bazı olayların para piyasası adı verilen varsayımlar adı altında incelenmesidir. Çeşitli akımlar ve kişiler tarafından ortaya atılmıştır.»

— «**Miktar Teorisi** : Teoriye göre malların fiyatını miktarları belirler. Mikroekonomik analizde kullanılır.»

— «**Maliye Politikası** : Piyasada hane halkının elinde bulunan atıl paranın yatırımlara geçmesinin sağlanması.»

— «**Ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğü** : Eğer emek-yoğun alanda varsa, ekonomik gelişmesi bunu etkilemez. vd... vd...

■ **Program** : Bir fakültenin yapısını gösteren en önemli gösterge ya da eğitiminin en önemli şeyi değildir ders programı ama, yine de oldukça önemlidir. Program, hem öğretimin/bölümün amacını, kişiye nasıl bir formasyon vereceğini yansıtmalı, hem de, kendi mantığı uyarınca derslerin birbirini izlerliği ve tutarlılığı olmalıdır. Elbette derslerin içeriğini dolduracak kişileri bulmak çok daha önemli; Ancak, yine de, iyi, az sayıda ama yoğun dersle düzenlenmiş, çağdaş, seçmeye olanak tanıyan bir program, en azından öteki programla karşılaştırma yapma olanağı sağlar, amacı ile de netleşir.

YÖK dönemiyle gelen 83 ders yılı programı daha önce sayılan nedenler yüzünden

son derece aksak bir programdı ve 86/87 ders programını 'doğurdu'. Temel yapılar değişmediği ve bazı hocalar için 83 de «elde edilen» dersler de koruduğundan pek bir şey değişmedi. 83 programına göre belki % 10'luk bir düzeltme sağlayan bu program yine önemli eksik ve aksaklıklarla dolu. Biz önce —iktisat bölümü için— bu programı ele alıp, eleştirimizi yapacağız, daha sonra ise, temel olarak «alternatif» bir ders programı sunacağız. Önce var olan program : (bk. s. 92).

Programın eleştirilmesi gereken yanları ise şunlar: Birincisi, programda azaltılmaları karşı halen aşırı sayıda ders var ve buranın bir bölümü de açıkça «gereksiz». Böylesi, aynı içerikte olduğu adından da anlaşılabilir, değişik adlı derslerin çeşitli yıllara serpilmesinin yanı sıra; bazı kitap bölümlerinin hâlâ ayrı ders olarak sürmesi ve yanlış yerdeki derslerle, dersler arasındaki —olması gereken— organik bağlantı yine kopuk. Ayrıca, bazı derslere son derece kısıtlı zaman tanınırken, bazılarının konuları ile orantısız şekilde çok zaman verilmiş; son olarak ise, bir iktisat bölümü için program biraz fazla sayıda «zorunlu» işletme dersi içeriyor bizce. (Programdaki derslerin yaklaşık 1/6 sı) Bazı eksiklik eleştiri/önerilerimiz ise doğrudan bizim önerdiğimiz programda yer alıyor.

Yukarıda söylediklerimizi biraz örneklersek : 1. yıl «Sosyal Siyaset» 2. yıl «Çalışma Ekonomisi», 3. yıl ise «Endüstri İlişkileri» adıyla alınacak derslerin konuları hemen hemen aynı, 1. yıl «Doğal Kaynaklar Ekonomisi» dersine 2 yarıyıl 2 şer saat ayrılırken, «Makro İktisat» gibi iktisat bölümünün temel derslerinden birine ondan daha az zaman ayrılıyor. «Uluslararası İlişkiler» dersi ise daha Uluslararası İktisat görmemiş bir öğrenci için oldukça yanlış yerde. 3. sınıftaki, ayrı ayrı «para teorisi ve politikası» ve «Uluslararası İktisat» derslerinin «Politika» kısımları alınıp birleştirilerek niçin 4. sınıfta «böyle» bir ders oluşturulmuş —hele böylesi teorisi ile politi-

kaşı pek ayıramıyacak alanlarda— anlamak mantığını anlamış değiliz; «Refah»ın niçin pek mümkün değildir. Keza «Para» dersi ile «Mikro İktisat» değil de «Büyüme»nin içine aynı yılda ayrı bir «Bankacılık» dersinin de alındığının da vs...

1986/87 döneminde uygulanmaya başlayan ders programı (*)
(İktisat Bölümü)

1. Yarıyıl		2. Yarıyıl	
İktisat Tarihi	2 Saat	1 Saat	
Doğal Kaynaklar Ekonomisi	2 »	2 »	
Siyaset Bilimine Giriş	2 »	1 »	
Matematik	4 »	4 »	
İktisada Giriş	4 »	4 »	
Sosyal Siyaset	1 »	1 »	
Sosyoloji	2 »	2 »	
Genel Mühasebe	2 »	3 »	
Türkçe	2 »	Sosyal Bilimlerde Metod	2 »
Hukukun Temel Kavramları	2 »		2 »
İşletme	3 »		2 »
İnkılâp Tarihi	2 »	Anayasa Hukuku	2 » (14 ders)
3. Yarıyıl		4. Yarıyıl	
Makro İktisat	1 Saat	2 Saat	
İstatistik	4 »	4 »	
Kantitatif İktisat	2 »	2 »	
Kamu Yönetimi	1 »	2 »	
Uluslararası İlişkilere Giriş	1 »	1 »	
Mikro İktisat	2 »	2 »	
Muhasebe	2 »	2 »	
Türk İktisat Tarihi	2 »	2 »	
Çalışma Ekonomisi	1 »	1 »	
Maliyeye Giriş	2 »	2 »	
Bilgisayar	3 »	2 »	
Borçlar Hukuku	1 »	2 »	(14 ders)
Türkçe	2 »		
İnkılâp Tarihi	2 »		
5. Yarıyıl		6. Yarıyıl	
Pazarlama	3 Saat	2 Saat	
Bankacılık	2 »	1 »	
Para Teorisi ve Politikası	2 »	2 »	
Karar Alma	2 »	2 »	
Uluslararası İktisat	2 »	2 »	
Maliyet Muhasebesi	2 »	2 »	
Tarım Ekonomisi	2 »	Türk Vergi Sistemi	3 »
Devlet İşletmeciliği	2 »	İşletme Yönetimi	3 »
Turizm	2 »	İktisadi Düşünce	3 »
Endüstri İlişkileri	2 »	Uygulamalı İstatistik	2 »
Türkçe	2 »	Bütçe ve Hazine	3 » (17 ders)
İnkılâp Tarihi	2 »		

7. Yarıyıl	
İşletme Politikası	2 Saat
Ekonometri	3 »
Maliye Politikası	2 »
İktisadi Sistemler	2 »
Uluslararası İktisat ve Para Politikası	1 »
İktisadi Planlama ve Teknikleri	2 »
Kalkınma Ekonomisi	2 »
Büyüme (Refah)	2 »
İşletme Finansmanı	3 »
Türkçe	2 »

8. Yarıyıl	
	2 Saat
	3 »
	2 »
Dünya Ekonomisi	2 »
	2 »
	3 »
Ticaret Hukuku	3 »
	2 »
	3 »
Demografi	1 »
Yönetim Muhasebesi	2 »
(15 ders)	
Toplam: (60 ders)	

(*) Program 4 Aralık 1986 tarihli (sayı 19301) Resmi Gazete (s. 9) de yayınlanmıştır. Sıralama, resmi gazetede ki sıralama değildir ve ders isimleri —anlamını bozmadan— biraz kısaltılmıştır.

■ Alternatif Program .

Aşağıdaki alternatif program bazı ilkelere ve şimdilik bazı ön kabullere dayanılarak düşünülmüştür elbet. Örneğin bu «şimdilik ön-kabullerden» bir Türkçe ve İnkılap tarihinin gereksiz bir biçimde 4 yılda (ama burada hiç olmazsa dönüşümlü olarak) okutulacağıdır. Daha sonra, buna, «İnkılap Tarihi»ni 3. sınıfa alıp 2. yarıyılık bir ders yapmak, Türkçe'yi ise içeriğini zenginleştirip, biraz dilbilgisi — ki onları da zevkli/somut örneklerle — verip, esaslı bir edebiyat dersine dönüştürmek söz konusu olabilir.

2. si; program, kapsamlı (gerek ders sayısı ve yeni dersler, gerekse saatler olarak) bir iktisat eğitimi vermeğe çalışıyor ve işletme derslerini bu bölümü için «seçmelik» hale getiriyor. Ders sayısı 4 yıl boyunca 60' dan 40 civarına iniyor ve 8. yarıyıl, okunan az sayıda dersin yanısıra **seçilecek** iki çalışma alanında alınacak ders, hazırlanılacak anlatım ve ödevlerle hem uygulamaya, hem de, elbette eğitimin öğrencinin de kendini sınaması, güven kazanmasına dönük olmaya çalışıyor. Bu yapıda program. 1. sınıftaki iktisat dersini (konuyu son derece yoğun bir

çekirdek-bütünlük halinde vermek ve olayı sevdirmek gibi zorlu görevlerle yüklüyor. Ara yıllarda açılacak, ayrıştırılacak ve derinleştirilecek konular ise 4. sınıftaki «İktisadi analiz ve iktisat politikaları» dersi ile üst düzeyde, zenginleştirilmiş şekli ile yeniden toparlanıyor. (İktisat Fakültesinin, geleneksel, birbiriyle bağlanmayan konular yapısına karşı).

Bu programda, gereken derslerin uygulama saatleri içselleştiriliyor ve, eksikliği önemli olduğu düşünülen konularda bazı yeni dersler öneriyor :

Bunlardan biri «İktisat Felsefesi ve Metodolojisi». Bu ders, iktisat bilminde metodolojiler değişik okulların içinde nasıl/ne şekilde yer almış onu açıklamaya çalışıyor. Ve kesinlikle bir iktisatçı, bir iktisat felsefecisi tarafından veriliyor. Bir diğeri, «Türk İktisat Tarihi»nin kapsamına «Türk İktisadi Düşünce Tarihinin» katılması ve dışarıdan gelen ekonomik etki ve düşüncelerin, bizde nasıl oluşumlara yol açtığıın irdelenmesi düşünülüyor. «Araştırma yöntemleri» ise tam anlamıyla pratik bir ders. Öğrenciye, iktisadi olayı incelerken hangi ilişkilere, hangi kavramlara bakacağını ve bunlar arasında bağ-

lantı kurup, yoruma gidiş yollarını gösteren, Türkiye’de ve dışarıda hangi iktisadi kaynakta neler bulunduğunu açıklamaya çalışan bir ders. «İktisat ve Kültür ise» bir başka «pratiği», bir başka davranışı vermeye çalışıyor. İktisadın diğer alanlarla ilintisini, özgürce yorum yapıp, tartışabilmenin; hoşgörünün, bilgilenenin ve çözümleme yapmanın yollarını oluşturmaya çalışacak dersin, zaman zaman üniversite dışından çağırılan, konularında uzman kişilerin seminerleriyle yürütülmesi ve dersi yürüten hocanın bir anlamda eski yunandaki «açık üniversite» kavramı ile benzerlik kurması da düşünülen bir konu. Her ikisinin de uygulanması zor; ancak bu dersler hem pratikte öğrencilerin pek sahip olmadığı bir şeyi deneyerek kültür yönleri daha ağır basacak, hem de üniversitenin bir hizmet kurumu olmasının bir gereğini yerine getirmeye çalışacaklar.

Bir de 1. sınıftaki «İktisat tarihi»ni biraz daha genişleterek «uygarlık tarihi» olarak önermeyi düşünüyor program. 350 kişiye tahatta bilgisayar dersi vermek ise bir «aldatmaca», bir «sükût-u hayal» bizce; o yüzden bu programda bilgisayar şartlar gerçekleşinceye kadar seçimlik (elbette birkaç dili içerecek: Basic, Cobol, PL I, Pascal vs.) Ve kapasitesinin üstünde de öğrenci kabul etmiyor. Gerekirse, 1 yıl o dersi alanın bir daha alamaması ve bu dersin 4 yıl için geçişli olması gibi noktaları da oluşturabilir.

Elbette tüm bu hâlî ile tartışmalara, eleştiriri ve önerilere açık bu program. Ne de olsa daha fazla insanın katıldığı öneriler daha verimli olacağı açıktır; ve program çok daha ortak bir hâl alabilir.

SONUÇLAR BİR BAŞLANGICIN YOLLARINI DÖŞER

Bu yazı, Sunuş/Çevresinde de belirttiği

şeyleri yapmaya çalıştı. İleride kurduğu bağlantı ve çözümlemeleri bazı temel kavramları açabileceği yazıların yanı sıra, baz tek tek özellik ve oluşumları derinleştirmeyi deneyeceği yazılar da ele almaya çalışacak.

Konumuzla ilgili olarak , çağdaş/uygar bir üniversite koşullarını oluşturmak için her vadede ve her konumda **yapılacaklar** olduğuna inanıyor kişi olarak, hoca/öğrenci olarak, grup olarak; kendimizde ve daha geniş çevrede. Bu yazı bunlara da değindi yer yer ancak asıl ağırlığını sistemli/bütünsel, ama ayrıntıları da atlamayan bir eliştirel bakışa verdi. Bu hem, böylesi, insanı etkileme boyutlarına sahip, değişik yansımalar yaratan bir dönem/mekân için gerekliydi, hem de sistemli bir çözümleme sürecinden **geçirilmeden**, ona karşı ve onun yerine nelerin **yapılabileceği** pek ortaya çıkamazdı.

Buna bağlı olarak, aşağıda söyleyeceklerim hiç de, 'o anlamda' ütöpk değıldır ve daha iyiye, daha doğruya doğru gitmenin şartları, alışkanlıklarımızla çelişse de sürekli olarak önerilmeye, yapılmaya çalışılmalıdır.

Tâ ki, 60. yıl balosuna okulundan gerçekten övünç duyarak gidildiği, eğitim kavramı üzerine dahi tartışıldığı, düşünülen eğitim için olayın her boyutuyla içinde olanların, ortak ve eşit bir biçimde görüşleriyle konuya — dolayısıyla kendi yaşantılarına — katıldığı, öğrencinin kütüphane müdürüne «1996'nın Economica'sının son sayısını üç gündür bekliyorum, acaba nerede kaldı?» diye çıktığı, kütüphanecilerin acaba 7. fotokopi makinasını alsak mı, yeni gelen makaleleri yetiştiremiyoruz dediği; sınav, yerini, «hocam şu konuda bir ödev hazırlamak istiyorum, bana yardımcı olur musunuz?» seslerine terkettiği; hocaların, şu son sınıf öğrencisinin «... dergisine» yazdığı makaleyi gördün mü? diye aralarında konuşmalar olduğu, açılış ve mezuniyet eğlencelerini öğrencilerin organize ettiği, hocalarla öğrenci-

lerin geleneksel bir maç yaptığı zamana, do- kafasında oluşan «ütopya» gerçekleşene ka-
layısıyla eğitimle muhatap olan her insanın dar...

Alternatif Programı (İktisat Bölümü)

	1. Yarıyıl	2. Yarıyıl	Seçimlik
Matematik	4 Saat (*)	4 Saat	
İktisat	4 »	4 »	Muhasebe 3-3
Türkçe	2 »	İnkılâp Tarihi 2 »	
İktisat Tarihi	2 »	2 »	
Sosyoloji	2 »	2 »	
İşletme	2 »	2 »	
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler	2 »	2 »	
Medenî Hukuk ve Borçlar Hukuku	2 »	Anayasa Hukuku 2 »	
	3. Yarıyıl	4. Yarıyıl	
İstatistik	4 Saat	4 Saat	
Matematiksel İktisat	2 »	2 »	Şirketler Muhasebesi 2-2
Türkçe	2 »	İnkılâp Tarihi 2 »	
Mikro İktisat	3 »	3 »	Türkiye'nin Siyasal Yapısı 2-2
Makro İktisat	3 »	3 »	
Maliye Teorisi	2 »	2 »	
İktisat ve Kültür	2 »	Araştırma Yöntemleri 3 »	
Türk İktisat ve İ. Düşünce Tarihi	3 »	2 »	
		Sosyal Siyaset 2 »	
	5. Yarıyıl	6. Yarıyıl	
Ekonometri	4 Saat	4 Saat	Ticaret ve Vergi Hukuku 2-2
Türkiye Ekonomisi	3 »	3 »	Bilgisayar 3-3
Türkçe	2 »	İnkılâp Tarihi 2 »	
Para Teorisi ve Politikası	3 »	3 »	
İktisadî Planlama ve Kantitatif Yöntemler (doğrusal)	2 »	(Doğrusal Olmayan) 3 »	Maliyet Muhasebesi 2-3
İktisat Felsefesi ve Metodolojisi	2 »	2 »	
Uluslararası İktisat	3 »	3 »	
Büyüme	2 »	2 »	
Maliye Politikası	3 »	2 »	
İktisadî Sistemler	2 »	2 »	
	7. Yarıyıl	8. Yarıyıl	Seçilecek ve ödev hazırlanacak alanlar.
Kalkınma Ekonomisi	3 »		a) Türkiye Ekonomisi Uygulamaları 6. Saat/kredi
Tarım Ekonomisi	2 »		b) İktisat Teorisindeki Gelişmeler 6. Saat/kredi
Dünya Ekonomisi	3 »		c) Uluslararası/Dünya Ekonomisi zerine Çalışmalar 6. Saat/kredi
Firma Birimlerinde Analiz	2 »		d) Ekonometri/İstatistik Uygulamaları 6. Saat/kredi
İktisadî Düşünce	2 »	2 »	e) Planlama ve Kantitatif Yöntemler
İktisat Politikaları ve İktisadî Analizi	3 »	3 »	
Demografi (Türkiye'nin Sosyal Yapısı ile Bağlantılı Olarak)	3 »	3 »	

(*) Uygulama saatleri ise dersin hocası tarafından bölümlenebilir ama hiçbir zaman 2 yarıyıldaki toplam ders saatinin % 25'nin altında olmamalıdır. Örneğin matematik 4 + 4 = 8 saattir, dolayısıyla en az 2 saat uygulamaya ayrılmalıdır.

P.S.I./Yazı boyunca yapılan varsayımlardan biri, bu 4 yıllık eğitimin insana o konuda beceri-teknik bilgi kazandırmasının yanısıra, bir farklı yaşantı üslubu tattırması, (ileride de benimsenir benimsenmez o ayrı) resmi görüşlerin dışında da bazı görüşlerin de olduğunu göstermesi, kısacası bir davranış değiştirici olmayı da denemesidir. Oysa 4 yıllık bir eğitimin, bu iletişim çağında, o âna kadar geleneksel görüşlerle etkilenmiş ve bu dönemde resmi görüşlerle de eklenmiş yapılara karşı ne kadar 'etkin' olabileceği de sorulabilir. Ancak bu, buraları resmi/geleneksel gö-

rüşlere terk etmek demek değil; onlara karşı nasıl yeni stratejilerle davranmanın yollarını aramak demektir.

P.S.II./Doğrusu, gerek yazının başlığındaki 'İktisat Fakültesindeki eğitim' bölümünü yazarken, gerekse bu konuyu önceden başkalarıyla tartışırken, akillara Çetin Altan'ın o meşhur tek satırlık yazısı —«bugün canım hiç yazı yazmak istemiyor»— gelmedi değil.

Kim bilir belki de bu tarz bir anekdot tüm bir yarıdan daha «etkili» olabilirdi; ne dersiniz?

Aralık / 86'

NOTLAR

- (11) 82/83 ders yılında, ara sınıflarda gerçekleştirilen bölüm 'seçimlerin' ilginç anıları ise hâlâ belkilerdedir. Bölümlerarası rekabetin, propaganda/reklam konuşmalarına dönüştüğü kampanyalar sonucunda (Uluslararası ilişkiler bölümünden bazı hocaların «5 yılda 3 lisân» —yoksa tersi miydi?— gibi sloganları kulaklarımızda) öğrencilerin fakültede **yeniden** belirlediği 1. tercihleri, «tasarlanmış» kontenjanlara uymayınca, **yine**, idare tarafında belirlenmişti. (Ne denir? Sistemin, İktisat'taki bir «hoşgeldim» demokrasisi örneği.)
- (12) Bu noktada, tüm eğitimin «fazlasıyla teorik, sanki üniversitede kalınacak biçimde» yapıldığı şeklindeki bir görüşe ise, katılmak bile mümkün değil. Çünkü «bu» bütün teorilerin ve gelişmelerin işleneceği son derece düzeyli bir eğitimi gerektirir ve bunun da, bu sistem içerisinde gerçekleştirilmesi oldukça organize bir çabayı, çabalar demetini gerektiriyor.
- (13) Demokrat, açık sözlü ve çağdaş hocanın her dönemde bir açmazı oluyor galiba: **Farklı** olmak gibi bir handikapın ötesinde, tek yönlü, inanç-düşüncelerinin egemen olduğu ideolojik dönemlerde, «ben şimdi kendime yakın gördüğüm düşünce» hakkında, farketmiş aksaklıkları söylersem ne derler» vs. diye düşünüp, **kendisi**, özgür düşüncenin gelişmesini engelleyen bir yapıya düşme olasılığını ve ne olursa olsun tabuların üstüne gitmeyi gerektiren bilimci tavırını yitirmesi söz konusu.
- İnsanların resmi çizgi dışında/düşünmekten uzaklaştırıldığı böylesi (günümüz) dönemlerde ise yukarıdakilerin yanısıra, yeni bir tarz, yeni anlatım üslupları geliştiremezse bilgi aktarmanın ve eğitimin işlevlerini yerine getirememenin tehlikesi söz konusu.
- (14) Aktaran İhan Tekeli, «Osmanlı İmparatorluğundan günümüze Eğitim kurumlarının gelişimi»,

- Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (1984), C. 3 s. 663.
- (15) Üç tane, yüzeysel, katı, inanç-düşüncesini diğer görüşlere karşı hoşgörüsüzlüğe dönüştürmüş 'solcu' ile karşılaşsanız eskiden bizde oluşturulmuş «imge»lerin de etkisiyle genel kamuoyu düzeyinde siz de 'solu', o solculardan yola çıkarak öyle algıyorsunuz. («Solcu» burada yalnızca bir örnek kavram tabii. İsterseniz «feminist» ya da «hoca» koyun yerine.) Bu tam da geleneksel ve onunla bağdaşmış idari yapının görüşüdür; bu yapı artık farklı örneklerle yaklaşmak ya da anlamaya çalışmayı istemez, onları eski «algı» sı ile damgalamakla yetinir. («Tüketim İdeolojisi»nin yaşantımızdaki yansımalarından bir örnek daha.)
- (16) **Fındıkoğlu**/«Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihi» ve İktisat Fakültesi Teşkilatı içinde. (1946), s. 121.
- (17) Tüm bu «**kapalılık**»lar bize sinemategrafik 2 sahneyi çağrıştırmaktadır : (Çekim hakkı bize ait olmak üzere) : Birinde —üstten çekim— bir öğrencinin, (diyelim ki) bir hocanın odasını ararken, koridorların kapalı kapıları içinde dolanan bir «Kafka faresine» dönüşmesi; ikincisinde ise, kapalı kapılara karşı, ipler ya da dayanan merdivenlerle burçlara tırmanıp, 'bayrağı diken' bir Ulubatlı Hasan imgesi.
- (18) «**Güvenlik**» burada da bir bahane **kalkanı** bizce. Sonra öğrencilerin, insanların hayatı kolaylaşır; neme lâzım.
- (19) Bu arada «**İktisat Fakültesi Yayın Kataloğu**»ndaki (1985) bir aksaklığı da belirtmekte fayda var. Bu katalogda aynı kitabın yeni baskıları da yeni yayın gibi sayılıp, numaralandırılmıştır. Bu, örneğin 4 baskı yapmış bir kitabı 4 defa saydığından hatalı bir tutumdur ve gerçek sayıyı yaklaşık % 15-20 arasında kabartmaktadır.

CEVHER GRUBU

FIAT 124-131 den sonra

şimdide **RENAULT 9** otomobilleri için
TÜRKİYE'de ilk özel alaşımlı alüminyum döküm
oto jantlarını üreterek
satışına başlamıştır.

*** Türkiye'nin her yerinde perakende
satış fiyatı 37 500TL/adet (KDV haric)**

1986 yılında Fiat 124-131 otomobillerinin
orijinal jantlarından 100.000 adet üretilerek
satışı gerçekleşmiştir.

Siparişlerin asgari
5 takım=25 adet
olması halinde
toptan satış fiyatı
uygulanır.

Renault-12 ve
Ford-Taunus
otomobillerine
ait
**Cevher
jantları**
bir süre sonra
piyasaya
verilecektir.

**GARANTİ
BELGELİDİR**

5 sene süre ile GARANTİLİ

CEVHERJANT
« KALİTELİ - EKONOMİK »

Türkiye Genel Distribütörü: **CEVHER MOTOR TİCARET A.Ş.**

1379 Sok No 59/B Güven İşhanı İZMİR
Tel: (51) 25 11 51 - 52 Telex: 53 078 cese tr

Derborsa

Ödenmiş 1 milyar sermaye,
hisse senedi, tahvil, gelir ortaklığı senedi ve
hazine bonoları alım-satımında
15 bin müşteriye üstün hizmet !
... ve 1986'da
50 milyar ciro !..

İşte, tasarrufa saygının, yüksek verimin,
halkla beraber ve halkın yanında olmanın gururu,
ve... **DERBORSA** olabilmenin sorumluluğu...

Size yeni kazanç yolları.

DERBORSA
BORSA BANKERLİĞİ ANONİM ŞİRKETİ

Ödenmiş sermayesi : 1.000.000.000 .TL